

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXX. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

„Ezt a Gyönyör tervezte veled...”

A RÓMAI VILLA MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE
PUBLIUS PAPINIUS STATIUS KÖLTÉSZETÉBEN.

ORMOS BÁLINT TANULMÁNYA LAPUNK 5. OLDALÁTÓL.

nka

– MMXVIII NYÁR –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
NAGY GÁBOR DÁNIEL, PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, LENGYEL ÁDÁM, SANTA TAMÁS, SZABÓ SÁNDOR

Számunk az EIKKA Alapítvány, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: belvedere@jgypk.szte.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Veres Ildikó, COMPUTHERIUM Kft.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalomjegyzék – Contents

TANULMÁNYOK – STUDIES

ORMOS BÁLINT

„Ezt a Gyönyör tervezte veled...” A római villa művelődéstörténeti jelentősége
Publius Papinius Statius költészetében

„Pleasure herself, her gentle hand, designed it with you,...” The Culture-Historical Importance
of the Roman Villa in Publius Papinius Statius’s Poetry

DOI 10.14232/belv.2018.2.1 5

BOGNÁR LÁSZLÓ

Új generáció és régi szerepek egy krónikás szemével. Társadalmi elitek,
királyi hatalom és generációváltás II. Richard idején Thomas Walsingham krónikájában

New Generation and Old Rolesthrough a Chronicler’s eyes. Social Elites, Royal Power and
Generation Changes during the Age of Richard II in Thomas Walsingham’s Chronicle

DOI 10.14232/belv.2018.2.2 31

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

„Sztálinista szélsőjobb”. A Lohamej Herut Jisrael katonai tevékenysége
és eszmei kötődései Palesztinában, 1940–1948

„Stalinist Far-Right”. The Military Activity and Ideological Affiliations
of Lohamej Herut Yisrael in Palestine, 1940–1948

DOI 10.14232/belv.2018.2.3 45

OLÁH ANDRÁS PÁL

A magyarországi légháború és a magyar zsidók deportálásának kapcsolatai
a II. világháború idején

The connection between the deportation of Hungarian Jews and the air war over Hungary
during World War 2

DOI 10.14232/belv.2018.2.4 69

LENGYEL ÁDÁM

„Senkit sem hagyunk hátra!”. Amerikai harci mentőakciók Szomáliában és Afganisztánban
„Leave no man behind”. Combat rescue in Somalia and Afghanistan

DOI 10.14232/belv.2018.2.5 88

JANCSÁK CSABA – KÉPIRÓ ÁGNES – KISS MÁRIA RITA – KONTÁR PIROSKA – SZÖNYI ANDREA

A Holokauszt oktatása Kelet-Közép-Európában,
középiskolában használatos tankönyvek tükrében

Teaching the Holocaust in Central Eastern Europe As It Is Reflected in Secondary School Textbooks

DOI 10.14232/belv.2018.2.6 119

TÉKA – REVIEW

A. GERGELY ANDRÁS

Meg-emlékeztető. A Kecskeméti Lapok helytörténeti rangja és piaca.

Remembering. The ranks and market of ‘Kecskeméti Lapok’.

DOI 10.14232/belv.2018.2.7 143

HÁZTÁJI – HOME-GROWN

HALMÁGYI MIKLÓS

Emlékezés Makk Ferencre

In Memoriam Ferenc Makk

DOI 10.14232/belv.2018.2.8 147

ORMOS BÁLINT

castrumbalwanus@gmail.com

PhD-hallgató (SZTE BTK)

„Ezt a Gyönyör tervezte veled...”

A római villa művelődéstörténeti jelentősége Publius Papinius Statius költészetében

„Pleasure herself, her gentle hand, designed it with you,...”

The Culture-Historical Importance of the Roman Villa
in Publius Papinius Statius’s Poetry

ABSTRACT

This study is about the poetry of Publius Papinius Statius at the end of the first century AD. Statius’s poetry was closely linked to the Flavian-dynasty and also to the emperor Domitianus. In this study I am going to examine Statius’s collection of occasional poems, named *Silvae* (*Forest*). From this collection I choose one particular piece of work: a poem about the luxurious *villa* of Manilius Vopiscus at Tibur (today Tivoli, 30 km far from Rome, at Lazio). Now I am going to write about the possible functions of this collection as a communication form for the contemporary elite. As a social group this elite was based upon different elements, for example traditionally old noble families (like senators or knights), wealthy and talented men from another regions of the ancient Italy or from the romanized provinces of the Empire and the liberated slaves. The collected verses with the establishment of the cliental poetry offered a way for the elite to represent its wealth, taste of art, education and prestige in the roman society. The *villa* as a poetic motive and a real estate was able to express its owners’ material abundance and also their philosophical and literary interest. Statius’s *villa-poem* created not only a tolerated (against Horatius’s poetry) but a celebrated literary image of a lavish *villa*, like Pliny the Younger about his *villas* in Latium and Etruria in his letters.

KEYWORDS

social group, prestige, *villa*, poetic motive, philosophy

DOI 10.14232/belv.2018.2.1 <https://doi.org/10.14232/belv.2018.2.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Ormos Bálint (2018): „Ezt a Gyönyör tervezte veled...” A római villa művelődéstörténeti jelentősége Publius Papinius Statius költészetében. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 2. sz. 5–30. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

1. BEVEZETÉS

Publius Papinius Statius (Kr. u. 45–96) verseit olvasva néhány kérdés akaratlanul is felmerülhet a mindenkori olvasóban. Mitől érezhetünk valóságosnak egy irodalmi művet? A szerző hogyan képes hatni a nyelvi eszközök és az eszmei mondanivaló segítségével az érzékelésünkre és a gondolkodásunkra? Az ókorból fennmaradt irodalmi alkotások nem csupán nyelvi megformáltságuk, a beléjük helyezett filozófiai üzenet miatt, hanem a művelődés- és társadalomtörténeti háttér okán is figyelemre méltóak. A műértő, egyben élvezettel teli intellektuális tevékenység a múltban inkább a felsőbb, vagyonos és képzett társadalmi rétegekre volt jellemző elfoglaltság. Ifjabb Plinius levelezése – példának okáért – az utóbbi tevékenység egyik írásos reprezentánsa. Ifjabb Plinius műgonddal fogalmazta leveleit, így a bennük megörökített emberek és tárgyak egyben irodalmi műalkotások: portrék és érzékletes leírások. Egy ilyen leírás (*ekphrasis*) Plinius *villájának*¹ jellemzése is, amellyel eleven képet festett egy intellektuális és vagyoni szempontból elit-csoportba tartozó személy otthonáról.

A *villával* kapcsolatos leírás a költészet berkeiben szintén megszületett. A vers pedig alkalmas arra, hogy metaforikus módon értelmezze a modellül szolgáló valóságot, annak szereplőit és kellékeit. S itt újabb kérdések merülnek fel: a nyelvi megformálás és a szövegkörnyezet együttesen milyen újabb tereket tárnak fel az értelmezői olvasás előtt? S mennyire voltak a fantázia termékei az irodalomban megörökített tájak és *villák*? A római költészetben² ugyanis megfigyelhető a valóság megragadására való törekvés, egyfajta *mimésis*.³ A versbe foglalt táj és a *villa* emiatt több ponton kapcsolódtak a valósághoz, viszont a verssorokban megfogalmazott

¹ Plin. *Ep.* 2.17.

² A Statiusszal kortárs Martialis (Mart. 10.4.10.) „*emberszagú*” verseket kívánt alkotni lásd Adamik 2009. 25–26.

³ A *mimésis* fogalma (Arist. *Poet.* 1–4.; 9.; 22.; 25.) olyan cselekedetet jelentett, amelynek során valami hasonlóvá vált valamihez. Idővel valaminek a minél „*élethűbb*” visszaadása lett a *mimésis* funkciója lásd BENCZE 2017. 70.; SZEKERES 2012. 11–12. Cicerónál szintén előfordulnak utalások a valósághű ábrázolásra lásd Cic. *De or.* 2.94., 3.204.; Cic. *De rep.* 4.11.; Cic. *Rosc. Am.* 47.

eszméknek rendelődtek alá. Így egy alternatív vidék, ezen belül pedig egy alternatív *villa* képe⁴ jött létre a művekben. A következő oldalakon a római kori, Itáliában fellelhető *villával*, illetve irodalmi reprezentációjával kívánok foglalkozni a Kr. u. 1. századi Statius: *Erdők (Silvae)* című versgyűjteményében. A költő által, a *Silvae* 1. könyvének 3. versében jellemzett *villát* és a hozzá társított tájképet pedig a valóság és fikció egymást fedő halmazában kívánom megragadni.

2. TÁRSADALMI HÁTTÉR

Rühl⁵ és Alföldy⁶ alapján a Kr. e. 1. század végén egy nyilvánvaló szerkezeti változás köszöntött be a kései köztárságban, azon belül is a római társadalomban. Ez a változás azonban már a Kr. e. 2. században kezdetét vette Rómának a Mediterráneumba történő expanziójával. A (városi) római előkelők a hivatali ranglétrára (*cursus honorum*) és az ősök szokásainak (*mos maiorum*) látszólagos hűségére koncentráltak. Ezek segítségével kívántak az elit tagjai alkalmazkodni és megkülönböztetni magukat. Utóbbi tényezőket viszont mindinkább a megszerzendő presztízs anyagi, politikai és kulturális szempontjai töltötték ki. A római elit mint csoport pedig átjárhatóvá vált. A Rómán kívüli helyi előkelők és a felszabadított, egykori rabszolgák ugyanis megtapasztalták a hatalomban és státuszban rejlő előnyt azáltal, hogy társadalmi kapcsolatokra és anyagi jólétre tettek szert. A későbbiekben mindez együtt járt a szabadidő (*otium*) elitista szemléletű kialakításával, amely utat nyitott a nyilvános én-formáláshoz (*self-fashioning*). A leggyakoribb és legjelentősebb változás bizonyosan az önmegmutatás (*self-display*) új módja volt, amely az anyagi jóléten alapult. Az elit (a régi és az új) társadalmi rétege mellett a növekvő „*intellektuális lét*” is figyelmet érdemel. Ez nem csupán a város közeli *villák* irodalmi stilizálásában nyilvánult meg, amelyek a művelődés vidékeiként funkcionáltak. A magántermészetű irodalmi elfoglaltságokra szintén alkalmazták ezt az elvet, így a *villák* és az irodalom az *otium*, továbbá a személyes presztízs kifejezésére egyaránt szolgáltak. Ezek az irodalmi, illetve kommunikációs stratégiák első ízben Cicerónál (Kr. e. 106–43) váltak nyilvánvalóvá. Cicero szinte teljes mértékben kimerítette az irodalmi eszköztárat pozíciói és érdemei kifejezésére. Ugyanezek érvényesek az őt követő Ifjabb Plinius (Kr. u. 61–113) esetében is, aki főleg a levelet használta az *otium* (az intellektuális természetű szabadidős tevékenység) és a *negotium* (hivatalos jellegű elfoglaltság vagy munkavégzés) kifejezésére és az utóbbiakra történő reflektálás médiumaként. Ezek az irodalmi stratégiák, tehát a levélírás, a szónoki beszédek megfogalmazása, értekezések írása vagy a költészet művelése

⁴ A képzőművészeti és irodalmi ábrázolások egyaránt tekinthetőek a *mimésis* megnyilvánulásának, sőt: e kétféle ábrázolás szintézisének is elkönnyvelhető. Az irodalmi szemléletesség (*evidentia*) hatékonysága az emberi tapasztalaton nyugvó valószínűség reprodukálhatóságán, továbbmelve pedig az író fogalmazókézségén múlik. Az írói szemléletetés során folyamatosnak tekinthető a reflexió a modellre, amely maga a valóság. A szemléletesség összetevői azonban költőnként eltérőek és egyben egyediek. A szemléletesség céljára hasznosított költői kép viszont képes átlépni az anyagi és a szellemi határát és ebbéli tulajdonságában exemplum jelleget ölt. Figyelemreméltó a *Rhet. Her.* 4.39. szöveghelye, amely szerint a festészet néma *poiésis*, a *poiésis* pedig hangos festészet. Mindkettő *mimésist* végez, ezért a NAGYILLÉS által elemzett Lucanus (Kr. u. 39–65) – munkássága alapján – egyszerre tekinthető festőnek, költőnek és szónoknak lásd NAGYILLÉS 2012. 38–39., 40., 44., 58–59.

⁵ RÜHL 2015. 91–93.

⁶ ALFÖLDY 2002. 88–95.

különösen hatásosak voltak népszerűsítő eszközökként, mivel létezett egy olyan közönség, amely méltányolta ezeket. A legtöbb esetben ez a hallgatóság ugyanabba vagy a közvetlenül egymással szomszédos társadalmi csoportok egyikébe tartozott, így szolgáltatva egy közös terepet a kommunikációhoz. Olyan szöveggyűjtemények és szövegtípusok számára, mint amilyen Ifjabb Plinius levelezési anyaga,⁷ egyaránt alkalmasak voltak e stratégiák az intellektuális inkluzivitás és exkluzivitás prezentálására a feladó és a címzett között. Emiatt nem számított, hogy e szövegek fogadtatása akár egy csoporton belül, egy bizonyos körre korlátozódott. A szövegekben megnevezett személyek közötti összeköttetés ugyanis a szövegek összegyűjtött kiadása alapján már egy megfelelő „közösségi viszonyt” hozott létre. A szövegek e gyűjteménye nem csupán a római társadalomba engedett bepillantást a horizontális és vertikális társadalmi összeköttetés mentén. Ez a fajta *szöveg-corpus* arra is alkalmas volt, hogy megcímezze ezeket a személyeket az individuális szövegekben és így hangsúlyozza az egyén helyzetét egy koordinált hálózatban.

Erre jó példa a *Silvae* 1. könyvének bevezetője. Ebben az előszóban Statius az 1. könyvet Lucius Arruntius Stellának ajánlotta, aki Kr. u. 101-ben töltötte be a *consul suffectus* tiszteit, emellett Martialis pártfogója is volt. A költőt és a jó nevű pártfogót mintegy egyenrangúvá tette az a szerzői megjegyzés, amely szerint közösen hódoltak az emelkedett tanulmányoknak, azaz a költészetnek. A további megnevezett személyek közül Cordinus Rutilius Gallicus (kb. Kr. u. 28–92) lovagrendű személy volt, de pályafutása során betöltötte a *praetor*, *procursuli* rangú *legatus*, *praefectus urbis* és a *consuli* tiszteket. Claudius Etruscus⁸ egy *libertinus* és egy patriciusnő fia volt, akinek az apja több császár udvarában magas rangú gazdasági tisztséget töltött be. A címzetteknek ez a sora is kellően szemlélteti a római elitnek a Kr. u. 1. századra jellemző heterogenitását,⁹ illetve azt a kiszélesedett platformot, amely lehetőséget biztosított az elit-kultúra bemutatására. Statius ráadásul ténylegesen kiadásra szánta a *Silvae* verseit és számított az olvasók reflexiójára. A versek címzettjei származásuk, vagyonuk vagy hivatali tevékenységük okán nagy presztízzsel és valószínűleg jelentős kapcsolati tőkével is rendelkeztek. Mindez pedig magához vonzotta az egyéb elit körökbe tartozó olvasók táborát. Az előszó és a ténylegesen megcímezett versek a korabeli elit jól ismert képviselőiről szóltak, amelynek okán az elit-olvasók otthonosan mozoghattak a versek szöveg-kontextusában.

⁷ Ifjabb Plinius kortársakkal szembeni állásfoglalása levezethető a pozitív hangvételű „*portré-levelekből*” (pl. Plin. *Ep.* 1.14.; 7.25.; 7.31.). Ezekben a levelekben a szerző leírta az aktuális címzetteknek a harmadik fél (politikai, életrajzi és kulturális) érdemeit, erőnyeit és jellegzetességeit, majd beajánlotta őt a címzetteknek. Nyilvánvaló, hogy a kortársakról alkotott ítélet nem csupán bennfentes tudást igényelt, hanem társadalmi pozíciót is, amely legalább azonos, ha nem magasabb volt a feladó és a címzett részéről a harmadik féllel szemben. Az ismeretség és a társadalmi helyzet látszotak tehát garantálni – RÜHL felfogásában – a hitelesnek és elfogadhatónak tűnő kijelentést a harmadik féllel kapcsolatban a címzett számára lásd RÜHL 2015. 93.

⁸ Akinek a fürdőjét Mart. 6.42. is megörökítette.

⁹ Ez a fajta heterogenitás azonban már a Kr. e. 2. században képviseltette magát a kulturális és vagyoni elit csoportján belül. Gondoljunk csak a Scipio-kör tagjaira. Panaitiosz filozófus Rhodosról származott, a történetíró Polybios hadifogolyként került görög földről Rómába, a drámaíró Terentiusz Afer pedig feltehetőleg felszabadított rabszolga volt Karthágóból, a szatíra-költő Lucilius pedig lovagi ranggal rendelkezett és vidéki környezetből, a Campania és Latium határán elterülő Suessából érkezett a Scipio-körbe lásd ADAMIK 2009. 136–137., 155.; DROUGOU 2001. 41–42.; INWOOD 2000. 226. A Kr. e. 2–1. században élő Lucullus pedig egy ízben azt állította, hogy Tusculumban levő *villája* szomszédságában egy felszabadított rabszolganak és egy római lovagnak is voltak házai, amelyek fényűzésükben vetekedtek az ő ingatlanával lásd Cic. *Leg.* 3.30.

Rühl¹⁰ a római társadalomban bekövetkező kulturális változások szemléltetése érdekében Jurij Lotman: *A szemioszféráról*, Roland Posner: *Kultursemiotik*, illetve Andrew Wallace-Hadrill: *Rome's Cultural Revolution* című értekezéseit használta fel az elméleti keretek kialakításához. Ezek az elméleti elképzelések a kultúrát mint szemiotikai rendszerek hierarchiáját interpretálják, amely rendszerek bizonyos műalkotásokat hoznak létre, azaz anyagi termékeket a fogalom leg-tágabb értelmében, ideértve az irodalmi műveket is. A társadalom bizonyos tagjai bizonyos kódokon keresztül érnek el bizonyos anyagi termékeket. Minél központibb és jelentősebb egy műalkotás a társadalom (vagy egy része) számára, s minél inkább használatban van, annál rangosabb. Lotman kiemelte a szemioszféra fogalmát, amelyet koncentrikusan elrendezettnek kell elképzelni. Ez megmagyarázza, hogy a más kultúrából származó kódok – amelyek elsőre külsődlegeseknek tűnnek – miért adaptálódnak fokozatosan, amíg végül befogadást nyernek. A külső kódok beékelődéséből és szemiotikájából fakadó dinamika pedig tisztázza a változásokat a kulturális jelenségekben. Nem csupán a tárgyak és a szövegek szerepe ment át tehát változáson, hanem az emberek elit-csoportja is megváltozott, amely e jeleket és kódokat használta; úgy is mondhatjuk, hogy gyarapodtak. Az előkelők tábora ugyanis egyre inkább az eltérő származású, de jómódú és feltörekvő személyek soraiból egészült ki. Az olyan kódok, mint a *luxuria* (fényűzés) és *otium* így egyre gyakoribbakká és rangosabbakká váltak. Amint pedig egy adott kód központivá lesz – érvel Rühl – a társadalom egy kiszélesített rétege veszi használatba. E réteg számára pedig elismertté és egyben vonzóvá is válik. Minél gyakrabban használták a múltban ezt a kódot a kultúra felhasználói, annál mintaszerűbbé vált és annál inkább másolták. Így a korábban mellékesnek számító jegy „*fősodorbeli*” jelenséggé változott. A megkülönböztetett identitásra épülő társadalmi csoport emiatt alkalmasabbá vált arra, hogy adaptáljon és feldolgozzon külsődleges, görög eredetű szövegeket, műfajokat és stílusokat. A Kr. e. 1. század végén már nem volt elég luxus-javakat birtokolni és fitogtatni azért, hogy valaki kitűnhessen a tömegből. Ez a sokaság (pl.: gyorsan vagyonosodó *libertinusok*, feltörekvő *homo novusok*, s ezeken belül kereskedők [*mercatores*], üzletemberek [*negotiatores*]) már megengedhetett maga is drága étkezés, falképeket vagy ingyenc étkezéseket. S emiatt a kulturális elit kódja is átállt a műalkotásoknak, továbbá a *luxuria* és *otium* jelenségeinek az együttes reflexiójára és finomítására, amelyeket az irodalom kapcsolt egybe. Egy disztíngvált, elit-körökbe tartozó római (mint amilyen Ifjabb Plinius is volt), maga is számolt a *luxuria* és az *otium* értelmezésével és kommunikálhatóságával – vagy egy hivatásos író bízott meg¹¹ vele. Az egyén számára – az elit-csoporton belül használva ezt a kódot – a kód specifikus irányba történő fenntartása és kibővítése lett a kiemelkedésre és az exkluzivitásra szánt eszköz.

Ha az elit-kultúra ugyanakkor a réteggkultúra terminussal is jellemezhető, akkor azzal is számolni kell, hogy nem csupán a luxus-tárgyakat, hanem az irodalom termékeit is átveszik idővel az elit-kultúrán kívül eső társadalmi rétegek és saját igényeik szerint használják fel. Ebben az esetben az elit megkülönböztetett identitásának a kulcseleme többé már nem töltheti be maradéktalanul eredeti funkcióját. Egy dinamikus folyamatról lévén szó, az elitnek újból meg kell határoznia és ki kell dolgoznia, hogy mely kulturális javakból építheti fel az identitását. Méghozzá egészen addig, amíg az eliten kívül eső rétegek át nem emelik ezeket az elemeket,

¹⁰ RÜHL 2015. 95–96.

¹¹ Mart. 7.3. A költőnél e gyakorlat már a gúny és irónia tárgyát képezte.

újraindítván az identitás-képzést. Lotman¹² maga is felhívta a figyelmet arra, hogy miután egy új kulturális elem bekerül a központi struktúrába, az nem marad többé statikus. Ha pedig a kulturális jegy újonnan értelmezett műalkotásokat generál, ezeknek előbb variánsai, majd egymástól eltérő változatai jönnek létre. Ezek pedig a társadalom több rétegéhez is eljutnak, nem csupán az elithez. A kulturális javak átadásának¹³ és átvételének¹⁴ fogalmi ismeretei, illetve Tánczos¹⁵ megállapításai alapján kijelenthető e javak áramlása a társadalmi csoportok között. A kulturális javak így az újítás, a módosítás erejével hatnak, majd maguk után vonják az adaptációt és a selekciót is. Habár az átvételnek és az átadásnak egyaránt lehetnek társadalmi, gazdasági, tudati feltételei és esetleges korlátai. Minderre az egyik legjobb antik irodalmi példa a Nero (uralk.: Kr. u. 54–68) korában élő Petronius¹⁶ hőse, Trimalchio, a megtollasodott *libertinus*. Trimalchio hiányos irodalmi műveltsége és a könyvek iránti gyűjtőszenvédélye együttesen váltak a felszínes reprezentáció és a visszatetsző nagyzolás kellekeivé Petronius paródiájában.

Ahogy a régi előkelők¹⁷ érintkezésbe léptek az új típusú előkelőkkel, úgy utóbbi csoport származása, kapcsolati tőkéje és anyagi érdekeltsége révén az alatta levő rétegekkel érintkezett. Az előrehaladó urbanizáció, a birodalmi mértékű szervezetség és egységesítés révén az egyes kulturális javak egyre inkább elterjedtek,¹⁸ majd pedig a közművelődés elemeivé váltak. Ezeknek az ismereteknek a mélysége és minősége azonban különbözött az eltérő társadalmi háttérrel rendelkező csoportok és személyek között. A professzionalizmus így megszokottá és megfizethetővé, rosszabb esetben megunttá vagy silánnyá változott. A könyv, könyvkiadás vagy az irodalom kommerciális jellegére Martialis¹⁹ több epigrammájában némi önironiával fűszerezve hívta fel a figyelmet. Az aranykor költői: Catullus²⁰ és Horatius,²¹ vagy a Nero-korabeli Persius,²² s később a Flavius-kori Martialis,²³ majd utóbb Iuvenalis²⁴ és Ifjabb Plinius²⁵ egyaránt utaltak arra, hogy a szavatelők, nyilvános

¹² LOTMAN 2001. 186.

¹³ MNL 1977. 162–163.

¹⁴ MNL 1977. 170–171.

¹⁵ TÁNCZOS 2011.

¹⁶ Petr. *Sat.* 53–56.; 59. Trimalchióknak ugyan volt görög és latin könyvtára, azonban összekeverte az Iliász és az Odüsszeia elemeit más, görög mitológiai részletekkel. A lakomán elhangzó, irodalommal és filozófiával kapcsolatos elmélkedések egyrészt egy szintre kerültek a különféle, meghökkentő ételek mutatványával. Másrészt a rögtönözöttnek tűnő versekben a szerző rezonorként szólalt meg, azonban a kritikus és elgondolkodtató verssorok hatástalanok maradtak a lakoma közönségére, amíg az irodalmi mű felolvasása és elszavalása pedig kétnyelvű (görög–latin) kakofóniába torkollott.

¹⁷ A Kr. e. 2. században olyan államférfiak és hadvezérek számára, mint amilyen Ifjabb Scipio Africanus (Kr. e. 185/4–129) vagy Gaius Laelius Sapiens (kb. Kr. e. 190–123 előtt) fontos volt, hogy kulturális-baráti kört hozzanak létre.

¹⁸ Vö. Hor. *Ep.* 1.20. és Mart. 6.60. [61.]; 7.88.; 9.84. Ezekben a versekben Horatius és Martialis arról tudósítottak, hogy a birodalom más tájaira is eljuthatott a költészetük.

¹⁹ Mart. 1.2.; 1.117.; 3.2.; 3.82.; 4.72.; 5.6.; 5.78.; 7.12.; 10.48.; 11.108.; 13.3.

²⁰ Catul. 14.; 22.; 50.

²¹ Hor. *Ep.* 1.19.; 2.3.366–390.; Hor. *Sat.* 2.6.60–79.

²² Pers. 1.1–62.

²³ Mart. 3.45.; 3.50.

²⁴ Juv. 11.60–76., 136–182.

²⁵ Plin. *Ep.* 1.13.; 3.1.; 3.18.; 6.15.; 9.36.

és magánjellegű felolvasások és az étkezések közbeni társalgás bizonyos mértékben fásztó társadalmi kötelezettségekké merevedtek vagy tobzódó látvány- és hangelemekkel telítődtek. S az ilyen alkalmak időnként pont a fonákságuk révén váltak egy-egy irodalmi mű témájává. Utóbbi művekben helyet kapott a dilettantizmus, ízléstelenség, elfajzott erkölcsök, versengés, utánzás és a becsvágy kritikája is, illetve az alig leplezett büszkeség a saját szerzői vagy előadói sikerélmény felett. Mindazonáltal a megfelelő egzisztenciával rendelkező entellektüelek a későbbiekben is vágytak arra, hogy a tömegtől elkülönülve, saját ízlésvilágukat fenntartsák. A kapcsolati hálózat szintén fontos maradt. S a kommersztől történő elhatárolódás megfelelő módjaiként szolgálhattak a meghittség, bensőségesség, szelekció, intimitás, professzionalizmus és a józan keretek közt maradó fesztelenség a kifinomult, egyben kedélyes kultúrát magukénak vallók csoportján belül. A kulturális átvétel nyilvánvaló következményei tehát arra sarkallták az elitet, hogy a korábbi kulturális javak vagy kódok helyett újakat sajátítsanak el, amelyek megkülönböztetik őket a többiekől. Mindazonáltal az elit is átadhatta magát az alacsonyabb rendű s inkább a tömegigényeket kiszolgáló szórakozási formáknak. A Circus Maximusban²⁶ külön ülőhelye volt a szenátoroknak és a lovagoknak, ahogy a Colosseumban is rang és nem szerint különítették el a nézőket. S ugyanúgy érdeklődhetett egy tragikus darab iránt az egyszerű római polgár is, amelyet megtekinthetett a nagybefogadó képességű színházak egyikében. Az elit és (a kifinomultság iránt érdeklődést mutató és a populárisabb kulturális javakat birtokolni képes, de már) az eliten kívül eső személy egyaránt élhetett a ki- és betekintés nyújtotta lehetőséggel. De ugyanazokat a kulturális javakat az elit és az eliten kívül esők más és másféle módon hasznosították.

3. KULTURÁLIS HÁTTÉR

Marzano,²⁷ Mielsch²⁸ és Newlands²⁹ a Kr. e. 2. századra tették a *villa* fogalmában bekövetkező eszmei váltást, amelynek következtében a *villa* többé nem pusztán gazdasági egységnek számított. Ezt a váltást egyrészt Scipio Africanushoz köthették, aki Kr. e. 184-ben politikai kegyvesztettség miatt vonult vissza a campaniai partvidéken, Liternumban levő *villájába*.³⁰ S mindehhez hozzájárultak még a városi kultúra, a városias luxus mind nagyobb térhódításai is a vidéki ingatlanokban.

²⁶ HUMPHREY 1986. 102.

²⁷ MARZANO 2007. 85., 87., 91.

²⁸ MIELSCH 1987. 7., 37.

²⁹ NEWLANDS 2002. 122–123.

³⁰ Mindehhez lásd Liv. 38.52.1. közlését is. Seneca egyik levelében leírta, hogyan látogatta meg Scipio *villáját*. Seneca csupán futólag említette meg, hogy a *villához* tartozott egy fallal kerített erdő, egy nagy víztározó, továbbá bástyák, ezután rátért Scipio kamra nagyságú, félhomályos fürdőszobájának a részletes jellemzésére lásd Sen. Ep. 86.1–13. A levél kapcsán érdemes elgondolkodni azon, hogy Seneca milyen kevés mondandót szánt a *villa* többi részének a leírására. Nem tudható biztosan, hogy Scipio halála (Kr. e. 183) és Seneca saját kora (Kr. e. 4–Kr. u. 65) között mennyire alakították át a *villát*. Suetonius közléseiből tudjuk, hogy nem volt ismeretlen a rómaiak számára, hogy egy-egy fontosabb személyiség otthonát úgy őrizték meg az utókorok, ahogyan az illető után maradt halálát követően lásd Suet. Aug. 6. és Vesp. 2. Feltehető ezért, hogy Seneca Scipio otthonát annak viszonylagos érintetlenségében láthatta még. Emiatt ronthatott volna a Luciliusnak szánt filozófiai-etikai lecke hatásfokán, ha Seneca leírásából a *villának* egy olyan képe rajzolódik ki, amely arra mutatott volna rá, hogy Scipio visszavonultságában tekintélyes és igényesen kialakított ingatlannal rendelkezett.

Marzano³¹ nyomán, Scipio korát követően, a *villa* mindinkább összekapcsolódott az *otiummal*, azaz a kényelmes étellel és szabadidővel. Az eredetileg földművelésre alapult gazdaságban pedig egyre inkább feltűntek a választékosabb termelőegységek³² vagy olyan létesítmények,³³ amelyek már nem a gazdasági, hanem az intellektuális „*termelést*” segítették elő. Utóbbiak egyaránt szolgálták az egyéni élvezetet és hatásosan fitogtatták a tulajdonos jólétét, műveltségét és befolyását. A vidéki ház mint helyszín az elit számára emiatt elvált eredeti, mezőgazdasági kontextusától. Ugyan maradtak fenn egyszerűbb és inkább gazdasági jellegű *villák* is, de a tehetősebbek – ha módjukban állt – igyekeztek kedélyes vidéki otthonokat berendezni.

Az *otium-villa*, azaz leginkább a kikapcsolódásnak és gyönyörködtetésnek szentelt *villa* konstrukcióját Höcker³⁴ Ifjabb Plinius két *villa-levele*,³⁵ illetve építészeti és kulturális motívumok alapján alkotta meg. A római alapelv, azaz a természet kultúra által történő meghódítása az *otium-villa* esetében kiterjedt formában manifesztálódott. Az *otium-villa* kedvelt elterjedési helyszínének számított mindenekelőtt a Róma körüli dombság, (amely azonban egy napi útra elérhető maradt) távolabb Latium és Campania déli részének partjai, úgymint a nagyobb északi és közép-itáliai tavak partvidékei.

Seneca³⁶ egy levele alapján a *villa-visszavonultság-tanulmányoknak* szentelt szabadidő viszont nem mindig alkottak egymással szoros egységet. A Seneca által körvonalazható etikai probléma azonban rámutat arra is, hogy egy tehetős római nem feltétlenül a tanulmányok helyszíneként tekintett a kényelmes *villára*. A *villában* folytatott tudós szabadidő vagy éppenséggel az intellektuális elmélyedésre berendezett *villa* így szintén etikai, illetve irodalmi konstrukciónak hatnak. Más szavakkal: általánosan nem jelenthető ki, hogy minden, igényesen kialakított római *villa* maga után vonta az emelkedett intellektuális légkört. A római társadalomban bekövetkező változások, amelyek együtt jártak a kifinomult művelődés, esztétikai élvezet, urbánus trendek és a vagyonosodás térhódításaival, nem egy mechanikus fejlődési ívet jártak be, amelynek eredményeképpen teljes mértékben elválaszthatatlan kapcsolatba kerültek volna egymással. Még Cicero³⁷ sem tekintett mindig *villájára* az elmélkedés helyszíneként, hanem olyan ingatlanra,

³¹ MARZANO 2007. 76–78.

³² Varro az igényes madártenyésztéssel kapcsolatban is kifejtette a gondolatait lásd Var. r. r. 3.5.1–17. A madártenyésztet lehetett gazdasági egység vagy a szórakoztatást szolgáló, rafináltan felépített és berendezett *locus amoenus*. Columella megjegyezte, hogy a vadállatok nem csupán kitűnő fogások alapanyagai lehetnek, hanem a szemet is gyönyörködtethették, ezért a gazda szállása mellett kellett elhelyezni a vadaskertet (*vivarium*) lásd Col. 9. *praef.*

³³ Példának okáért a könyvtár, amelyet Cicero tusculumi *villájában*, illetve római, antiumi, cumaei, formiaei és puteoli ingatlanaiiban is létesített. A *villa* könyvtárát Cicero előszeretettel díszítette szobrokkal és falfestményekkel. A *villa-könyvtár* így együttesen volt a magántanulmányoknak szentelt tér, társasági helyszín és szellemi műhely lásd ACÉL 2012. 44.

³⁴ HÖCKER 2002. 216–218.

³⁵ Plin. *Ep.* 2.17.; 5.6.

³⁶ Sen. *Ep.* 55.1–8. Seneca levele arról tájékoztat, hogy a szerző Scipio Africanus *villája* mellett Servilius Vatia, egy *praetori* tisztséget betöltött személy házát is megtekintette Baiiae mellett. Seneca felidézte, hogy a római közvélemény akkoriban irigyelte Vatiát, amikor a Tiberius (uralk.: Kr. u. 14–37) uralma alatt elkövetett túlkapások idején ő megengedhette magának, hogy visszavonuljon vidéki *villájába* és a nyugodt életnek szentelhesse magát. Seneca azonban úgy gondolta, hogy Vatia inkább eltemette magát *villájában*, ideje pedig jórészt haszontalanul telt. Seneca az erkölcsi fejtegetés mellett, azonban nem felejtette el kiemelni a *villa* előnyös fekvését, figyelemreméltó grottáit, platánligetét a csatornával és hosszabb tartózkodásra való alkalmasságát.

³⁷ Cic. *Fam.* 16.18. Cicero említést tett a tusculumi *villájában* található virágoskertből származó haszonra. Cicero úgy írt erről a *villabeli* kertről, mint amely jelentékeny tökét jövedelmezett annak bérbeadásából vagy termékeinek közvetlen eladásából lásd MARZANO 2007. 74–75.

amely az anyagi haszon letéteményese volt. Ezzel pedig visszakanyarodunk az itáliai *villa* legkorábbi fennmaradt, Cato-féle koncepciójára,³⁸ amely szerint a *villának* egy rentábilis és jövedelmező mezőgazdasági vállalkozásként kellett funkcionálnia. De ha inkább a kényelmet és a luxust élvezte egy római *villa-tulajdonos*,³⁹ akkor valószínűsíthetően meg is tette, bár a társadalmi normáknak⁴⁰ még így is meg kellett (legalább látszólagosan) felelnie. Mindenesetre inkább azoknak az entellektüeleknek⁴¹ a rosszallása visszhangzott az irodalmi diskurzusokban, akik erényességet kívántak belevetíteni a kifinomult gazdagságba. Ezt némileg saját, fényűző jólétük ellensúlyozása és a képzett, vagyonos, emellett kötelességtudó „*polgár-ideál*” propagálása érdekében is tették. Gyakorlatuk épp arra mutatott rá, hogy az idealizált intellektuális szabadidő mellett létezett egy jóval prózaibb kikapcsolódási forma. Ez pedig ha „*kötelezően*” és „*erkölcsileg*” elítélendő volt, de gyakorlati létjogosultságot nyert a római társadalomban.

A vidéki tartózkodással és *villával* kapcsolatos morális eszmefuttatások tehát az Augustus-kor (uralk.: Kr. e. 27–Kr. u. 14) alatt⁴² és azt követően⁴³ sem évültek el. Albrecht⁴⁴ szerint Statius költészete épp arra mutatott rá, hogyan tükröződhetett a vagyonos római magánember életérzése az elegáns *villa* épületeiben. Statius művészetében ugyanis a *villa* kertjeivel és szobraival az élet alkotórészének számított.

Newlands⁴⁵ megállapítása szerint Statius a *villa-költéssel* merészen beemelt egy következtelenségekkel telített társadalmi jelenséget a konzervatív irodalomba. A Kr. u. 1. század végén emiatt a vidéki *villa* messzemenően magában foglalta a jólétet, társadalmi helyzettel és művészi ízléssel kapcsolatos elképzelések diffúzióját. A *villa* emiatt a fényűzés kiemelkedő szimbólumának számít Statius verseiben. A drága díszítés és a kendőzetlen építészeti hivalkodás túlnyomóan pozitívnak és csodásnak mutatták be a *villa* jellegzetességeit. Statius pedig megtalálta a *villában* azt az erőteljes költői képet, amely kifejező módon jelenítette meg a Kr. u. 1. század végi társadalmi feszültségeket. Szembehelyezkedve a római, azon belül az Augustus-kori erkölcsi diskurzusok kánonjával, Statius *villa-versei*⁴⁶ provokatívnak számítottak a fényűzés nyílt jóváhagyásával. A magánépítész, amely gyakori céltáblája volt az Augustus-kori elődök kétes erkölcsösségének,⁴⁷

³⁸ Cato *Agr.* 1.1–5.

³⁹ Mart. 6.43.; 12.18.

⁴⁰ Vö. Gel. 4.12.1–3. és Plin. *Nat.* 18.32. A császárkori szerzők egyrészt a kuriózum, másrészt a negatívnak tartott jelen szemléltetése miatt ellenpéldákat hoztak fel a múltból. Gellius szerint *censori* büntetés járt a földek elhanyagolásáért, megállapításai során pedig Idősebb Catóra hivatkozott. Idősebb Plinius szintén feljegyezte, hogy Lucullus (Kr. e. 117–57/56) büntetést kapott, mivel háza (valószínűleg lakóhelyként szolgáló *villa-épülete*) nélkülözte a művelés alá vont földterületet. Lucullus építményeiről lásd Var. *r. r.* 1.2.10.; 1.13.7.; 3.4.3.; 3.5.8.; 3.17.9.

⁴¹ Vö. Col. 1.63.1–4. és Var. *r. r.* 3.2.10. A Cicero munkásságát követő Augustus-kori irodalomban a magánházak ambiciózus építettségének a képe alaptípussá vált a római irodalmi diskurzusban (Hor. *Od.* 2.15.1–2., 14–15.; 2.18.19–26.; Verg. *G.* 2.461–463.) lásd NEWLANDS 2002. 123–125.

⁴² Vö. Hor. *Ep.* 1.10.; 1.14.; Hor. *Sat.* 2.6. és Var. *r. r.* 2.1.1–3.; 3.2.3–6.

⁴³ Vö. Col. 1. *praef.* 15–18. és Mart. 3.58.

⁴⁴ ALBRECHT 2004. 746.

⁴⁵ NEWLANDS 2002. 125–126.

⁴⁶ Stat. *Silv.* 1.3.; 2.2.

⁴⁷ Augustus háztartásának a felszerelését és bútorait inkább az egyszerűség jellemezte. Suetonius szerint bútorai nem állottak volna meg a helyüket egy tehetősebb polgár házában. Otthonában nővére, felesége vagy unokája által készített házi ruhában járt. Időnként azonban azzal vádolták, hogy rajongott a drága bútorokért és a korinthuszi fémedényekért. Suetonius közlése alapján pedig több gáláns és tisztességtelen kalandja is volt lásd Suet. *Aug.* 68–70.; 71.1. Horatius szerint pedig a szerénység hangoztatása csak költői póz volt és azt is kimondta, hogy a kis vagyonnál mégis jobb volt a nagyobb, a fényes palota pedig hírnevet és elismerést jelentett tulajdonosa számára lásd Hor. *Ep.* 1.15.42–46.

új szerepre tett szert Statiusnál mint a magasröptű vágyak kifejeződése. A *villa-versek* tehát hozzájárultak és elő is segítették a fényűzéssel kapcsolatos attitűdök megváltozását. Mindezek következtében még merészebb módon ugyan, de újra meghatározásra került a fényűzés fogalma. Még hozzá olyan kontextusban mint az erény elérésére kínálgató lehetőség. Statius a *villa-költészetben* a fényűzést nem az erkölcsi hanyatlás jeleként, hanem a morális erény és a filozófiai minőség alapvető összetevőjeként ünnepelte. A gazdagság, a technológia forrásai, a természet átalakítása, hogy szolgálja az élvezeteket, továbbá a nem öncélúnak láttatott jólét mind-mind azt jelentették, hogy általuk a tulajdonos szabadon művelhette a költészetet és a filozófiát. Statius költészetében a *villa* a korábbiakhoz képest nagyobb hangsúllyal öltötte magára az intellektuális lét komplex elképzelését. Az építészeti és irodalmi találekonyosság ennek következtében egymást egészítették ki és egyben hirdették, hogy a *villa-vers* a Flavius-kor fontos műfajává nőtte ki magát.

4. KÖLTŐ ÉS MŰVE

Rühl⁴⁸ alapján az irodalom kora császárkori professzionalizálódása egyaránt maga után vonta, hogy az irodalom produktumai (pl. a versek) a címzettek önreprezentációját szolgáló, „megrendelhető” termékekké váltak. Mindez tagadhatatlanul összefüggött az alkalmi jelleggel. Az olyan költők, mint Martialis és Statius hivatásos költőkként is tevékenykedtek, mivel megkapták az ellenszolgáltatást a tőlük megrendelt (vagy legalábbis elvárt) munkákért. Ezt a fajta professzionalizálódást lehet úgy is tekinteni, amelyet bizonyos területeken intézményesítettek, például a költői versenyek kapcsán Domitianus uralma alatt. Különösen a presztízs hagyományos formái és a fényűzés hivalkodó megjelenítése mellett, ez a típusú irodalom arra is lehetőséget nyújtott Róma kulturális elitjének, hogy megkülönböztesse magát saját társadalmi csoportja egyéb tagjaitól. Statius esetében a költő szintén hozzátartozott (attól függően, hogy a szerzőnek milyen volt a tényleges társadalmi és magántermészetű viszonya a versek címzettjeivel) az általa leírt személyek exkluzív köréhez. A szerző az irodalmi stílust és struktúrát pedig félreérthetetlenül adott címzettekhez igazította. Statius legtöbb címzettjéhez íródott verse tehát egy újabb lehetőséget biztosított, hogy a megszólítottak tekintélyes előnyeiket még inkább fitogtathassák. Albrecht⁴⁹ ugyanakkor arra is rámutatott, hogy Statius és Martialis érvényesülését a magánpatronusi vagy császári kegy mellett saját anyagi helyzetük és társadalmi pozíciójuk is befolyásolták. Idősebb és Ifjabb Seneca, Lucanus és Petronius példának okáért anyagilag függetlenek voltak, így irodalmi érvényesülésükre kevésbé nyomta rá bélyegét a császári hatalom, emiatt megengedhették maguknak a viszonylagos kötetlenséget.

Newlands, Gervais és Dominik⁵⁰ alapján Statius kapcsolatát a hellenisztikus alkalmi költészet összetett hagyományával nyilvánvalóvá teszi, hogy Statius⁵¹ Neapolisban született, amely

⁴⁸ RÜHL 2015. 104–105.

⁴⁹ ALBRECHT 2004. 697.

⁵⁰ NEWLANDS – GERVAIS – DOMINIK 2015. 8., 10–11.

⁵¹ ADAMIK ÉS ALBRECHT szerint az édesapa lovagi rangú személy volt. Ezzel szemben HEGYI felhívta a figyelmet Statiusnak azokra a soraira (Stat. *Silv.* 5.3.118–120.), amelyek szerint az elszegényedés miatt az apa már elveszthette a lovagi

az itáliai görög kultúra központja volt. S maga is egy hivatásos, görögül verselő költő fiaként látta meg a napvilágot, aki egyben egy magasan képzett tanár volt. A *Silvae-re* pedig tekinthetünk igényes, egyedi római versek gyűjteményeként, amelyet egy kettős kulturális miliőben alkottak. Ezek a versek ugyanis a hellenisztikus és augustusi költészet kölcsönhatása révén csiszolódtak ki. Statius költői eszközeiben megtalálható volt a kortárs Quintilianus⁵² által is említett „*alakzatos beszéd*” (Adamik Tamás fordítása). Statius művészete egy kifinomult párbeszédnek is tekinthető saját kora és az irodalmi hagyomány között. A *Silvae-ben* olvasható *villa-költemények*⁵⁴ általános jelentőségre tettek szert mint önmagukban is megálló képleírások (*ekphraseis*). Statius pedig merészen korszerűsítette a Horatius és Vergilius költészetébe beágyazott erkölcsi értékeket azzal, hogy helyeselte a bölcsen felhasznált gazdagságot, példának okáért a fényűző vidéki *villa* esetében. Statius munkáit egy összefüggő vállalkozásként kell egybeolvasni, amelyben az egyik mű szolgáltat adalékokat a másíkról az értelmezés tekintetében, miközben a művek történeti és kulturális kontextusukra egyaránt utalnak.

Vessey⁵⁵ szerint a *Silvae* legnagyobb része az ünnepi vagy magasztaló szónoklat keretei között, illetve az utóbbihoz társítható műfajok alapján értékelendő. S noha a szónoki stílus ismerhető fel a versek háttérben, a versek nem feltétlenül mutatják a sematizmus jeleit. A témák egyébként változatosak, de többnyire az ünnep, a gyász motívumai, ezen kívül az épületekről és műtárgyakról szóló leírások (*ekphraseis*) dominálnak. Ráadásul az *Erdők* versei betekintést nyújtanak a Flavius-korba, azon belül Domitianus korának társadalmi viszonyaira a római elit körében.

Spencer⁵⁶ úgy vélte, hogy a *Silvae* impresszionista módon teremtett egy irodalmi értelem-ben vett „*ligetet*”, amely ingatlanokból, pihenő parkokból és a gazdag patronátus miliójéből tevődött össze. Mindezt a szabadidő (*otium*) ihlette, amely mellőzte a vidéki birtok gazdasági aspektusait. A versgyűjtemény egyes darabjai tájképeket, tudós szabadidőt hoztak létre és helyeztek egymás mellé. Az individualista hangvételű versek pedig eléggé hivalkodóan festették le ezeket a tájképeket és az intellektuális tartalmú szabadidőt.

---

rangot. Statius pályáját egyaránt kísérte siker és sikertelenség. A Domitianus által alapított capitoliumi és albai költői versenyek hozták el számára a felemelkedést. S egy újabb költői versenyen, a Kr. u. 94-ben rendezett capitoliumin elszenvedett kudarca után vonult vissza. A kudarc előtt azonban Domitianus császár pártfogását is élvezhette. Nem számított szegény, de ugyanakkor dúsgazdag költőnek sem. Statius (Stat. *Silv.* 3.1.61–64.) rendelkezett az Albanus hegyének környékén birtokkal (*rus*) lásd ADAMIK 2009. 547.; ALBRECHT 2004. 736–737. és HEGYI 1979. 14–18. Ez a birtok a mai Castel Gandolfo környékén feküdt lásd MARZANO 2007. 10. Véleményem szerint a birtok magában foglalhatott egy *villát*. Ott, ahol császári pártfogója is magának mondhatott egy vidéki palotát. Feltevésem azon alapul, hogy Horatius sabinumi birtoka is adomány volt Maecenastól, közvetve Augustustól, s a birtok rendelkezett egy *villával*. Ezt a *villát* a kutatás a Licenza völgyében, a mai Roccagiovine település közelében feltárt *villa* maradványaival azonosította. Martialis pedig szintén birtokolt *villát* Nomentumban (Mart. 12.57.), majd később – némi támogató segítség révén – a hispániai Bilbilis (Mart. 12.31.) közelében.

⁵² Quint. *Inst.* 9.2.65–8. Quintilianus szerint az alakzatos beszédet bizonyos esetekben a gyönyörködtetés érdekében használták, mert újdonságot és változatosságot, azaz írói szellemességet hordozott magában.

⁵³ Statius költészete visszaalt Kallimakhosz, Ovidius, Horatius, Propertius vagy éppenséggel Vergilius művészetére lásd MYERS 2015. 31., 46–53.

⁵⁴ Stat. *Silv.* 1.3.; 2.2.

⁵⁵ VESSEY 2001. 926.

⁵⁶ SPENCER 2010. 104–105.

Roman⁵⁷ alapján, amíg a vidéki kivonulás (*secessus*) látszólag a költői autonómia kulcsmotívumaként funkcionált az Augustus-korban, addig Statius inkább egy hosszabb költői leírást szentelt patrónusai elegáns vidéki *villáinak*, mintsem a sajátjának. A Flavius-kor költői⁵⁸ azonban nem kevésbé voltak *villa-tulajdonosok* mint Horatius⁵⁹ vagy Tibullus.⁶⁰ A Flavius-kori költők viszont távol tartották magukat attól, hogy szerzői pozíciójukat feltűnő módon azonosítsák a vidékre történő elvonulással. Egy független erősség (a vidéki *villa* metaforikus képe) ugyanis nehezen lett volna összeegyeztethető egy egyébként szerény és szolgálatkész kliens-költő hajlékával. Végső soron pedig sem Statius⁶¹ sem pedig Martialis⁶² nem írták le a *paupertas* (költői szerénység) alapelvét. Míg Horatius⁶³ és az elégia-költők⁶⁴ erkölcsi pozíciójukat az anyagi jóléttel szemben kinyilvánított közönyükre alapozták, addig a Flavius-kor költői⁶⁵ szkeptikusok voltak a magasra emelt *paupertas* alapelvével és erőteljesen méltatták patrónusaik nagyszerű ingatlanait, továbbá ultra-kifinomult életmódjukat. A Flavius-kori költők ugyanakkor élelmesek voltak a felismerésben is, emiatt briliánsan alkalmazkodtak a változó kultúra áramlataihoz. A költő berke (mint a költői szabadság metaforikus helyszíne) egy nem túl erős irodalmi klisé volt, amelyre senki sem tarthatott igényt sokáig közönyös módon. A *villa* mint a szerzői önállóság helyszíne pedig – Roman szerint – egész egyszerűen elavult, az elmúlt generáció vezérlő irodalmi trópusa volt. Utóbbi ugyan továbbra is megfelelt a nagy emberek már eleve jelentős presztízisének irodalmi babérokkal való gyarapításához, viszont ugyanez az elv már nem volt alkalmas a társadalmilag alacsonyabb rendű, de elszántan törekvő költők számára, mint Statius és Martialis.

A vidékre történő kivonulás költői motívuma – Roman megállapításai ellenére – azonban a Flavius-korszakban is képviselte magát. Martialis⁶⁶ epigrammaiban szemléletesen írta le a nagyvárosi Róma kellemetlenségeit, amelyekkel szemben a vidék, illetve nomentumi birtoka kikapcsolódást és nyugalmat kínáltak. Martialis szívesen kereste fel a latiumi Anxur szépnak mondott tengerparti táját is, amelyet *villák* öveztek és a vidéki időtöltés kellemes baráti társaságban, a múzsák patronálta tevékenységekkel telt el. A költő azonban szembeállította Anxurral kapcsolatos versével⁶⁷ a vidék és a város értékeit. A vidéket a természet közelsége és a kötetlenség jellemezték. A város viszont a kultúra és a civilizáció otthonának számított, amelynek emblematisztikus intézményei a fórum, a színház és a fürdő voltak. Spencer⁶⁸ felhívta a figyelmet

⁵⁷ ROMAN 2015. 457–458.

⁵⁸ Vö. Stat. *Silv.* 3.1.61–64. és Mart. 12.57.

⁵⁹ Hor. *Ep.* 1.16.4–14.

⁶⁰ Hor. *Ep.* 1.4.2.

⁶¹ Stat. *Silv.* 1.4. A *paupertas*hoz köthető tradíció emlékei azonban továbbra is tartották magukat a költészetben. Statius fentebb hivatkozott versének vége felé hozzáfűzte módon idézte fel a költői *paupertast*, jölehet egy olyan kontextusban, amely végtére is korlátozta az érvényességét lásd ROMAN 2014. 292.

⁶² Martialis hirdette epigrammaiban az egyszerű életet és látszólag szívesen elutasította a nagy vagyont, beérve akár egy szerényebb *villával* lásd Mart. 4.64.; 10.47. Időnként azonban ő is gúnyolódott a kevéssel beérés eszményén lásd Mart. 2.53.4.

⁶³ Hor. *Od.* 2.15., 16., 18.

⁶⁴ Vö. Prop. 2.19. és Tib. 1.1.

⁶⁵ Vö. Mart. 4.64.; 7.17. és Stat. *Silv.* 2.2.

⁶⁶ Mart. 6.43.; 10.58.

⁶⁷ Mart. 10.51.

⁶⁸ SPENCER 2010. 112.

Stadius⁶⁹ egyik *villa-versének* arra a részére is, amely alapján a tulajdonos, Pollius Felix surrentumi *villája* Campaniában egyfajta menedéket nyújtott a közélet és a lelki viharok elől. A költő szintén lelki nyugalmat kívánt a nyilvánosságtól már visszavonult címzett számára, amelyet a táj, a *villa*, továbbá a költészet és a filozófia művelése együttesen hivatottak biztosítani. A surrentumi parton álló elegáns épület rokonítható Nomentum költői leírásával, igaz, ebben a kontextusban a gazdag patrónus és nem a költő menedéke került megörökítésre.

Martialis és Stadius költészete ugyanakkor adalékokat szolgáltat a kliens-költő igényelt magán-szférijával kapcsolatban is. Erre utal Martialisnak⁷⁰ a nomentumi birtokával kapcsolatos másik verse az *Epigrammák* 6. könyvéből, amely Kr. u. 90 körül látott napvilágot, tehát Domitianus uralma alatt, a „*kliensi*” szerep gyakorlásának idején. Az *Epigrammák* 12. könyvének 18. darabjában⁷¹ Martialis pedig megható sorokban örökítette meg kedélyes és szeretett bilbilisi birtokát. Ezt az ingatlant egyfajta révként jelentette meg a szülőföldjére (Kr. u. 98-ban) visszatért és letelepedett költő. A 12. könyv Kr. u. 101–102 körül állhatott össze. Martialis ekkor már maga mögött hagyta a fővárost s valószínűsíthetően a kliens-költő szerepét is. Már nem kellett attól tartania, hogy bilbilisi *villájának* költői képe túlhangsúlyozta volna a költői függetlenséget a patrónusokkal szemben. A birtok képe a békés öregkor lehetőségét vetítette előre, egy olyan otthonét, ahol tényleg félre lehetett rakni a hivatalos és városi élet jelképét: a tógát. Stadius⁷² pedig a capitoliumi költői verseny alatt elszenvedett veresége után megírta feleségének azt a versét, amelyben a szülőföld, Neapolis iránti vágyát fejezte ki. Stadius számára Neapolis a szükséges visszavonulás és az óhajtott intimszféra terepeként lépett elő, amely a nyugalmas, ugyanakkor élményekkel és szépségekkel teli öregkor ígéretével kecsegtetett a költő és felesége számára.

Roman⁷³ további gondolatait alapul véve, az önreprezentáció Augustus-kori modelljei tehát részlegesen, de mégis meghatározó jelleggel maradtak fontosak a Flavius-korabeli irodalmárok számára. Emiatt érthető, miért fordultak Catullushoz⁷⁴ is, akinek játékos hangneme alkalmas volt arra, hogy megcsipkedje a költői komolyságot. Ráadásul Catullus erkölcsi állásfoglalása épp az ellentéte volt az ünnepélyességnek vagy az emelkedettségnek. Stadius és Martialis pedig kimutatták találékony hajlamukat az irodalmi hagyomány különböző elemeinek az összekombinálásához, így mindketten az augustusi elődökkel vagy velük szemben dolgoztak, példának okáért szelektíven asszimilálták Catullust. Az egymástól eltérő álláspontokra helyezkedve, Martialis és Stadius ugyan létrehozták a kliens-költőt, aki ügyelt arra, hogy a feljebbvalóival szemben nyílt hódolóként mutassa be magát, azonban más pillanatokban megcsillogtatta szabadosságát (*libertas*) és merészségét (*licentia*). A kliens-költő – függve a kontextustól, helyzettől és címzettől – lehetett hízelgő, cinikus, ravasz, tartózkodó és szatirikusan maró. Mégis, a rugalmasság volt a kliens-költő alapvető erőssége. Stadius viszont nyíltan idealizálta a római uralkodó réteg képességét az irányítás, átalakítás és végső soron a finomítást illetően a természet felett az ügyes leleményesség és a kimeríthetetlennek tűnő erőforrások révén.

⁶⁹ Stat. *Silv.* 2.2.121–146.

⁷⁰ Mart. 6.43.

⁷¹ Mart. 12.18.

⁷² Stat. *Silv.* 3.5.12–13., 31–33., 76., 85–88.

⁷³ ROMAN 2015. 457–458.

⁷⁴ Mart. 1. *praef.*; 1.7.; 1.109.; 2.86. Vö. még Stat. *Achill.* és Catul. 64. lásd RIPOLL 2015. 440.

5. MANILIUS VOPISCUS TIBURI VILLÁJA

Az alábbiakban egy olyan *villa* és tulajdonosa kerülnek bemutatásra, amelyek irodalmi képei egymással kölcsönös összefüggésben álltak Statius költészetében, azaz tulajdonos és *villája* egymást feltételezték a reprezentáció aktusában.

Nauta⁷⁵ szerint a vers címzettje, Vopiscus nem egy könnyen meghatározható személy. Jó eséllyel azonban egy igen sikeres szenátori család tagja és egyben Statius patrónusa volt, aki *villájában* az irodalomnak szentelte magát. A versben⁷⁶ ugyanis egy Tiburban (Latium) ingatlanra rendelkező költőként jelent meg. Newlands⁷⁷ is patrónusként tekintett Vopiscusra és hangsúlyozta, hogy Vopiscus inkább barátként, vendéglátóként jelent meg a versben, viszont kettejük egymáshoz fűződő viszonya nem lett megnyugtatóan tisztázva. Feltehető, ahogy az ábrázolt *villa*, úgy Vopiscusnak a költeményben lefestett személye is valamilyen szinten költői kép: egyfajta szemléltető eszköz az irodalom pártolás érdekében.

Mitchell⁷⁸ szerint a kép a természetesség és az átlátszóság illúzióját nyújtja, azonban az ön-hatalmúlag végzett reprezentáció és a misztifikált ideológia elpalástolására is szolgál. A grafikus kép (pl. festmények, szobrok, tervrajzok) a szövegkontextus működése révén mentális (leírások), verbális (metaforák) és észlelési (érzéki, észlelhető formák) képpé alakulhat át. A mentális kép az összes érzékszervet képes mozgásba hozni. A leírás során feltételezhető egy további elme, amely végrehajtja a dekódolás folyamatát, s ebben az elmében megjelenik a szövegben leírt kép. Spencer⁷⁹ alapján Statius⁸⁰ *villa-versének* legelején előtérbe helyezte a hőérzetet (a *villa* hűvösségének kiemelésével) és a hallást (Vopiscus ékesszólására utalva), amikor bevonta az olvasókat a versben lefestett tiburii *villa* tájképébe. Ezt követően gyorsan kapcsolatot teremtett az érzékelésekre utaló kifejezések, élvezet, gyönyör, emlékezet és *mimésis* között. Utóbbi kettő egyaránt utalt arra, hogy itt egy valóságban is fellelhető, igényes *villa* művészileg újraalkotott képe, s egy, az elit által ismert életforma felidézéséről van szó. Statius⁸¹ az olvasói tekintetnek is irányt szabott ebben a *villa-tájképben*. Az elit által megszokott választékos, ünnepélyes hangulatú költői nyelv

⁷⁵ NAUTA 2002. 226.

⁷⁶ Stat. *Silv.* 1.3.22–23. „... murmura, ceu placidi veritus turbare Vopisci/Pieriosque dies et habentes carmina somnos.” („... drága Vopiscusnak mintegy kiméltni akarja/műzsai napjait és költészettel tele álmát.” Ford. Muraközy Gyula)

⁷⁷ NEWLANDS 2002. 127–128. Az új típusú tájleírás kapcsán érdemes felidézni a Nero-korabeli Calpurnius Siculus *eclogáit* is. Ezek a versek merészen cserélgették fel Vergilius témáit és fontos közvetítő szerepre tettek szert Vergilius és Statius bukolikus költészete között lásd Calp. *Ecl.* 4.; 7. Ezekben a versekben a vidék reprezentációja már lehetett bájtalan, a paraszti ideál színhelye pedig nem kapcsolódott össze megfelelő pártfogókkal, akik a feltörekvő költőket segítették volna. Calpurnius Siculus „*pásztor-költői*” a vidéket bizonyos szempontból durvának látták és a városba vágytak, amelyet a művészetek és a tanulmányok központjának tartottak, s amit a patronátus egyetlen forrásának tekintettek lásd NEWLANDS 2002. 143., 150.

⁷⁸ MITCHELL 2005. 118–129.

⁷⁹ SPENCER 2010. 106.

⁸⁰ Stat. *Silv.* 1.3.1–2.

⁸¹ Stat. *Silv.* 1.3.24–26., 34–46., 58–60. „*litus utrumque domi, nec te mitissimus amnis/dividit: alternas servant praetoria ripas./non externa sibi fluviorum obstare queruntur.*” „*Quid primum mediumve canam, quo fine quiescam?/auratasne trabes an Mauros undique postes/an picturata lucentia marmora vena/mirer, an emissas per cuncta cubilia nymphas?/huc oculis, huc mente trahor. venerabile dicam/lucorum senium? te, quae vada fluminis infra/cernis, an ad silvas quae respicis, aula, tacentis,/qua tibi tota quies offensaque turbine nullo/nox silet et nigros imitantia murmura somnos?/an quae*

és a költő által felkínált emlékezettechnikai gyakorlat⁸² pedig még érzékletesebbé tették a *villáról* szóló leírást a művelt olvasók számára. Spencer arra is rámutatott, hogy a versben a tájképre irányított olvasói tekintet a látvány hatásos pontjainak a megkonstruálását szolgálta. E pontok egyaránt utaltak a *villa* lehetséges, fényűző részeire és a szellem művelésének lehetőségére a *villán* belül. A versben a *villa* kontextusát a városi környezet elitista értelemben vett értékei hozták létre. A vers bevezetőjében Statius⁸³ epikus, mitológiával átitatott képeket szerepeltetett és az elit *villa-kultúrájában* fellelhető ismerős motívumok kombinációi szolgálták a költő távlati rajzának alapelemeiként.

Az emlékezettechnika miatt érdemes felidézni a Statiuszal kortárs Quintilianus⁸⁴ gondolatait az emlékezettechnikai módszer kapcsán. A gyakorlat szerint érdemes kiválasztani vagy elképzelni egy több helyiségből álló házat. Az emlékezés során nemcsak egyes, sajátos helyiségek újbóli felidézése történik, hanem az emlékekben újabb emlékeket helyez el a gyakorlat végzője. A mondani-valót az egyén fogalomba tömöríti és az egyes helyiségekben hagyja. Mikor pedig újakezdi az emlékezést a személy, a helyiségekkel együtt a fogalmakat is felleli, amelyeket kibontva egymás mellé fűz fel. Statius⁸⁵ saját bevallása szerint emlékezetből írta le Vopiscus *villáját* és a *villához* kapcsolódó többletjelentésű gondolatokat és utalásokat helyezett el a versben, amelyeket a *villa*⁸⁶

graminea suscepta crepidine fumant/balnea et impositum ripis argentibus ignem,/quaque vaporiferis iunctus fornacibus amnis/ridet anhelantes vicino flumine nymphas? „*Quid nunc iungentia mirer/aut quid partitis distantia tecta trichoris?/quid te, quae mediis servata penatibus arbor/tecta per et postes liquidas emergis in auras./quo non sub domino saevas passura bipennes?*” („Mindkét part a tied, ház, s nem szel e legszelidebb ár/kétfele, mindkét partot e nagyszerű épület őrzi, s nem panaszkolja, hogy őt idegen víz árja zavarja.” „Hol kezdjem, folytassam a dalt, s mit mondjak utólszor?/Mit bámuljak előbb? Az aranyló mennyezetet vagy/mór ajtók tömegét, ragyogó márványerezetnek/színét, s azt, hogy a víz eljut valamennyi szobába?/Erre szemem, lelkeim húz arra. Daloljam a tisztos ős fáknak ligetét? Vagy a termeket: azt, mely a vizen/túlra tekint, vagy mely szemléli a hallgatag erdőt./hol nem moccan a csend, s orkánt sose látva nyugodtan/hallgat az éj, hol a fák feketén szunnyadva pihennek/vagy, hogy a fürdők mint gőzölnek gyepvel övezve,/s hogy lángtól melegülnek a hús partok, s a folyónak/istene gőzt lehelő kályhába befogva a szomszéd/vízárban lihegő nimfákat hogy kikacagja?” „S bámuljam-e most a középső/épületet vagy a két szárnyrészt hármassal termével?/Vagy téged, fa, amely, megtartva, a ház közepén állsz,/s nyúlsz a tető, a gerenda közén fel a híg levegőbe...” Ford. Muraközy Gyula)

⁸² Stat. *Silv.* 1.3.13–17. „*O longum memoranda dies! quae mente reporto/gaudia, quam lassos per tot miracula visus!/ingenium quam mite solo, quae forma beatiss/ante manus artemque locis! non largius usquam/indulsit natura sibi.*” („Ó, örök emlékü ez a nap! Lelkem mily örömmel/telt el, mennyi csodán bágyadt káprázva e két szem!/Mily békés ez a hely! S emberkéz műve előtt is/mily szép volt ez a boldog táj! Nem hagyta magát így/máshol a Természet pazarolni! ...” Ford. Muraközy Gyula)

⁸³ Stat. *Silv.* 1.3.5–12.

⁸⁴ Quint. *Inst.* 11.2.18–21.

⁸⁵ Stat. *Silv.* 1.3.13–14.

⁸⁶ Stat. *Silv.* 1.3.1–12. „*Cernere facundi Tibur glaciale Vopisci/si quis et inserto geminos penates,/aut potuit sociae commercia noscere ripae/certantisque sibi dominum defendere villas./illum nec calido latravit sirius astro/nec gravis aspexit Nemeae fondentis alumnus:/talis hiemis tectis, frangunt sic improba solem/figura, Pisaenumque domus non aestuat annum./ipsa manu tenera tecum scripsisse Voluptas...*” „*tunc Venus Idaliis unxit fastigia sucis/permultis/que comis blandumque reliquit honorem/sedibus et volucres vetuit discedere natos.*” („Azt ki előtt megnyílt laka hús Tiburban az ékes/ajku Vopiscusnak – ház, mit ketté Anio oszt –/s látta, mily elragadó módon függ össze a két part,/és villáit, amelyek uruk versenyt hívogatják:/Sirius izzó csillaga azt nem ugatta meg, ádáz/szemmel rá ligetes Nemeának szörnnye se nézett;/oly hús itt belül, oly tartós hideg űzi a napfényt,/Pisának nyara sem győzhet melegevel e házon./Ezt a Gyönyör tervezte veled, maga gyenge kezével...” „*Majd Venus Idalium nedvével kente be orrát,/s rálebbentve haját, otthagya a házon igéző/báját, s szárnyas sarjait ott tartotta parancsa.*” Ford. Muraközy Gyula)

vagy bizonyos helyiségének,⁸⁷ a ház körüli kertnek,⁸⁸ továbbá a környező tájnak⁸⁹ a kiemelésével aktivált.

Newlands⁹⁰ elemzésében Statiust olyan költőként kezelte, aki nyíltan kesztyűt dobott a fényűzés kritikusai, legfőképpen Horatius⁹¹ elé. Horatius ugyanis nem egy minden luxus-igényt kielégítő életstílussal kötötte egybe a *villabeli* életmódot. Másfelől a magánház Horatius⁹² költészetében gyakran a természet elferdítéseként jelent meg, s szimbóluma volt a fizikai és erkölcsi kicsapongásnak. Horatius⁹³ azonban bizonyos megnyilatkozásaiban a kellemességeket lehetővé tevő technológiát és pénzt szükségteleneknek tartotta, az értük való sóvárgást pedig irracionálisnak. A költő⁹⁴ saját birtokát is szerénynek kívánta beállítani. Statius ezzel szemben szemérmetlenül propagálta lelkesedését Vopiscus birtokának fényűzése iránt. Vopiscus Tiburjában a víz és a fák egy gazdag ingatlan részeiként funkcionáltak. Az épület mint újfajta *locus amoenus* árnyékának köszönhető hűvösségét itt a ház építészeti kialakítása teremtette meg. Maga a ház a legrágább anyagokból épült⁹⁵

⁸⁷ Stat. *Silv.* 1.3.57–63. „*Quid nunc iungentia mirer/aut quid partitis distantia tecta trichoris?/quid te, quae mediis servata penatibus arbor/tecta per et postes liquidas emergis in auras,/quo non sub domino saevas passura bipennes?/et nunc ignaro forsitan vel lubrica Nais /vel non abruptos tibi demet Hamadryas annos.*” („S bámuljam-e most a középső/épületet vagy a két szárnyrészt hármias termével?/Vagy téged, fa, amely, megtartva, a ház közepén állsz,/s nyúlsz a tető, a gerenda közén fel a híg levegőbe;/mely más gazda alatt kimélne a fejsze vad éle?/Am most félbe – urad tudtán kivül – sose bántott/éveid egy izmos nais vagy nimfa szakasztja.” Ford. Muraközy Gyula)

⁸⁸ Stat. *Silv.* 1.3.81–94. „*Quid bifera Alcinoi laudem pomaria vosque,/qui numquam vacui proditis in aethera, rami?/cedant/Telegoni, cedant Laurentia Turni/iugera Lucrinaeque domus litusque cruenti/Antiphatae; cedant vitreae iuga perfida Circes/Dulichiiis ululata lupis arcesque superbae /Anxyris et sedes Phrygio quas mitis alumno/debet anus; cedant, quae te iam solibus artis /avia nimbose revocabunt litora bruma./Scilicet hic illi meditantur pondera mores; haec premitur fecunda quies virtusque serena/fronte gravis sanusque nitor luxuque carentes /deliciae, quas ipse suis digressus Athenis/mallet deserto senior Gargettius horto;” („Zengjelek, Alcinous kétszer termő csoda fái?/Ágak, amik termés nélkül sose nyúltok a légbe?/Telegonus s Turnus Laurentuma fel sose érhet/ezzel, s Lucrinus tava és bösz Antiphatesnek/berke, s a szép Circe bővös hegye sem, hol Ulixes/farkasnépe üvöltött, sem hegyi vára a büszke/Anxurnak, sem a táj, mit sírul nyert el a jámbor/dajka a fríg hőstől, sem a parti vidék, ami megvéd/téged majd a borús téltől, ha a nap köre szűkül./Mert hisz a nagy kérdéseken itt töprenkedik elméd,/itt termékeny a csend,/s vidul arca a súlyos érénynek;/itt az öröm józan, s fényűzés nélküli jólét/csillog./Még az öreg gargettusi bölcs is örömmel/átköltözne, Athént s kertjét otthagya, tehozád.” Ford. Muraközy Gyula)*

⁸⁹ Stat. *Silv.* 1.3.20–33. „*ipse Anien (miranda fides) infraque superque/saxeus hic tumidam rabiem spumosaque ponit/ murmura, ceu placidi veritus turbare Vopisci/Pieriosque dies et habentes carmina somnos./litis utrumque domi, nec te mitissimus amnis/dividit: alternas servant praetoria ripas,/non externa sibi fluviorum obstare queruntur./Sestiacos nunc Fama sinus pelagusque natatum/iactet et audaci victos delphinus epebo: hic aeterna quies, nullis hic iura procellis,/numquam fervor aquis. datur hic transmittere visus/et voces et paene manus.sic Chalcida fluctus /expellunt.fluvii, sic dissociata profundo /Bruttia Sicanium circumspicit ora Pelorum.*” („Sziklákon zuhog át Anio fentebb meg alantabb./ám – csoda hódolat – itt nem zúg dühösen habos árja;/drága Vopiscusnak mintegy kimélni akarja/műzsai napjait és költészetet tele álmát./Mindkét part a tiéd, ház, s nem szel e legszelidebb ár/kéjele, mindkét partot e nagyszerű épület őrzi./s nem panaszolja, hogy őt idegen víz árja zavarja./Hát csak hordja a hir ama sestusi öblöt, az átszelt/tengert s del-fineket megszégyenítő merszét!/Itt örökös csend ül, mennydörgés itt sose zendül,/hab sose forrong. Hang, a tekintet könnyeden ér át/s szinte a kéz is. Eként különíti a chalcisi földet/el folyamár, s így nézi a tenger mély szorosán át/bruttiosok partszéle Szicília-földi Pelorust.” Ford. Muraközy Gyula)

⁹⁰ NEWLANDS 2002. 130–133.

⁹¹ Vö. Hor. *Od.* 3.1.33–37. és Hor. *Sat.* 2.6.

⁹² Hor *Od.* 2.15.; 2.18.

⁹³ Hor. *Od.* 2.16.9–12.

⁹⁴ Hor. *Od.* 2.18.1–14.

⁹⁵ Stat. *Silv.* 1.3.35–36. „*auratasne trabes an Mauros undique postes/an picturata lucentia marmora vena...*” („Az aranyló mennyezetet vagy/mór ajtók tömegét, ragyogó márványerezetnek/színét...” Ford. Muraközy Gyula)

és rendelkezett a legújabb technológia⁹⁶ nyújtotta kényelemmel. Vopiscus *villája* látszólag igen távol esett az epikureizmus hirdette „józan szerénység” ideáljától a maga nagyszerű, választékos kialakításával, gazdag díszítettségével és berendezésével. Statius⁹⁷ ennek ellenére hangsúlyozta, hogy Epikuros jobban kedvelte volna Vopiscus ingatlanát az athéni kertjeinél. E kijelentés első olvasatra talán túlzásnak tűnik. Az extravagáns ház ugyanis maga után vonta a környező természet extravagáns kialakítását is. Vopiscus háza ennek ellenére harmóniában állt a természettel, nem pedig megerőszkolta azt. A római kerteket ugyanis olyan építészeti elemeknek gondolták el, amelyek a ház kiterjedései voltak. Ezek aztán adaptálódtak a ház beosztásához. Ahogy a ház, úgy a természet is gazdagnak tűnt fel a versben. A pásztori, földműves ideák a tájépítészet és a kertkialakítás⁹⁸ során új fogódzókka kapcsolódtak az új technikai fogásokhoz és emberi igényekhez. Összességükben viszont így váltak az emberi beavatkozással megteremtett tájképi művészet szépségének a hirdetőivé. A technika és a természet erőforrásai egyaránt képviseltették magukat a fényűző *villában*: a szabályozott és csövekbe terelt víz, a fák és az árnyék a *villa* díszítőelemeiként szolgáltak és tulajdonképpen a díszítő funkciónak lettek alárendelve. A költészet és erény ideális helyszíne így a „szakrális-pásztori” tájról áttevődött a fényűző házra, továbbá annak gondosan megtervezett és kialakított környezetére. A táj egyszerű elemei (pl. árnyékosság, fa, patak) pedig feloldódtak ebben a felfogásban, ezért mostantól kezdve a *villa* abszolút uralta a tájat.

Newlands⁹⁹ tehát Statius felfogását Horatius költészetével ütköztette. Horatius az *Episztolák* 1. könyvének 10. versében a vidéket kérdések formájában magasztalta fel a városi fényűzéssel szemben. Provokatív módon tette fel a kérdést,¹⁰⁰ vajon a márványkövekből kirakott mozaikpadló jobban fénylett vagy illatozott-e a pázsitnál? Vopiscus *villájában* szintén volt egy különleges mozaikpadló, amely valószínűleg a mindenfélével összeszórt padlókép¹⁰¹ típusát követte. Habár ez a padló¹⁰² a természetben való felülemelkedést reprezentálta, abban mégis igazolást nyert, hogy az így „feldíszített talaj örömét lelte saját változatos művészetében”. A természet hálás reakciója azt sugalmazta, hogy Vopiscust olyan jótevőnek és civilizátornak lehetett tekinteni, akinek a fényűzése a természetet és a vidéki tájat gyarapította. S valóban: a mennyezetről aláhulló fényzuhatag és a padló élénk, az üvegablakokon visszatükröződő képe egy másik, a természet és művészet közti kölcsönösség harmonikus képét alkotta meg, amely magában a házban¹⁰³ jött létre.

⁹⁶ Stat. *Silv.* 1.3.67. „*Marcia, et audaci transcurris flumina plumbo?*” („... bátran Marcia, fent iramodsz ólomvezetékben...” Ford. Muraközy Gyula)

⁹⁷ Stat. *Silv.* 1.3.93–94.

⁹⁸ Az Oplontisban feltárt egyik *villa* ismertetése kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a díszkertek létesítése és karbantartása külön mesterségnek számított a rómaiaknál. A geometrikus alakzatokat magában foglaló kert, a nyírott bokrokkal, fákkal és a közéjük helyezett lugasokkal élő műalkotásnak számítottak (*opus topiarium*). Az épület és a növényzet így architektonikus egységet alkottak lásd CARO 2005. 386.

⁹⁹ NEWLANDS 2002. 133–136.

¹⁰⁰ Hor. *Ep.* 1.10.19. „*deterius Libycis olet aut nitet herba lapillis?*” („Illatosabb, ragyogóbb Libya mozaikja a fűnél?” Ford. Bede Anna)

¹⁰¹ Plin. *Nat.* 36.184.

¹⁰² Stat. *Silv.* 1.3.55–56.

¹⁰³ Stat. *Silv.* 1.3.52–57. „*dum vagor aspectu visusque per omnia duco, calcabam necopinus opes. nam splendor ab alto/defluus et nitidum referentes aera testae/monstravere solum, varias ubi picta per artes/gaudet humus superatque novis asarota fuguris.*” („Tévedező szememet míg hordozom erre meg arra,/lábam kincsere tipor véletlen. Mert a magasból/rázuhogó s üvegablakokon megsokszorozódó/fényben látszik a padló, és ezer új figurával/vígan fénylik a kő, szebb minden más mozaiknál,/s visszariaszt lépnem.” Ford. Muraközy Gyula)

Idézett episztolája másik helyén Horatius¹⁰⁴ megkérdőjelezte a csövekben folyó víz kiválóságát a nyílt folyóvízzel szemben. Horatius itt – a természet-párti indoklás érdekében – leszólta a város-lakónak a vízvezetékrendszerbe vetett bizalmát, amely viszont a római technológia alapvető elemének számított a civilizáció létrehozásában. Vopiscus bővében volt a víznek saját birtokán, sőt egy tökéletes *villában* általában kellő vízbőségnek¹⁰⁵ kellett lennie. Vopiscus *villájában*¹⁰⁶ minden hálószobába bevezették a vizet és a partra kitelepedő lakomázók egyszerre gyönyörködhetnek a fürdőépületekben vagy az ingatlan területén egymást keresztező természetes (Anio) és mesterséges (Aqua Marcia) folyóvizekben, mely utóbbi vizet szállított csővezetékében Rómába. A természeti és építészeti szépségek tehát elválaszthatatlanul egybeforrak, amelyre már Propertius¹⁰⁷ is utalt korábban. Horatius fentebb idézett episztolájában a víz erőszakos megsűrűsése, hogy majd csövekből fakadjon elő, természetellenes beszabályozás volt. Vopiscus birtokán¹⁰⁸ viszont a víznek a csöben történő surranása békés cselekedetnek számított, így nem volt szüksége erőlködésre, hogy kitörjön kötelékeiből. A csöben folyó víz ezért inkább az anyagi előrehaladást reprezentálta semmint az erkölcsi züllést. Sőt, a vízvezeték megléte rámutatott az ingatlan önellátására, amely rendelkezett mindazon kellemességekkel, amik megtalálhatóak voltak a fővárosban. Statius tehát félretette a természetet kizsákmányoló technológia negatív képét, mivel újra bebizonyosodni látszott, hogy a természet „örült” a beavatkozásnak. Az Anio és mellékfolyóinak, a Tiburnusnak és az Albulának a megszemélyesített istenalakjai¹⁰⁹ is eljtek éjszaka, hogy élvezék a tiszta vizeket. A fürdőket, amelyek az Anio vizét használták, szintén a folyópartra építették. Ebben az esetben sem volt szó arról, hogy a folyót úgy kezelték volna, mint egy szolgát, ami ellenállt és erőszakosnak bizonyult a betörése miatt. Ellenkezőleg, az Anio a legnyájasabb vízfolyásnak számított, még akkor is, ha a fürdő jármába terelték. Végül Horatius¹¹⁰ a 10. episztolában

¹⁰⁴ Hor. Ep. 1.10.20–21. „*prior in vicis aqua tendit rumpere plumbum, / quam quae per pronum trepidat cum murmure rivum?*” („*Jobb-e a víz, mely az ólomcső vezetékéin átfolyt, / mint amelyik lejtős partok közt, játszva csilingel?*” Ford. Bede Anna)

¹⁰⁵ Vö. Cato Agr. 1.6.; Col. 1.5.1–2. és Var. r. r. 1.13.3.

¹⁰⁶ Stat. Silv. 1.3.37., 43–46., 64–69. „*...mire, an emissas per cuncta cubilia nymphas?*” „*an quae graminea suscepta crepidine fumant / balnea et impositum ripis argentibus ignem, / quaque vaporiferis iunctus fornacibus annis / ridet anhelantes vicino flumine nymphas?*” „*quid referam alternas gemino super aggere mensas / albenesque lacus altosque in gurgite fontes? / teque, per obliquum penitus quae laberis amnem, / Marcia, et audaci transcurris flumina plumbo? / an solum Ioniis sub fluctibus Elidis amnem / dulcis ad Aetnaeos deducat semita portus?*” („*... s azt, hogy a víz eljut valamennyi szobába?*” „*... vagy, hogy a fürdők mint gőzölnék gyepvel övezve, / s hogy lángtól melegülnek a hús partok, s a folyónak / istene gőzt lehelő kályhákba befogva a szomszéd / vízárban lihegő nimfákat hogy kikacagja?*” „*Szóljak a két parton felváltva adott lakomákról, / víz mélyén fakadó forrásról, tiszta tavakról, / vagy rólad, ki a gyors Anión itt vágva keresztül / bátran, Marcia fent iramodsz ólomvezetékben? / Tán csak az elisi víz fog az Aetna alatti öbölbe / futni ion hab alatt, vegyületlen tartva meg árnját?*” Ford. Muraközy Gyula)

¹⁰⁷ Prop. 3.22.23–24.

¹⁰⁸ Stat. Silv. 1.3.66–67.

¹⁰⁹ Stat. Silv. 1.3.70–75. „*illic ipse antris Anien et fonte relicto, / nocte sub arcana glaucos exutus amictus / huc illuc fragili prostermit pectora musco, / aut ingens in stagna cadit vitreasque natatu / plaudit aquas. illa recubat Tiburnus in umbra, / illic sulphureos cupit Albula mergere crines; ...*” („*Forrását, üregét Anio odahagyva kibújik / zöld köpenyéből, hogyha leszáll a titokzatos éjjel, / s testét itt vagy amott elnyújtja szelíd mohaágyon; / majd belecsoiban a vízbe hatalmasan, és ahogy úszik, / ver kristály habot. Itt pihen el Tiburnus az árnyban, / s Albula itt vágyik lemeríteni kénszínű fűrtjét.*” Ford. Muraközy Gyula)

¹¹⁰ Hor. Ep. 1.10.23. „*laudaturque domus, longos quae prospicit agros:*” („*áldva az ablakokat, miken át a mezőkre kiláttok?*” Ford. Bede Anna)

azt is kifogásolta, hogy a *villa* megkövetelte a körkilátást. A jó kilátás¹¹¹ fontos jellegzetessége volt ugyanis a római *villának*, s ezzel a kedvező tulajdonsággal Vopiscus *villája*¹¹² természetszerűleg rendelkezett. Ebben az esetben a látkép nem csupán a vizuális gyönyörrel volt összefüggésben, hanem a természet feletti ellenőrzéssel is. Ez egy olyan felügyelet volt, amelyet Horatius kigúnyolt mint az élvezet helytelen formáját. Egyéb irodalmi forrás¹¹³ viszont tanúsítja, hogy a birtok urának rálátása volt *villájából* a környező tájra. A látvány ellenőrzése ugyanakkor maga után vonta a hangok¹¹⁴ feletti uralmat is. A természet hangjait úgy nyomták el, hogy Vopiscus békésen álmodhatott, olyan emberként, aki mentes volt a mentális és erkölcsi nyugtalanságtól. A látvány és a hang ellenőrzése így metaforikus módon utalt a költő belső kontrolljára. Vopiscus a fentiek segítségével irányította tulajdonát és rendezte el saját tájképét egy kulturális motívumokkal telített és természetesnek ható művi közegben. Vopiscus tehát fényűző módon élt vidéken egy olyan *luxus-villában*, amelyet Horatius¹¹⁵ bizonyos szinten elutasított. Mindenesetre Statius versében az építészeti és erkölcsi morál szoros kapcsolatba került egymással. Vopiscus úgy tűnik, hogy két világ legjavát birtokolta, azaz rendelkezett a természet harmóniájával szemben Horatiusszal,¹¹⁶ aki ugyan szintén erre vágyott, de közben a városban is élvezte a városi kényelmet és komfortot.

Horatiusnál¹¹⁷ azonban rábukkanhatunk egy olyan episztolára is, amelyben a falu és a város ellentétét mintegy semmissé tette azzal, hogy a megelégedettséget nem egy bizonyos helyszíntől tette függővé. Ezzel a megjegyzésével pedig megelőlegezte Seneca¹¹⁸ megállapítását is.

Borzák¹¹⁹ szerint Horatius sabinumi birtoka a természetességet, függetlenséget és a királyi életérzést szimbolizálta. A versben a falusi élet a helyes és természetes életforma megjelenítője, amellyel szemben a város csupán utánzat. Ha pedig a házat élő növényekkel, mint például ültetett fákkal díszítették fel, akkor éppenséggel a vidék elsőbbségét hirdették a várossal szemben.

¹¹¹ Plin. *Ep.* 2.17.5–6.; 5.6.27.

¹¹² Stat. *Silv.* 1.3.39–42. „... te, quae vada fluminis infra/cernis, an ad silvas quae respicis, aula, tacentis,/qua tibi tota quies offensaque turbine nullo/nox silet et nigros imitantia murmura somnos?” („... Vagy a termeket: azt, mely a vízen/tútra tekint, vagy mely szemléli a hallgatag erdőt,/hol nem moccan a csend, s orkánt sose látva nyugodtan/hallgat az éj, hol a fák feketén szunnyadva pihennek;” Ford. Muraközy Gyula)

¹¹³ Seneca felidézte, hogy tekintélyes római politikusok és hadvezérek, mint például Marius, Pompeius vagy Caesar *villáikat* a hegytetőre építették. Erdődökhöz (*castra*) való hasonlításuk megengedi azt a következtetést, hogy ezek az ingatlanok képesek voltak kifejezni tulajdonosaik tekintélyét, éppen ezért jól kiépített, a tájat uraló létesítmények lehettek lásd Sen. *Ep.* 51.11.

¹¹⁴ Iffabb Plinius megemlítette, hogy laurentumi *villája* hálósobájában az építészeti kialakításnak köszönhetően tökéletes csend uralkodott, ugyanis e helyiség és a kert fala között folyosó húzódott, amely elnyelte a hangokat lásd Plin. *Ep.* 2.17.22.

¹¹⁵ Hor *Od.* 2.18. Horatius kijelentette, hogy az ő ingatlanát nem ékesítették drága burkolóanyagok. Ezt azzal indokolta, hogy a bölcs nem harácsol hiába, hanem megelégszik a szerényebbel. Feltehető, hogy Horatius saját *villáját* is költői képként írta le lásd NEWLANDS 2002. 130–131.

¹¹⁶ Hor. *Ep.* 1.8.12.; 1.14.6–8. A vidéket oly nagyra becsülő Horatius is alkalomadtán szívesebben tartózkodott a városban, ha például egy hölgyet kellett vizsgálnia bánatában. Saját bevallása szerint időnként Tiburban is Rómába vágyott. Amennyiben pedig a költő intézőjéhez íródott episztoła valójában saját magának szól, akkor szemléletes szöveghelyre utalnak a következő sorok lásd Hor. *Ep.* 1.14.14–15.

¹¹⁷ Hor. *Ep.* 1.14.

¹¹⁸ Sen. *Ep.* 55.1–8. Seneca szerint a vidéki tartózkodással az ember nem maradhatott távol a világ zajától. A lakóhely ugyanis nem garantálta a nyugalmat, hisz az egyedül a lélektől függött. A bölcs embernek a szabadidejét hasznos tanulmányokkal és helyes életvitellel kellett kitöltenie, nem pedig tunya kényelemmel.

¹¹⁹ BORZÁK 1969. 78–81.

Newlands¹²⁰ alapján azonban Statius felfogásában egy olyan stratégiát vélhetünk felfedezni, amely szerint a kényelem minél nagyobb teret kellett, hogy nyerjen a természetben, azaz a vidéki környezetben. Statius e felfogásával pedig a természet urbanizációját igazolta versében, továbbá összekapcsolta a jól kialakított tájképet a tulajdonos, Vopiscus társadalmi és erkölcsi értékével.

Statius¹²¹ provokatív és összegző megállapításával – Newlands¹²² alapján – a jólét újfajta értéke mellett érvelt, amely közelebb vitt magához az erényhez. Amikor Statius¹²³ áldást kért Vopiscus „boldog szellemére”, olyan metaforát használt, amely kihangsúlyozta a kapcsolatot az anyagi és erkölcsi jólét között. A költő kölcsönösen megerősítette az erőteljes fikciókat a természetről, amelyek együttműködésben álltak a stabil és virágzó birodalom esztétikai és erkölcsi rendjével. Statius azonban továbbra is kihívta maga ellen Horatiust azzal, hogy erőteljes kapcsolatot teremtett a luxus és a mondén értelemben vett epikureus életstílus között, utóbbit ugyanis beolvasztotta a kiváltságos és jóléti életvitelbe. Statius¹²⁴ Venus és Gyönyör (*Voluptas*) alakjainak a szerepeltetésével pedig kifejezésre juttatta Vopiscus villájának városi kifinomultságát. Venus és Gyönyör alakjai azonban e szöveg kontextusában filozófiai jelentéssel is rendelkeztek. Venus és Gyönyör ugyanis fontos szimbólumai lettek a helyesen értelmezett élvezetnek, amely egyben mérsékletet és szabadságot is magában foglalt a túlzó vágyakkal szemben. Vopiscus emiatt nem állt annyira távol az epikureus eszménytől. Statius felfogásában ugyanis Vopiscus villája és környezetének kialakítása annak gazdag, pazar és fényűző mivolta ellenére is lelki kiegyensúlyozottságot, békét, kellemességet sugallt. Vopiscus villája, illetve tája a természet és a technika összekapcsolódása révén mentes volt a romboló emberi vágyaktól, sőt: a józan nyugalomnak¹²⁵ adott helyet.

Griffin¹²⁶ vizsgálata azonban arra enged következtetni, hogy Horatius nem olyan egyoldalúan értelmezte a szerénység és jólét kapcsolatát, mint ahogy az Newlands¹²⁷ elemzésében elsőre tűnik. Horatius¹²⁸ az egyik szatírájában egy erősen moralizáló diskurzust hozott létre, miközben egy másik szereplőnek adta át a helyét. Ahelyett, hogy maga demonstrálta volna az egyszerű élet erényeit, Horatius mindezt Ofellus filozófus képzelt alakjának engedte át. Horatius már a szatíra kezdetén

¹²⁰ NEWLANDS 2002. 133–136.

¹²¹ Stat. *Silv.* 1.3.92–93. „... fronte gravis sanusque nitore luxuque carentes deliciae, ...” („itt az öröm józan, s fényűzés nélküli jólét/csillog. ...” Ford. Muraközy Gyula)

¹²² NEWLANDS 2002. 137.

¹²³ Stat. *Silv.* 1.3.105–110. „Digne Midae Croesique bonis et Perside gaza, macte bonis animi, cuius stagnantia rurali debut et flavis Hermus transcurrere ripis/et limo splendente Tagus. sic docta frequentes/otia, sic omni detectus pectora nube/finem Nestoreae precor egrediare senectae.” („Mélto vagy te Midas, Croesus, perzsák vagyona –/s boldog a szellemedével! A Hermus kellene fusson/ázó réteden át az aranyszínű folyamágóban,/és ragyogó fővenyű Tagus. Éljen e tudós nyugalomban/hosszan, fellegeit lelkedre a gond ne bocsássa,/s műld felül – óhajom ez – majd jóval a nestori vénkort!” Ford. Muraközy Gyula)

¹²⁴ Stat. *Silv.* 1.3.9–10.

¹²⁵ Statius Vopiscus ingatlanát elszigetelt, biztonságos világrétegként alkotta meg, amely távol esett a közélet zűrzavarától. Az ingatlan csendjét nem zavarhatta meg semmilyen nyugtalanság vagy egyéb felkavaró dolog. Mindez szintén utalt Vopiscusnak a filozófiai értelemben vett békéjére és a szenvedélyektől való függetlenségére. Utóbbi bizonyításához pedig Statius számos elemet felhasznált. Például a ház magasztalt hűvössége – amelyet nem bágyasztott el a hőség – metaforikus módon fejezte ki a ház és tulajdonosának belső nyugalomát lásd NEWLANDS 2002. 137–138.

¹²⁶ GRIFFIN 1995. 43.

¹²⁷ NEWLANDS 2002. 130–136.

¹²⁸ Hor. *Sat.* 2.2.

megállapította a távolságot közte és az egyszerű filozófus között, akinek „*bölcsessége*” csupa morális közhelyből állt. Ez a fajta távolságtartás pedig arra sarkallhatja az olvasókat, hogy merüljön fel bennük némi kétely Ofellus szavainak igazságtartalmát illetőleg. Mindazonáltal vegyék figyelembe őket egy nagyobb és összetettebb erkölcsi és politikai világ kontextusában, amelyben Horatius maga is élt. A vers tulajdonképpen arra tanított, hogy mindkét szélsőséget: a fényűzést és a nyomort egyaránt kerülni kellett, amennyiben az olvasók (akárcsak Horatius) elég szerencsések voltak, hogy rendelkeztek egy kis ingatlannal (pl. Horatius Sabinumban, kb. 40–45 km-re Rómától), ahol az olvasók (ha úgy döntöttek) gyakorolták Ofellus elveit megfelelő korlátok (vagy inkább kompromisszumok) közé helyezett formában. Így értelmezve, Horatius Ofellus alakját nemcsak az erkölcs szemléltetésére használta, hanem egy erkölcsi probléma megállapítására, amelyet nem sikerült megnyugtatóan lezárni.

6. ÖSSZEZÉS

Thibodeau¹²⁹ megállapította, hogy a rómaiak felfogásukban két alapkategóriába sorolták a tulajdonos birtokából származó javakat. Ezek szerint létezett a terméshozam (*fructus*), azaz anyagi többlet, amelyet a gazda a birtok növény- és állatvilágából nyerhetett. Továbbá az esztétikai élvezet (*delectatio*). Ideális esetben a két alapelv kiegészítette egymást, így az ingatlanon végzett bármilyen változtatás a terméshozam növelése érdekében még vonzóbbá tehetette azt. És fordítva: az esztétikai alapokon álló bármely tökéletesítés megemelhette a hasznot anyagi és intellektuális szinten is. Vopiscus *villája* és a hozzá tartozó tájban fellelhető mesterséges vagy természetesnek ható látványosságok pedig mind ezt szolgálták.

Spencer¹³⁰ gondolatait áttekintve, Statius a római identitás kulcselemét másította meg költészetében. Ez a kulcselem pedig az volt, hogy a római polgár elvárt szerepkörének egy része megegyezett a gazdálkodóéval. Ezt a hagyományt pedig egészen Romulus alakjáig¹³¹ vissza lehetett vezetni. A természet mesterséges és nem mezőgazdasági jellegű értékei úgy tűnik, Statiusnál leváltak az önellátás, termékenység és a jó kormányzás már ismert háttéréről. A szemlélődő olvasó bárhova is tekintett Statius¹³² vidéki tájképében az élvezet, illetve a vágy az esztétikai látványra és az intellektuális termelésre fókuszálódtak. Domitianusnak a művészet, irodalom, továbbá a vallás iránti, részben hivatalból¹³³ történő érdeklődése pedig lehetőséget adott ezekhez a filozófiailag megalapozott és esztétikai értelemben komplex tájképekbe történő „*kiruccanásokhoz*”.

¹²⁹ THIBODEAU 2011. 61–64. A szerző megállapításai Var. r. r. 1.4.1–2. szöveghelyeire utalnak.

¹³⁰ SPENCER 2010. 111–112.

¹³¹ Vö. Col. *praef.* 17. és Plin. *Nat.* 18.5–6.

¹³² Stat. *Silv.* 1.3.81–90.

¹³³ Suet. *Dom.* 4.; 20. Suetonius szerint Domitianus olyan versenyt hozott létre, amelyen egyszerre képviseltette magát a vallás és az irodalom. Suetonius azonban azt is megjegyezte, hogy a történelmi és költői művekben mégsem mélyedt el igazán. Tacitus pedig azt állította, hogy Domitianus időnként csak színlelt érdeklődést mutatott a tudományok és a költészet iránt lásd Tac. *Hist.* 86. Martialis és Statius viszont pozitív hangvételű sorokban emlékeztek meg a császár jámborságáról, költői versenyeiről és Róma újjáépítéséről lásd Mart. 4.1.5.; 5.7.1–4.; 5.19.4. és Stat. *Silv.* 3.5.28–31. Az előbb idézett négy szerző soraiban egyaránt felbukkan a bíráló és a hízelgés. Tény azonban, hogy Domitianus elődeihöz hasonlóan egyrészt kötelességből és politikai tőkéje gyarapítása végett, másrészt saját műveltsége okán fordult a hagyományos római valláshoz és az emelkedett kultúrához lásd ADAMIK 2009. 410–411.

Spencer¹³⁴ szerint Statius olvasója megtapasztalhatta a gyönyörködtetés összetett rendszerét. Sejthető, hogy a nagyszerű jólét, amely a versben nem kapcsolódott a *villa* ingatlanpiaci vagy gazdasági háttéréhez, ennek ellenére létrejött és még meg is szilárdult, ahogy a hozzá tartozó erkölcsök (*mores*) is. A vers végkicsengése tehát mégsem az, hogy az olvasó egy olyanfajta luxus-hoz jutott el, amely a fényűzésen kívül mindent feladott, s ami a teljes társadalmat megrontotta. Ez a típusú *villa-tájkép* azonban nem rendelkezett semmiféle polgári kötelezettséggel sem, amelyet Cicero¹³⁵ vagy Ifjabb Plinius¹³⁶ hangoztattak. De még azokkal az extravagáns és egyben elretentő allűrökkel sem, amelyekkel a lucullusi birtokokról¹³⁷ vagy a nerói *Domus Aureáról*¹³⁸ szóló leírásokat ellátták. Mindenesetre Statius verse ezt a *villát* még Rómában is láthatóvá tette, ezzel pedig hirdette a filozófiai tőke láthatatlan javát mint kulturális és társadalmi érték. A domitianusi korszellem támogatta a vallásos jámborságot és a kulturális produktivitást. Statius *villa-verse* pedig megmutatta, hogy a táj hogyan gyűjthette magába az egyén kiválóságait, vallási képzetait, érdeklődését, jó ízlését, biztosítva ezeket, hogy a hencegés távol maradjon tőlük.

Statius a költői leleménynek köszönhetően létrehozott a szövegben megjelenő képi reprezentációt: egy irodalmi tájképet. S e textuális tájképben Vopiscus a Gyönyörrel (*Voluptas*) karöltve kialakított egy lenyűgöző *villát*. A verssorokban leírt tájkép egy olyan átértelmezett környezetet reprezentál, amelynek az alapelemei fellelhetőek voltak a valóságban, sőt még a társadalmi felfogásban bekövetkező változásokra is utaltak. Ami viszont elválasztja ezt az ábrázolásmódot a „*vegytisztá*” valóságtól az a sorok mellől előbújó eszmei vetület, prekonceptió, intertextualitás, amelyek több értelmezési lehetőséget is felkínálnak az olvasóknak.

Marzano¹³⁹ alapján egy ilyen irodalmi koncepcióként értékelendő, hogy a köztárság végén élő Varro¹⁴⁰ számára a *villában* esztétikusabb látványnak számítottak az igényesen kialakított gyümölcs-tárolók (*aporothecae*), semmint a királyi palotákat utánzó udvarházak, amelyek műgyűjteményekkel voltak felékítve. A Kr. u. 1–2. század fordulóján azonban annak ellenére, hogy Statius¹⁴¹ Alkinoos ligetéhez hasonlította Vopiscus *villájának* gyümölcsösét, vagy Ifjabb Plinius¹⁴² említett tett a haszonnövényekről *villájában* és a környező területeken, utóbbiak csupán a „*falusi díszlet*” szerepét töltötték be. Statius *villa-verse* pedig a fentebb említett változás erkölcsi legitimálását vitte véghez, amellyel Ifjabb Plinius mellett lírai eszközökkel hozta létre az *otium-villának* a valósághoz szerves módon kapcsolódó, mégis eszmei mondanivalókkal telített irodalmi konstrukcióját.

¹³⁴ SPENCER 2010. 112–113.

¹³⁵ Cic. *Sen.* 15–18. Cicero egyrészt Idősebb Catót tette meg dialógusa főszereplőjévé, akin keresztül további tekintélyeket idézett meg a római múltból. Hangsúlyozta, hogy ezek a személyek a politikai és katonai pályafutásuk mellett is egyszerűségben, a földművelésnek éltek. Mindezt filozófiailag is megalapozta, amikor egymás mellé állította a bölcsességet a mezőgazdasággal.

¹³⁶ Plin. *Ep.* 4.23.3. Ifjabb Plinius úgy vélekedett, hogy a római polgárnak élete első kétharmadát a politikai, hivatali vagy katonai közügyeknek kellett, hogy szentelje, amely tevékenységek a városhoz kötődtek. A fennmaradó egyharmad részt pedig a tisztességes, nyugalmas öregkor töltötte ki, amelynek ideális terepe lehetett a vidéki *villa*.

¹³⁷ Plut. *Luc.* 39.

¹³⁸ Tac. *Ann.* 15.42.

¹³⁹ MARZANO 2007. 87.

¹⁴⁰ Var. *r. r.* 1.59.2.

¹⁴¹ Stat. *Silv.* 1.3.81–82.

¹⁴² Plin. *Ep.* 5.6.35.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

Arist. *Poet.* = Arisztotelész: *Poétika*. Ford., jegyz. Sarkady János. Budapest, 1974, Magyar Helikon.

Cato *Agr.* = Cato, Marcus: *A földművelésről. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Kun József. Bev. Maróti Egon. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó.

Calp. *Ecl.* = Calpurnius, Titus: *Eclogae*. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Calpurnius_Siculus/home.html Hozzáférés: 2017. 09. 13. 23:09

Catul. = Catullus, Caius: *Catullus versei. Catulli Veronensis Liber*. Szöveget gond., bev., jegyz. Adamik Tamás. Budapest, 1998, Tankönyvkiadó.

Cic. *De or.* = Cicero, Marcus: *De Oratore*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0120>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 12:10

Cic. *De rep.* = Cicero, Marcus: *De Republica*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2007.01.0031>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:54

Cic. *Fam.* = *Cicero in Twenty-Eight Volumes. XXV. The Letters to his Friends*. I. With an English Translation by W. Glynn Williams. Cambridge (Massachusetts) – London, 1979, Harvard University Press – William Heinemann Ltd.

Cic. *Leg.* = Cicero, Marcus: *De Legibus*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Cic.%20Leg>. Hozzáférés: 2018. 02. 21. 14:11

Cic. *Rosc. Am.* = Cicero, Marcus: *Pro Sextius Roscius*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0010>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 12:12

Cic. *Sen.* = *Cicero in Twenty-Eight Volumes. XX. De Senectute. De Amicitia. De Divinatione*. Translation by William Armistead Falconer. Cambridge (Massachusetts) – London, 1979, Harvard University Press – William Heinemann Ltd.

Col. = *L. Iuni Moderati Columellae Res Rustica. Incerti auctoris Liber de arboribus*. Szerk. R. H. Rodgers. Oxford, 2010, Oxford University Press.

Gel. = Gellius, Aulus: *Noctes Atticae*. <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Gellius/home.html>. Hozzáférés: 2018. 02. 19. 23:55

Hor. *Ep., Od., Sat.* = Horatius, Quintus: *Epistulae, Odes, Saturae*. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante01/Horatius/hor_intr.html. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:01

Horatius összes művei Bede Anna fordításában. Budapest, 1989, Európa Könyvkiadó.

Juv. = Juvenalis, Julius: *Saturae*. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost02/Iuvenalis/iuv_sa00.html. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 12:41

Liv. = Livius, Titus: *Ab Urbe Condita Libri 35–38*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0178>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 12:44

Mart. = Martialis, Marcus: *Epigrammaton Libri*. <https://archive.org/details/mvaleriimartial01friegoog>. Hozzáférés: 2018. 04. 09. 18:21

Pers. = Persius, Aulus: *Saturae*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0497>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 12:19

Petr. *Sat.* = Petronius, Arbiter: *Satyricon*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2007.01.0001>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 12:15

Plin. *Ep.* = Plinius, Caius: *Epistulae*. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost02/PliniusMinor/pli_ep00.html. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:05

Plin. *Nat.* = Plinius Maior: *Naturalis Historia*. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/pliny_the_elder/home.html. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:06

Plut. *Luc.* = Plutarkhosz: *Lucullus*. In *Párhuzamos életrajzok*. I. Ford. Máthé Elek. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.

Prop. = Propertius, Sextus: *Elegiae*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0494>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:07

Quint. *Inst.* = Quintilianus, Marcus: *Institutionis Oratoriae Libri Duodecim*. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost01/Quintilianus/qui_in00.html. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 12:24

Rhet. Her. = Cornificius: *De Ratione Dicendi ad C. Herennium libri IV*. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante01/AdHerennium/rhe_h000.html. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 12:33

Sen. *Ep.* = Seneca, Lucius: *Ad Lucilium Epistulae Morales*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2007.01.0080>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:09

Suet. *Aug., Dom., Vesp.* = Suetonius, Caius: *Divus Augustus. Domitianus. Divus Vespasianus*. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/l/roman/texts/suetonius/12Caesars/Augustus*.html. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:15

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Domitian*.html. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:56

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Vespasian*.html. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:57

Stat. *Achill.* = Statius, Publius: *Achilleis*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0500>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:59

Stat. *Silv.* = Statius, Publius: *Erdők. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Muraközy Gyula. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.

Tac. *Ann.* = Tacitus, Publius: *Annales*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0077>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:22

Tac. *Hist.* = Tacitus, Publius: *Historiae*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0079>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:28

Tib. = Tibullus, Albius: *Elegiae*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0507>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:17

Var. *r. r.* = Varro, Marcus: *A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Kun József. Bev. Maróti Egon. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.

Verg. *G.* = Vergilius, Publius: *Georgicon*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0059>. Hozzáférés: 2018. 01. 20. 11:18

Szakirodalom

ACÉL ZSOLT (2012): Contextus és corpus. A korpusz-metaphora kialakulása és Cicero könyvgyűjteményei. *Ókor* 11. évf. 4. sz. 43–50.

ADAMIK TAMÁS (2009): *Római irodalom. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Pozsony, Kalligram Kiadó.

ALBRECHT, MICHAEL VON (2004): *A római irodalom története*. II. Ford. Tar Ibolya. Budapest, Balassi Kiadó.

ALFÖLDY GÉZA (2002): *Római társadalomtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.

BENCZE ILONA (2017): Egy hullámzó világ képei. Reális, irreális, szürreális tájkép a korai római császárkorban. *Ókor* 16. évf. 1. sz. 65–75.

BORZSÁK ISTVÁN (1969): Horatius: *Epistulae*. Szöveg gond., bev., jegyz.. Borzsák István. Budapest, Tankönyvkiadó.

CARO, STEFANO DE (2005): Oplontis. In Marisa Ranieri Panetta (szerk.): *Pompeji: Az eltemetett város történelme, mindennapi élete és művészete*. Pécs, Alexandra Kiadó. 373–400.

DROUGOU, STELLA (2001): s.v. Polybios. In *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 10. Pol-Sal*. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler. 41–42.

GRIFFIN, DUSTIN (1995): *Satire. A Critical Reintroduction*. Lexington, The University Press of Kentucky.

HEGYI GYÖRGY (1979): Statius, a költő, akit Apollo és Domitianus ihletett. In Publius Papinius Statius: *Erdők. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Muraközy Gyula. Bev. Hegyi György. Budapest, Akadémiai Kiadó. 5–57.

HÖCKER, CRISTOPH (2002): s.v. Villa. In *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 12/2*. Herausgegeben von Huber Cancik und Helmuth Schneider. Stuttgart, J. B. Metzler Verlag. 210–221.

HUMPHREY, JOHN H. (1986): *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

INWOOD, BRAD (2000): s.v. Panaitios. In: *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 9. Or-Poi*. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler. 226–228.

LOTMAN, JURIJ (2001): *Kultúra és robbanás*. Ford. Szűcs Teri. Pannonica Kiadó.

MARZANO, ANNALISA (2007): *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*. Leiden, Brill.

MIELSCH, HARALD (1987): *Die römische Villa. Architektur und Lebensform*. München, Verlag C. H. Beck.

MITCHELL, THOMAS WILLIAM JOHN (2005): Mi a kép? Ford. Szécsényi Endre. In Kárpáti Eszter (szerk.): *Szöveggyűjtemény a szemiotika tanulmányozásához*. Budapest, Aula Kiadó. 117–155.

MNL (1977): s.v. átadás, átvétel. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. I. Budapest, Akadémiai Kiadó. 162–163., 170–171.

MYERS, SARA KAREN (2015): Statius on Invocation and Inspiration. In Newlands, Carol Elizabeth – Gervais, Kyle – Dominik, William John (szerk.): *Brill's Companion to Statius*. Leiden, Brill. 31–54.

NAGYILLÉS JÁNOS (2012): Képzőművészet és epikus költészet: a mimésis mimésise? In Gesztelyi Tamás (szerk.): *Irodalom és képzőművészet a korai császárkorban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 37–63.

NAUTA, RUURD ROBIJN (2002): *Poetry for Patrons. Literary Communication in the Age of Domitian*. Boston – Leiden – Köln, Brill.

NEWLANDS, CAROLE ELIZABETH (2002): *Statius's Silvae and the Poetics of Empire*. Cambridge, Cambridge University Press.

NEWLANDS, CAROLE ELIZABETH – GERVAIS, KYLE – DOMINIK, WILLIAM JOHN (2015): Reading Statius. In Newlands, Carol Elizabeth – Gervais, Kyle – Dominik, William John (eds.): *Brill's Companion to Statius*. Leiden, Brill. 3–31.

RIPOLL, FRANÇOIS (2015): Statius and Silius Italicus. In Newlands, Carol Elizabeth – Gervais, Kyle – Dominik, William John (eds.): *Brill's Companion to Statius*. Leiden, Brill. 425–444.

ROMAN, LUKE (2014): *Poetic Autonomy in Ancient Rome*. Oxford, Oxford University Press.

ROMAN, LUKE (2015): Statius and Martial: Post-vatic Self-fashioning in Flavian Rome. In Newlands, Carol Elizabeth – Gervais, Kyle – Dominik, William John (eds.): *Brill's Companion to Statius*. Leiden, Brill. 444–465.

RÜHL, MEIKE (2015): Creating the Distinguished Adresse: Literary Patronage in the Works of Statius. In Newlands, Carol Elizabeth – Gervais, Kyle – Dominik, William John (eds.): *Brill's Companion to Statius*. Leiden, Brill. 91–106.

SPENCER, DIANA (2010): *Roman Landscape: Culture and Identity*. New York, Cambridge University Press.

SZEKERES CSILLA (2012): Valóság és illúzió. In Gesztelyi Tamás (szerk.): *Irodalom és képzőművészet a korai császárkorban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 9–21.

TÁNCZOS VILMOS (2011): *A népi kultúra általános jellemzői*. <https://tanczosvilmos.files.wordpress.com/2011/09/01-alapfogalmak1.pdf>. Hozzáférés: 2017. 10. 17. 17:44

THIBODEAU, PHILIP (2011): *Playing the Farmer. Representations of Rural Life in Vergil's Georgics*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

VESSEY, DAVID T. (2001): s.v. P. Papinius S. In *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 11. Sam-Tal*. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler Verlag. 925–928.

BOGNÁR LÁSZLÓ

laci1769@gmail.com

PhD-hallgató (SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)

Új generáció és régi szerepek egy krónikás szemével

Társadalmi elitek, királyi hatalom és generációváltás II. Richard idején Thomas Walsingham krónikájában

New Generation and Old Roles through a Chronicler's eyes
Social Elites, Royal Power and Generation Changes during
the Age of Richard II in Thomas Walsingham's Chronicle

ABSTRACT

Between 1377 and 1382, not more than in a five year period, series of kings – partly in parallel with them, partly following them – and a remarkable part of the social elite were replaced in the area of Western Europe. This essay focuses on the English changes through the Chronicle of Thomas Walsingham entirely from the death of the Black Prince until the enthronement of Henry IV. Several components can be considered as reasons for the weakening royal power in the age of Richard II: his uncles' influence, the king's personal age and the unsolved social issues all contributed to the decrease of the royal authority. Nevertheless, examining the chronological tables a sharp change in the European generations is noticeable, until the midst of 1380s Walsingham mainly focuses on the religious differences and the effects of the generation change only appears at a higher rate from the second half of the decade. Many times – basing on the text of the chronicle – the historian personal point of view appears; in certain descriptions it is externalized to the whole aristocracy to contrast them with the reigning social elite of Edward III's generation.

KEYWORDS

Thomas Walsingham, Richard II, historical narrative, social elite, generation change

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Bognár, László (2018): Új generáció és régi szerepek egy krónikás szemével: társadalmi elit, királyi hatalom és generációváltás II. Richard idején Thomas Walsingham krónikájában. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 2. sz. 31–44. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A tanulmányban tárgyalt kérdéseket alapvetően egy, a korszakot távolabbról érintő felismerés alapozza meg: az 1377 és 1382 közötti öt éves periódusban számos európai országban történt uralkodóváltás és hozzá kapcsolódóan az elit részleges vagy közel teljes cseréje zajlott le.¹ A politikai és társadalmi feszültségek a XIV. század végére oly mértékben kiéleződtek, hogy számos területen komoly válságot idéztek elő. A kronológiai táblázatokat vizsgálva ugyanakkor jogosan tehetjük fel a kérdést: mi történik Európában? Korszakváltás vagy leginkább csupán generációváltás? Az 1377 és 1382 közötti időintervallumban Nyugat-Európa több országában a már évtizedek óta regnáló személyek sora lecserélődött, ami sok esetben a királyi apparátus jelentős megváltozását is jelentette.

A Német-római Birodalom területein történő uralkodóváltás ugyan nem járt különösebb nehézségekkel, de az azt kísérő zavargások már IV. Károly regnálásának végén ismételten felütöttek fejüket. Bár I. Venczel német király alig 18 éves volt, mikor apja nyomdokaiba lépett, IV. Károly tapasztalt hivatalnokai a kezdetektől mellette álltak. A XIV. század végén a belső konfliktus legnagyobb szikráját a nemesség és a városok között húzódó viszály okozta. Leginkább a lakosság szenvedte meg a kétoldalú nyomást, aminek eredményeképpen a korszakban gyakoriak voltak a felkelések.²

Jól ismert, hogy a pápaság helyzete is gyökeres változásokon ment keresztül a XIV. század végén. XI. Gergely 1376-ban elhagyta Avignont és visszatért Rómába. Utódja, VI. Orbán rossz kapcsolata a bíborosokkal újabb egyházszakadást eredményezett. A kardinálisok érvénytelenítették VI. Orbán kinevezését, majd saját egyházfőt választottak VII. Kelemen személyében és Avignonba rendezkedtek be ismételten. A korábbiakban is volt példa arra, hogy az uralkodók érdekeik érvényesítésére ellenpápát állítottak az egyházfővel szemben, itt azonban egymástól függetlenül két, külön apparátussal rendelkező egyházi központ alakult ki. Ez az esemény a pápai hatalmat ismételten alapjaiban ásta alá, valamint a keresztény uralkodókat is két táborra osztotta. VI. Orbán Anglia és a német területek támogatását tudhatta maga mögött, míg az Avignonban székelő pápa jó viszonyt ápolt a francia királlyal, az Ibériai-félsziget uralkodóival és Nápolyal.³

¹ A jelenségre témavezetőm, Gálffy László hívta fel a figyelmemet.

² HLAVÁČEK 2008. 558.

³ LINEHAN 2008. 624–629.

Kasztíliaiban II. Trastamarai Henrik (1369–1379) fivére, Pedro megölésével szerezte meg a trónt. A polgárháborún túl Henriknek külső fenyegetéssel is szembe kellett néznie I. Ferdinánd portugál király (1367–1383) személyében, aki IV. Sancho örököséként magának követelte a kasztíliai trónt. A vizsgált öt éves időszakban, ezen a területen is uralkodóváltás történt: Henriket fia, I. János (1379–1390) követte a trónon.⁴

V. Károly francia királyt 1380-ban alig 12 éves fia követte a trónon, aki nagybátyjai vetélkedése közepette kezdte meg regnálását. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy az új uralkodó mentális állapota a későbbiekben jól érzékelhetően megromlott, és ezzel teljesen kiszolgáltatottá vált apja testvéreinek. Bár formálisan VI. Károly ült a trónon, a tényleges hatalom az előző generációhoz tartozó királyi családból származó hercegek kezében volt, akik saját hatalmi bázissal rendelkeztek.⁵ A lázadások a korszakban megsokasodtak, VI. Károlynak már 1381-ben egy felkeléshullámmal kellett szembenéznie az ismételten kivetett adók miatt. A bel- és külpolitikában is nagy befolyással bíró Anjou Lajos is csupán néhány évvel élte túl V. Károlyt; 1384-ben a Durazzói Károllyal folytatott eredménytelen háborúk után Bari kastélyában halt meg.⁶

A tanulmány az említett váltást Anglia kapcsán kísérli meg bemutatni Thomas Walsingham *Chronica Maiora* néven nevezetes művére alapozva. A Saint albansi szerzetes munkájának tekintett krónika 1376-tól 1422-ig mutatja be az eseményeket, főként a szigetország történelmére helyezve a hangsúlyt. Az öt éves időszakban történt változásokon túl, fontosnak tartom tárgyalni azok hatásait is, elsősorban a királyi tekintély és az uralkodó családon belüli konfliktusok függvényében. Az elbeszélés elemzésekor a történetíró személyes állásfoglalását keresem, azt vizsgálva, hogy a szövegben II. Richard uralmának (1377–1399) tárgyalásakor hol, és milyen kontextusban jelenik meg egy új periódus, illetve a generációváltás gondolata. Igyekszem továbbá megvilágítani, hogy a korszakban miként látja az angol állapotokat egy, az uralkodó arisztokráciát kívülről szemlélő – ám egyes esetekben közvetetten érintett – krónikás, és szemében milyen veszélyekkel járhat, ha egy gyermekkirály ül trónon.

Angliában III. Edward félévszázados uralma az 1370-es években gyengülés jeleit mutatta. A regnálásának jelentős részét kitevő külhoni sikereket a százéves háború során felváltották a francia győzelmek mind katonai, mind pedig diplomáciai téren. III. Edward örökösének személye is ezekben az években vált kérdésessé. 1368-ban elhunyt második legidősebb fia, Lionel, Clarence hercege.⁷ 1369-től kezdve Edward egyre inkább elvonult az államügyektől. A trónörökös, Edward of Woodstock egészségi állapota is sokat romlott, 1370-ben aquitániai hercegségéből is hazatért. A herceg 1376-ban elhunyt, akit apja is követett a következő esztendőben. A trónt végül III. Edward unokája, a korábbi trónörökös fia, az alig 10 éves Richard foglalta el.⁸

George Holmes szerint III. Edward politikájának legfontosabb sarokköve a nemességgel való kivételesen jó viszony volt. A történész ugyanakkor párhuzamot von Anglia helyzetében a hatvanas illetve hetvenes évek között, és az 1376–1381-es periódus bonyodalmaival a megosztott hatalomgyakorlásnak tulajdonítja. Az ország belső meggyengülése kutatásai alapján érezhetően

⁴ O'CALLAGHAN 1994. 524–528.

⁵ AUTRAND 2008. 424–425.

⁶ VALOIS 1894. 150.

⁷ TUCK 1973. 8.

⁸ KEEN 2003. 207.

a hetvenes évekre tehető, legfőképpen az Edward halála utáni időszakra.⁹ Walsingham a krónikájában a belső megosztottságot a későbbi évek során tárgyalja, narratívája elején leginkább az ország belső, vallási megosztottságára helyezi a hangsúlyt, és ebben látja az elsődleges megosztó tényezőt.¹⁰

II. Richard mellé nem neveztek ki régensuralkodót,¹¹ így 1381-ig nem volt aktív uralkodója az országnak. II. Richard alakja a mai történészek által sokat tárgyalt téma, személyisége rendkívül összetett, döntései kimeneteléért sok esetben a környezetét tartják felelősnek. A középkori krónikás 1387-ről való feljegyzése szerint is a király személyes köre nem tanítja semmire az ifjú uralkodót.¹² A belpolitikai feszültségeket tovább növelte, hogy II. Richard nagybátyjai közel sem rendelkeztek akkora befolyással unokaöccsükre, mint az uralkodó közvetlen tanácsadói. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a tényt, hogy tekintélyük az országban egyes esetekben akár a királyéval is vetekedett.¹³

A XIV. század utolsó két évtizedében Angliában jól érzékelhetően megváltozott az ország vezető elitjének összetétele. Az 1381-es parasztfelkelés után a király körül egyre inkább kialakult egy kör, ami rendszerint szemben állt a régi arisztokráciával, főként a korábbi generációhoz és az uralkodó családba tartozó hercegekkel. Az 1386 és 1388 közötti periódus alapjaiban rengette meg az országot, a király végül engedni kényszerült. Uralkodásának végén, 1397 és 1399 között újabb tisztogatás kezdődött meg a nemességen belül, ezúttal II. Richard bosszújának eredményeképpen, rendszerint koholt vádak alapján. Mindezek után egy dinasztiaaváltás is következett, amit tovább hangsúlyozott, hogy IV. Henrik háborúi idején is politikailag befolyással bíró személyek sora cserélődött le.¹⁴

A GYERMEKKIRÁLY

Walsingham az események ismertetésén túl több esetben maga is kifejti állásfoglalását. A *Chronica Maiorában* az 1383-ig, szélesebben tárgyalt időszakban II. Richardról meglehetősen kevés szó esik, aminek több oka is lehet. Egyrészt a krónikás főként a vallási kérdések megvitatására koncentrált, St. albansi apát lévén ez érthető. Másrészt a királyról szóló arányaiban kevés elbeszélés azt is sugallhatja, hogy nem a korona birtokosa volt igazán nagy hatással az események kimenetelére. Richardról a krónikás megemlékezései meglehetősen negatív hangvételűek néhány kivételtől eltekintve, melyek valószínűleg Walsingham valamilyen érintettsége miatt tűntek fel a többbitől eltérő, pozitív módon.

⁹ HOLMES 1962. 123., 183–184.

¹⁰ CLARK 2005. 26.

¹¹ John of Gaunt bár kétségtelenül nagy befolyással és vagyonnal rendelkezett a régensszerep betöltésére, az egyházzal és a londoni néppel való rossz viszonya miatt kinevezése nagy ellenzékre talált volna. A londoni nép a néhai Fekete Herceg özvegyével lényegesen jobb kapcsolatot ápolt, de politikai tapasztalatlansága valamint neme okán szóba sem kerülhetett ideiglenes uralkodóként. TUCK 1999. 150–151.

¹² CLARK 2005. 248.

¹³ KEEN 2003. 207.

¹⁴ KEEN 2003. 227–231.

A történetíró számtalan esetben hangsúlyozza a király korát, mint döntéseit elsődlegesen meghatározó tényezőt. 1382-ig Walsingham Richarddal kapcsolatban saját megérzéseit ritkán örökíti meg, akkor is reményteli formában. Egy 1377-es eset kapcsán az uralkodóról ideális királyi képet formál, amikor Richard békét akart teremteni alattvalói között és rendszerint mindkét fél javát nézte a vitás kérdések során.¹⁵ Jelen esetben a krónikás azért emelhette ki a király békéltető szándékait, mert így véget vetett Sir Peter de la Mare fogságának, akivel a történetíró feltételezhetően baráti viszonyt ápolt. Érthető, ha Walsingham pozitív képet fest az uralkodóról, miután egy valószínűsíthetően közeli ismerőse számára kedvező döntést hozott.¹⁶ A *Chronica Maiora* elején a szerzetes az esetek értékelésekor a királyt igazságos szerepben tünteti fel.

Az 1382-ben bekövetkező események kapcsán a történetíró viszont már nyíltan állást foglal II. Richarddal szemben. Walsingham rosszállását az angol királyi pecsét őrének elmozdítása okozta, miután a tisztség viselője nem tett eleget Richard néhány lovagjának földterületszerzéssel kapcsolatos követelésének. A krónikás a terjedelmében rövid leírásban az uralkodóról háromszor jegyzi meg, hogy fiatalsága révén csupán gyermeki szellemmel bír, aki döntéseiben tévedett és saját magát szegényíti el.¹⁷

A II. Richardról kialakult negatív képnek számos komponense van. Általánosan megfigyelhető, hogy a krónikások meglehetősen hűvös formában emlékeznek meg Richard uralmáról. Optimális esetben a leendő király már apja regnálása idején hírnevet és elismerést szerzett, amellyel megalapozhatta leendő tekintélyét, miként azt apja, a Fekete Herceggént elhíresült trónörökös is tette. Richardnak azonban a családban gyorsan bekövetkező halálesetek és ifjúsága miatt erre nem volt lehetősége.

Thomas Arundel, Canterbury érseke Richard trónfosztásakor beszédet tartott a megbuktatott uralkodóról. Christopher Fletcher kutatásai rámutatnak, hogy az egyházi személy az érvelését a fiatal kormányzat tapasztalatlanságából eredő hibákra építette fel, azt hangoztatva, hogy az emberek nem egy gyermeknek, hanem egy férfinak kell vezetnie. Bár II. Richard és IV. Henrik mindketten 32 évesek voltak, a gondolatmenet a kor embere számára így is meggyőző és hatásos lehetett. Ahogyan ma, feltehetőleg a kortársak is leginkább a fényűző udvari kultúrával kötötték össze II. Richard nevét, olyan embernek tarthatták az uralkodót, aki lehetőség szerint távol tartotta magát a korszakban elvárt lovagi ceremóniákban való részvételtől.¹⁸

Vivian Hunter Galbraith kutatásai¹⁹ óta elfogadott nézet, hogy az eseményeket 1376-tól 1422-ig tárgyaló *Chronica Maiora* egészében Thomas Walsingham műve,²⁰ ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a történetíró többször átírta krónikáját és a végső verzió meglehetősen Richard-ellenes élt kapott.²¹ A középkori királyok megítélése a krónikákban rendszerint katonai sikereik és az egyházzal való viszonyuk alapján rögzült, de nem elhanyagolható az uralmukat

¹⁵ CLARK 2005. 36.

¹⁶ CLARK 2005. 6., 36.

¹⁷ CLARK 2005. 186–187.

¹⁸ FLETCHER 2005. 3–5.

¹⁹ GALBRAITH 1932. 29.

²⁰ CLARK 2002. 833–834.

²¹ Walsinghamról 1420 utánról, nem rendelkezünk információval, de lehetséges, hogy a krónikás még az 1420-as évek végén is életben volt. Ez esetben viszont még az 1422-es eseményeket is lehetett ideje többször újraírni. CLARK 2005. 7.

kísérő arisztokrácia hatása sem; és II. Richard esetében különösen fontos az utóbbi tényező.²² A kialakult képben minden bizonnyal a dinasztiaaváltás is közrejátszott, különösképpen miután IV. Henriknek uralkodáshoz való legitimitásáért folyamatosan küzdenie kellett, így a Lancastereknek érdekében állt rossz színben feltüntetni elődjüket. További fontos tényező, hogy II. Richard regnálásáról nincs egyetlen királyi szemszögből írt krónika sem. Az uralkodó sem politikai, sem pedig katonai szempontból nem volt sikeres idealizmusa miatt, ugyanakkor impulzív jelleme mellett az érzékenység és az intelligencia is fontos része volt személyiségének.²³ John Taylor megállapítása szerint Richard kívül esett az ideális királyképnek a korban általánosan elfogadott formáján; a személyéhez hasonló uralkodói jellem a történétírók számára ismeretlen volt.²⁴

AZ ÖNJELÖLT RÉGENS ÉS ANGLIA LEGKIVÁLÓBB EMBERE

A II. Richardról kialakult képet komolyan befolyásolta két nagybátyja: John of Gaunt és Thomas of Woodstock. Az előbbi politikai befolyása esetenként a királyét is meghaladta, ilyen formában megkérdőjelezve az uralkodó regnálásához való alkalmasságát. Utóbbit Walsingham az ország legnépszerűbb és legjobb embereként ábrázolja, így érthető, hogy miután Richard konfliktusba került vele, majd ki is végeztette az nagyban hozzájárult a király kedvezőtlen megítéléséhez.

Walsingham krónikájában Richard regnálásának kezdetén Lancaster hercege erősen negatív karakterként jelenik meg, a későbbiekben viszont egyre inkább áldozatként szerepel. Unoka-öccse uralmának első éveiben John of Gaunt több esetben valóban az ország vezetőjeként járt el saját és Anglia érdekeit nézve – de nem a király ellen – amihez rendszerint megvoltak a kellő eszközei is, így nem meglepő, hogy tekintélyes tábor alakult ki ellene. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a ténytet, hogy az ország számára már II. Richard uralkodása előtt is szükség volt egy olyan személyre, aki a királyság ügyeit megfelelő érzékel átlátja és szükség esetén az irányítása alá vonja. Már az 1370-es évek elején III. Edward és a trónörökös herceg egyre kevésbé politizált, így John of Gaunt a parlamentben gyakran apja és idősebb fivére helyett elnökölt.²⁵ Az eseményeket lejegyző Walsingham egy 1380-as vita kapcsán megjegyzi, hogy a herceg azt tehetett, amit csak kívánt, miként már apja utolsó napjaiban is. Úgy látszik mivel II. Richard mellé nem neveztek ki régensuralkodót, John of Gaunt önkényesen magát léptette elő a tisztségre és ekképpen járt el több eset kapcsán.²⁶

A herceg tekintélyét és a királyi hatalom hanyatlását az ország védelmének ellátása is mutatta. 1378-ban az uralkodónak szánt pénzt a herceg a maga javára szavaztatta meg, azért, hogy az angol

²² GOODMAN – GILLESPIE 1999. 20.

²³ Ezen személyiségjegyeire jó példa lehet az Anna királyné temetésén történt incidens, amikor a király nyilvánosan megütötte Arundel earljét. Walsingham az esetet a westminsteri apátság beszennyezéseként értékeli. A későbbiekben II. Richard bosszúhadjáratahoz – a korábban vele szembenálló nemesek ellen – valószínűleg hozzájárult az is, hogy a gyászoló uralkodót lelkileg különösen megviselte fiatal feleségének elvesztése, és érzelmileg még inkább ingattá vált. CLARK 2005. 292.

²⁴ GOODMAN – GILLESPIE 1999. 16–18., 21.

²⁵ KEEN 2003. 207.

²⁶ CLARK 2005. 104.

partokat az összegből egy esztendeig védhesse. Ez az eset ismételtelt eltért a megszokottól, hiszen az ehhez hasonló nagyszabású, egész ország területét érintő katonai akció rendszerint a király felügyelete alatt történt.²⁷

John of Gaunt bár nem rendelkezett sem komoly katonai, sem pedig politikai tapasztalattal – ebből kifolyólag komolyabb háborús eredményt sem tudott felmutatni – mégis kialakult egy-fajta kultusza, mintha valóban ő uralkodna az országban. Az 1381-es lázadás során az Essexben gyülekező parasztok a zarándokok útját állták és feleskették őket Richardra, valamint arra, hogy ne fogadják el uralkodói főségét János királynak. A tömegek a herceggel szemben mély ellenérzéseket tápláltak, kastélyát példát statuálva felgyújtották, ugyanakkor az efféle eskü-tételekre való kötelezés azt jelentheti, hogy Richard valóban híján volt a támogatóknak és az uralmát elismerőknek.²⁸

Míg III. Edward kifejezetten jó kapcsolatot ápolt a nemességgel, ami biztos hatalmi bázist nyújtott számára,²⁹ addig II. Richard körül kialakult egy személyes kör, akik hatalmukat féltve rendszerint szembehelyezkedtek Lancaster hercegeének akarataival, konfliktust generálva ezzel. Az 1384-es Salisbury parlament idején a történetíró nagy hangsúlyt fektet az egyik ilyen ellentét bemutatására. John Latimer, egy karmelita szerzetes a királynak átnyújtott egy dokumentumot, amely szerint John of Gaunt magának szándékozta megszerezni a koronát. Walsingham leírásában az egyházi személy még Krisztus testének szentségére is felesküdt, ezzel is nyomatékosítva, hogy az írásban foglaltak igazak és azt tanácsolta az uralkodónak, hogy semmiképpen se fogadja el a herceg kifogásait mentségül. John of Gaunt érveinek eredményeként azonban a barátot őrizet alá helyezték, de a szerzetes kihallgatására nem került sor, ugyanis két lovag különös kegyetlenséggel megölte. Walsingham az esemény leírásában nem gyanúsítja meg a herceget a szerzetes ily módon történő elhallgatásával – noha másnak nem áthatott érdekében – inkább azt tartja különösen elborzasztónak, hogy a kínzást lovagok végezték.³⁰ A történetíró állásfoglalásának több oka is lehet. Valószínű, hogy ő maga is félt vagy pedig elképzelhető, hogy szimpátiát kezdett érezni a herceg iránt, aki rendszerint a Richardot támogató elit összeesküvéseinek elsőszámú célpontja volt.

A példa azt mutatja, hogy II. Richardnak nem sok befolyása volt az események kimenetelére, hiszen az őrizete alatt álló koronatanút is megölték. A herceg védelmében Sir Thomas Woodstock, Buckingham earlje berontott a trónterembe, majd nyilvánosan megfogadta, hogy megöli azt, aki fivérét, John of Gauntot megvádolja, ezzel nyíltan megfenyegetve az uralkodót is. Richard nem mert semmit reagálni, amit Walsingham a királyi hatalom gyengeségének tulajdonít. Megfogalmazása szerint „*Sir Thomas viselkedése főbenjáró bűn lett volna, ha a király megfelelően kezében tartotta volna az országát.*”³¹ Maga a tény, hogy egy, a király őrizetében álló koronatanút kivégeztek, különösen rossz fényt vet Richard hatalmának megítélésére. Eszerint

²⁷ CLARK 2005. 63.

²⁸ CLARK 2005. 121., 123.

²⁹ BOTHWELL 2004. 156.

³⁰ Egy kötélen fellógatták a szerzetest nyakánál és genitáliáinál, hasára pedig egy nehéz sziklát helyeztek, aminek következtében megfulladt és gerince eltört. CLARK 2005. 215–217.

³¹ CLARK 2005. 217.

Lancaster hercege befolyással bírt az uralkodó közvetlen környezetében is, máskülönben nem valószínűsíthető, hogy Latimert a lovagok kezére tudta volna juttatni.³²

A lovagokkal kapcsolatban a történetíró munkájában több esetben megjelenik az erkölcsatlenség és a kötelezettségek elmulasztásának kritikája. Egy 1383-as esetet illetően a flandriai harcokban a krónikás megítélése szerint jó esély kínálkozott a francia királlyal való megütközésre és legyőzésére, mikor VI. Károly ostrom alá vett egy angolok által védett várost. Az ostromlottak nem kaptak Angliából segítséget, így végül feladni kényszerültek az erődítményt. Walsingham negatívan emlékezik meg a nemesség hozzáállásáról és a király „hirtelen” békevágyáról, sugallva elégedetlenségét a kontinensen harcoló katonák cserbenhagyásával kapcsolatban. A történetíró a leírás időpontjához viszonyított múltbéli tetteket komoly erkölcsi tartalommal tölti fel, míg az akkori attitűdöt komoly kritikával illeti. Bár Walsingham nem részletezi, hogy mely diadalokra és hőstettekre gondolt a párhuzamban, de figyelembe véve a százéves háború angolok számára gyümölcsöző éveit, a III. Edwardról és legidősebb fiáról való leírásokat valószínűsíthető, hogy a történetíró rájuk asszociált a sikerek kapcsán.³³ A hadjáratban több egyházi személy is részt vett, így lehetséges, hogy a krónikás közeli ismerősei is elestek, ezért számára a kudarc személyes veszteségekkel is járhatott, ami befolyásolhatta az események elbeszélésében.³⁴

Walsingham a nemesség egy részét érintően már III. Edward idejéről is lejegyzett egy esetet. 1376-ban a parlamentben Peter de la Mare nyilvánosan felszólalt az uralkodó szeretője és a királyi tanács néhány tagja ellen. A krónikás a szónokot azon túl, hogy az összes lovag képviselőjének nevezi, retorikai és szellemi adottságait is hosszasan dicséri.³⁵ Ebből a leírásból is látszik, hogy bár III. Edward példásan jó viszonyt ápolt a nemességgel, élete utolsó éveiben szeretőjétől való függősége miatt megítélése megromlott és ez megjelenik Walsinghamnál is.³⁶

Bár a történetíró a nemességet – különösképpen az 1380-as évek végéig – rendszerint negatívan értékeli, az évtized első fele John of Gaunt megítélésében fordulópontot hozott. A herceg viszonya a valláshoz több esetben is megkérdőjeleződött az 1370-es évek végén. Gauntot többször meggyanúsították azzal, hogy nem csak szimpatizált a lollardizmussal, de támogatta is Wycliffe tanait. Az 1380-as évek elejére azonban a herceg karmelita hatásra egyre inkább elidegenedett az eretneknek ítélt tanoktól, továbbá 1383-ban felhatalmazást kapott VI. Orbántól egy keresztes hadjárat vezetésére Kasztíliaába. Ezeknek a folyamatoknak az eredményei kétségkívül szimpátiát ébreszthettek a korábban ellenséges krónikásban, hiszen mint narratívája súlypontjai is mutatják, ezekben az években számára a római pápai szupremácia és a lollard tanítások elvetése különös jelentőséggel bírtak. Az 1380-as évektől kezdve Gaunt egyre inkább az udvari összeesküvések áldozataként jelenik meg Walsinghamnál.³⁷

1385-ben Angliát ismételten polgárháború veszélye fenyegette. A király személyes környezetében álló, főként fiatalokból álló kör halálra akarta ítélni Lancaster herceget, aminek

³² CLARK 2005. 217.

³³ CLARK 2005. 209–210.

³⁴ WRONG 1892. 61.

³⁵ CLARK 2005. 26.

³⁶ MORTIMER 2008. 369–370.

³⁷ Anthony Goodman 1376 és 1381 közé helyezi a Gauntról való hűvös, már-már ellenséges leírások idejét. GOODMAN 1992. 241–242., 260–261.

eredményeképpen John of Gaunt Pontefract várába vonult, megerősítve harcállásait fegyver- és élelmiszerkészletekkel. Walsingham Richard és John of Gaunt vetélkedését nem kizárólag egyfajta személyes ellentétként írja le, hanem gyűlöletként, amely egyre nyíltabb formában jelent meg. A krónikás egy esetleges belső anarchia képét vázolja fel amennyiben a király és a herceg viszonya nem javul, hiszen rajtuk kívül – meglátása szerint – senki nem rendelkezett kellő hatalommal a tömegek féken tartásához.³⁸

Míg az 1380-as évek közepéig John of Gaunt, addig onnantól Thomas of Woodstock jelenik meg jelentős politikai tényezőként a történetíró munkájában. Ennek fő oka az lehetett, hogy Lancaster hercege az évtized közepén kevesebbet tartózkodott az országban, a II. Richarddal és a hozzá közel álló politikai elittel szemben pedig a nemesek Gloucester hercege mögé sorakoztak fel. Thomas of Woodstock és az uralkodó konfliktusának fő okát Robert de Vere frigyének felbontása Philippa de Couchyval jelentette, amit Richard is támogatott, annak ellenére, hogy a nő a királyi családhoz tartozott. A konfliktus elhatalmasodásának hatásaként Walsingham – a korábban már kialakult gyenge uralkodói kép mellett – egy igazságtalan királyt ábrázol. Robert de Vere veresége után Thomas of Woodstock kezébe kerültek II. Richard levelei, melyben az uralkodó az ellene fellépő nemeseknek biztosságot nyújtó ígéretét megszegve parancsot adott szövetségesének seregei felvonultatására London közelében. A történetírónál az eset kapcsán a levelek Richard megbízhatatlanságának egyértelmű bizonyítékaként tűnnek fel a lordok szemében. Walsingham egyetért a Richard nagybátyja mögött felsorakozó arisztokratákkal, ugyanis a konfliktus leírásakor Gloucester táborára végig lordokként hivatkozik, míg Richard követőit rendszerint árulónak nevezte.³⁹ A történetíró egyre ellenségesebbé vált II. Richard uralmával kapcsolatban, ahogyan az egyre inkább abszolút jelleget öltött.⁴⁰

BALJÓS ELŐJELEK ÉS IDEALIZÁLT URALKODÓKÉPEK

Walsingham krónikájában különböző formát ölt a II. Richard, a III. Edward és az ifjabb Edward of Woodstock haláláról szóló megemlékezés. A trónörökösről kifejezetten emelkedett stílusban ír a történetíró, apja esetében már sokkal árnyaltabban, II. Richardról szólva pedig voltaképpen csak megemlíti halálát. Miután a herceg elhunyt, a krónikás teljhatalmú, kül- és belpolitikai sikerekben gazdag uralkodóként festette le. Valószínűleg ebben nagy jelentősége van annak, hogy a trónörökös a lollard tanokat elvetetette, valamint vallásosságának, ami a korszak mércéjével mérve is kiemelkedő.⁴¹ A leírásban nem szerepel semmiféle negatív utalás, kizárólag a háborús diadalokat említi meg a krónikás, az azokkal járó veszteségeket nem, tartalmában sok hasonlóságot mutat a 21 évvel később elhunyt Gloucester hercegének ábrázolásával.⁴²

A két királyról való megemlékezés összehasonlításában több tényezőt is figyelembe kell vennünk. Walsingham a későbbiekben *Chronica Maioraként* ismert szövegtörzset az 1376-os év

³⁸ CLARK 2005. 225–226.

³⁹ CLARK 2005. 255., 258.

⁴⁰ STOW 1984. 83.

⁴¹ BARBER 1978. 234., 240.

⁴² CLARK 2005. 27.

eseményeinek leírásával kezdte, tehát Edward regnálásból bő egy évet⁴³ jegyzett le, uralkodásának korábbi időszakát pedig főként gyermekként tapasztalhatta meg vagy szájhagyomány útján hallhatott róla.⁴⁴ Ezzel szemben Richard országlásának teljes egészét átélte, így komplexebb képet alkothatott. A történetíró szinte élete egészét St. Albansban töltötte, ennek következményeként az események jelentős részéről csak az apátságba látogatóktól hallhatott, ugyanakkor lehettek személyes benyomásai is a királyról. John Taylor kutatásai szerint Richard az 1381-es lázadás után és 1383-ban is járt St. Albansban, valamint 1400 februárjában a holtteste is az apátságban nyugodott a Langley-be tartó gyászmenet idején.⁴⁵

A két uralkodó regnálása is teljesen különböző körülmények között zárult le; míg Edward természetes úton halálozott el, addig Richard a későközépkori Anglia történetében már a második király volt, aki trónfosztva halt meg, a körülményekről pedig több korabeli álláspont is létezett. A két uralkodóváltás között további jelentős különbség, hogy míg III. Edward után kimaradt egy nemzedék a regnálásból és unokája követte, addig fiai közül többen komoly befolyással rendelkeztek; ezzel ellentétben II. Richard trónfosztása után ugyanaz a generáció maradt a trónon, de történt egy dinasztiaiváltás.

Walsingham leírásában III. Edward búcsúztatásaként az uralkodó jellemének minél objektívabb ábrázolására törekedhetett. A történetíró a király legnagyobb vétkét a testiség iránti túlzott vágyaiban látta, melynek elsődleges megtestesítője Alice Perrers volt, aki meglehetősen negatív karakterként jelenik meg a narratívában. A krónikás ugyanakkor drámai keretet formált az uralkodó utolsó perceinek leírásához, ezzel egy magányos királyt ábrázolva. Walsingham a király kicsapongó szexuális életét ellensúlyozva rendkívül sok pozitív tulajdonságot helyez a mérleg másik oldalára: Edward anyagiakban mértékletes és nem nagyravágyó vezetőként tűnik fel. Feltételezhetően az ideális királyi tükör megformálásában annak is nagy szerepe volt, hogy egy 50 éves, stabilnak értékelhető korszak zárult le a szigetország történetében.⁴⁶

III. Edwardra már középkorú évei alatt is megváltóként tekintettek, Salamonhoz, Dávidhoz, Arthur királyhoz és Nagy Károlyhoz hasonlítva őt, aki visszaállítja Anglia nagyságát. A kialakult pozitív képen az 1370-es évek sikertelenségei sem sokat rontottak. A király vallásossága a későbbi századokban is példaértékű volt az angolok számára, ez a fajta keresztény erény minden bizonnyal fontos eleme annak a pozitív képnek miként a krónikások emlékeznek Edwardra.⁴⁷

Richard uralmának vége Walsinghamnál leginkább tényszerű leírásokban jelenik meg, nem pedig a krónikás személyes álláspontjának fejtegetésében. A történetíró Richardról alkotott véleményét ugyanakkor jól illusztrálják a huszonnégy évi regnálás fentebb említett epizódja is. Az 1399-es évi részekről kezdve Walsingham mintha szándékosan eltávolodna saját megjegyzéseitől. A korábbiaktól szintén eltérő stílusváltás akkor jelenik meg a történetíró munkájában, mikor IV. Henrik hatalomátvételéről emlékezik meg. A király saját eskütételének idézésén túl a krónikás maga nem

⁴³ Walsingham krónikáját a „*The Good*” parlament eseményeinek elbeszélésével kezdi 1376 májusában (a parlament ülésidőszaka április 28-án kezdődött). III. Edward 1377. június 21-én hunyt el. CLARK 2005. 25., 34.

⁴⁴ Walsingham 1340 körül született. CLARK 2005. 5.

⁴⁵ GOODMAN – GILLESPIE 1999. 32.

⁴⁶ CLARK 2005. 32–33.

⁴⁷ ORMROD 1989. 849.

használta az események bemutatásában a korábban alkalmazott megszokott retorikai elemeket, hanem kizárólag a történések egymás utáni leírására koncentrált.⁴⁸

Bár Walsingham röviden emlékezett meg II. Richardról annak elhunytát követően, a király regnálása idején történt konfliktusokat, majd az 1397 és 1399 közötti eseményeket jóval korábbi drámai történések leírásával vezette fel már egészen Richard uralkodásának kezdetétől. A krónikás isteni csapástól retteg, és beteljesedni vél egy jóslatot, amikor Robert Hawleyt a westminsteri apátságban fegyveresek egy csoportja – Richard megsértésére hivatkozva – kegyetlen módon megölte egy segítségére siető egyházzal egyetemben. Az a szájhagyomány járta, hogy Isten megbosszulja Becket Tamás halálát, amint vér festi vörösre a Westminster szentélyét. A gyilkosságok elkövetőit a történetíró az Antikrisztus előfutárainak tekinti, a meggyalázott templom és Canterbury mártírjának emléke miatt egy prófécia eljövételét vetíti előre.⁴⁹

Feltűnő az is, amint Walsingham reményteli képet ábrázol Luxemburgi Anna hercegnő⁵⁰ érkezéséről, valamint, arról hogy az összegyűlt emberek pozitív isteni ómennek tekintették Richard és Anna jövődöbéli házasságát. Miután azonban a vendégek elhagyták a hajókat, a krónikás rég nem látott méretű viharról számol be, ami elpusztította a hercegnőt kísérő flotta nagy részét. A kikötőben történtek után Richard jegyesének érkezését már többen egy negatív előjelnek tekintették, a királyságot érintő szerencsétlen fordulatot jelezve előre.⁵¹ A hercegnővel szemben kialakuló ellenszenvben nagy szerepe lehetett nagyszámú cseh kíséretének is. Az 1381-es események után a zavaros belpolitikai viszonyok és a gazdasági problémák önmagukban is bizonytalansággal tölthették el a kor emberét. Az Annával érkező új politikai elit pedig újabb kételyeket kelthetett a rivalizáló nemesek és a nép körében egyaránt, hiszen az amúgy is sokasodó hatalmi harcokban újabb szereplők jelenhettek meg, ráadásul eltartásuk is anyagilag megterhelő lehetett.⁵²

1397-ben miután Richard parancsot adott Arundel earljének kivégzésére, Walsingham egy újabb, a középkori ember számára intő jelet írt le narratívájában. A leírás alapján az earl szelleme visszatért és a királyt még álmában is kísértette. Az uralkodó annyira elbizonytalanodott a rá nehezedő nyomás eredményeként, hogy kiásatta a holttestet, hogy meggyőződjön arról, hogy a fej bizonyosan nem kapcsolódott-e vissza az earl testéhez.⁵³ A morális hanyatlás felemlegetése, a holtak világának visszatérése, valamint Richard félelmének ábrázolása egyaránt utal a király bizonytalanságára és az egyre inkább elhatalmasodó paranoiájára.

A krónikás az uralkodók jellemrajzainál a leírások mélységével III. Edwardot sokkal közelebbinek és közvetlenebbnek ábrázolja, mint II. Richardot azáltal, hogy Edward esetében sorokat szentel a király angyalihoz hasonlított arcának és a solymászat, valamint a vadászat iránti szenvedélyének. A történetíró ábrázolásában III. Edward és elsőszülött fia esetében erős jellemábrázolás látható, ezzel szemben Richard lényegesen kevesebb figyelmet kap.

⁴⁸ CLARK 2005. 304–318.

⁴⁹ CLARK 2005. 69–71.

⁵⁰ I. Venczel német király testvére.

⁵¹ CLARK 2005. 170–171.

⁵² SAUL 2005. 145.

⁵³ CLARK 2005. 300–301.

KONKLÚZIÓ

Az 1377 és 1382 között lezajló uralkodóváltások Nyugat-Európában számos ponton éreztették hatásukat. A krónikás művének első felében többnyire a keresztény egységre és az 1381-es felkelésben résztvevő tömegek okozta anarchiára és az ezekből származó aggodalmaira koncentrált. Walsinghamet olvasva a generációváltás és II. Richard összetett személyiségének negatív hatásai csupán az 1380-as évek közepétől lettek hangsúlyosak. Erről az időszakról a korábbiakhoz képest arányaiban lényegesen kevesebb egyháztörténeti kérdés kerül előtérbe, amelynek egyik fő oka John Wycliffe 1384-ben bekövetkező halála lehetett. Walsingham krónikájában a belpolitikai viszonyokat tekintve nem érezhető erős váltás közvetlenül III. Edward halála után, valószínűleg a már 1376-ban is betöltetlen politikai vezető szerepkör miatt. A külpolitikai és háborús eredményeket tekintve a krónikás azonban nyíltan állást foglal a régi és az új arisztokrácia katonai és morális szempontból való összehasonlításában és érezhetően a III. Edward kori elit vezetését értékeli pozitívabban. A belpolitikai konfliktusokról való narratívák leginkább az évtized közepétől hangsúlyosak. Walsingham bizalmának első komolyabb törése a király irányában az 1380-as évek közepén történt. Először II. Richard királyi alkalmassága kérdőjeleződött meg a krónikásnál John of Gaunttal szemben az 1384-es év kapcsán; majd pedig az igazságos uralkodóképben alakult ki egy, a történetíró szemében visszafordíthatatlan negatív fordulat a Gloucester hercegével való ellenségeskedés eredményeként.

Ahhoz, hogy Richardot és a regnálásához köthető generációváltást minél objektívabban vizsgálhassuk, számtalan szempontot kell figyelembe vennünk. Elődje, III. Edward uralkodásának jelentős részében hódító királyként vezette Angliát, Richard nem rendelkezett efféle sikerekkel. Az összehasonlítások ugyanakkor különösképpen kézenfekvőek, ha két egymást követő uralkodóról van szó. A konfliktusok leírását vizsgálva feltűnő, hogy az ország népe több esetben – ide értve a király tekintélyének megkérdőjelezését és kigúnyolását – az ifjú uralkodótól türelmetlenül várta, hogy ideje korán felnőjön, és kellő körültekintéssel kezelje az ország ügyeit. Lehetséges, hogy az uralkodóváltás azért is járt ennyi konfliktussal mert az ország népe elszokott a változásoktól és azok hatásaitól. Edward fél évszados, stabilnak értékelhető regnálását a vezető személyek nagyarányú lecserélődése is követte. Az országglásból ugyanakkor kimaradt egy nemzedék, hiszen a trónörökös Fekete Herceget nem egy fivére, hanem fia, az előző király unokája követte. Ezzel szemben a korábbi generáció – különösképpen Thomas of Woodstock és John of Gaunt – kellő befolyással rendelkezett, ami nem a királyi hatalom megszilárdítását, hanem annak meggyengítését okozta, amiért az uralkodó egyre inkább kizárólag személyes körére támaszkodott.

Richard utódai legitimitásuk igazolása érdekében elődjüket gyenge uralkodóként tüntették fel, hogy saját alkalmasságukat minél inkább kihangsúlyozzák. III. Edward és V. Henrik hódító királyként, a hit és az egyház védelmezőiként jelennek meg. Figyelembe véve az ország helyzetének szempontjából a II. Richard regnálása előtti éveket és V. Henrik hódításokban eredményes uralkodását – ami után néhány évvel hunyhatott el a krónikás – nem meglepő, hogy II. Richard kedvezőtlen szerepben tűnik fel a *Chronica Maioraban*. A király politikai valóságérzetének hiánya és a franciaországi háborúk megszűnését célzó békevágya miatt a narratívában háttérbe szorul személyiségének pozitív oldala.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Forrás

CLARK, JAMES G. (ed.) (2005): *The Chronica Maiora of Thomas Walsingham 1376–1422*. Woodbridge, The Boydell Press.

Szakirodalom

AUTRAND, FRANÇOISE (2008): France: France under Charles V and Charles VI. In Jones, Michael (ed.): *The New Cambridge Medieval History – volume VI. c.1300–c.1415*. Cambridge, Cambridge University Press. 422–441.

BARBER, RICHARD (1996): *Edward, Prince of Wales and Aquitaine*. Woodbridge, The Boydell Press.

BOTHWELL, J. S. (2004): *Edward III and the English Peerage: Royal Patronage, Social Mobility and Political Control in Fourteenth Century England*. Woodbridge, The Boydell Press.

GOODMAN, ANTHONY – GILLESPIE, JAMES L. (ed.) (1999): *Richard II: The Art of Kingship*. Oxford, Oxford University Press.

GOODMAN, ANTHONY (1992): *John of Gaunt: The Exercise of Princely Power in Fourteenth-Century Europe*. Singapore, Longman.

HLAVÁČEK, IVAN (2008): The Empire: The Luxemburgs and Rupert of the Palatinate. In Jones, Michael (ed.): *The New Cambridge Medieval History – volume VI. c.1300–c.1415*. Cambridge, Cambridge University Press. 551–569.

HOLMES, GEORGE (1962): *The Later Middle Ages 1272–1485*. Edinburgh, Thomas Nelson and Sons Ltd.

KEEN, MAURICE H. (2003): *England in the Later Middle Ages*. Oxford, Routledge.

LINEHAN, PETER (2008): The Iberian Peninsula: Castile, Navarre and Portugal. In Jones, Michael (ed.): *The New Cambridge Medieval History – volume VI. c.1300–c.1415*. Cambridge, Cambridge University Press. 619–652.

MORTIMER, IAN (2008): *The Perfect King: The Life of Edward III, Father of the English Nation*. London, Vintage Books.

O'CALLAGHAN, JOSEPH F. (1994): *A History of Medieval Spain*. London, Cornell University Press.

SAUL, NIGEL (2005): *The Three Richards: Richard I, Richard II and Richard III*. London, Hambledon Continuum.

TUCK, ANTHONY (1973): *Richard II and the English Nobility*. London, Edward Arnold Ltd.

TUCK, ANTHONY (1999): *Crown and Nobility England 1272–1461*. Oxford, Blackwell Publishers Ltd.

WRONG, GEORGE M. (1892): *The Crusade of MCCCLXXXIII., known as that of the bishop of Norwich*. London, James Parker and Co.

Tanulmányok

CLARK, JAMES G. (2002): Thomas Walsingham Reconsidered: Books and Learning at Late-Medieval St. Albans. *Speculum* vol. 77. no. 3. 832–860.

FLETCHER, CRISTOPHER (2005): Manhood and politics in the reign of Richard II. *Past & Present* vol. 189. no. 11 3–39.

GALBRAITH, VIVIAN H. (1932): Thomas Walsingham and the Saint Albans Chronicle, 1272–1422. *The English Historical Review*. vol. 185. no. 1. 12–30.

ORMROD, W. M. (1989): The Personal Religion of Edward III. *Speculum*. vol. 64. no. 4. 849–877.

STOW, GEORGE B. (1984): Richard II in Thomas Walsingham's Chronicles. *Speculum*. vol. 59. no.1. 68–102.

VALOIS, NOEL (1894): L'expédition et la mort de Louis 1er d'Anjou en Italie (1382–1384). *Revue des questions historiques* vol. 28. no. 1. 84–153.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

veszpremy@gmail.com
történész (Budapest)

„Sztálinista szélsőjobb”

A Lohamej Herut Jisrael katonai tevékenysége és eszmei kötődései Palesztinában, 1940–1948

„Stalinist Far-Right”

The Military Activity and Ideological Affiliations
of Lohamej Herut Yisrael in Palestine, 1940–1948

ABSTRACT

This study deals with the worldview, military activity and foreign policy of Lohamej Herut Yisrael (LEHI), one of the right-wing pre-state Zionist militias between 1940 and 1948. The study is based on foreign archival material in order to present the worldview of LEHI founder Avraham (Yair) Stern, his ideology and activities, and compares it with those of his successors after his 1942 murder. The study aims to answer some debated aspects of LEHI's activities, such as their search for an alliance with the Axis powers, their policy towards the Arabs and their later pro-Soviet stance. This study lists for the first time the currently known LEHI members of Hungarian–Jewish ancestry.

KEYWORDS

Lohamej Herut Yisrael, Palestine, military activity, ideology

DOI 10.14232/belv.2018.2.3   <https://doi.org/10.14232/belv.2018.2.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: „Sztálinista szélsőjobb”. A Lohamej Herut Jisrael katonai tevékenysége és eszmei kötődései Palesztinában, 1940–1948. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 2. sz. 45–68. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Jelen tanulmány témája a Lohamej Herut Jiszrael (Izrael szabadságharcosai, לוחמי חרות ישראל), azaz röviden a LEHI katonai tevékenységének – szabotázsakcióinak és szövetségkeresési kísérleteinek – és eszmei kötődéseinek feltérképezése a palesztinai brit mandátum utolsó nyolc évében. A LEHI a zsidó államért küzdő szakadár cionista mozgalom volt, mely a brit hatóságok ellen számos támadást követett el tevékenysége során. A nemzetközi irodalomban a mai napig vitákra ad okot a mozgalom ideológiai zavarossága, sajátos külpolitikai útkeresése, az arabokkal kapcsolatos tervei és erőszakos módszerei. Jelen tanulmányban ezen kérdéseket vizsgáljuk a brit *National Archives* nyomozati iratai, a cionista jobboldalt kutató izraeli *Jabotinsky Institute* anyagai, illetve egyes német és amerikai levéltári források alapján. Megkíséréljük elhelyezni a LEHI-t a politikai eszmetörténet klasszikus rendszerében, bemutatásra kerül a LEHI külpolitikai helyezkedése és annak változásai, az arabokhoz való hozzáállása, illetve utólagos emlékezete Izraelben. Igyekszünk külön tekintettel lenni a LEHI magyar származású tagjainak forrásaira.

A LEHI történetének limitált magyar nyelvű szakirodalma van (NOVÁK 2000. 92–206.; RÓBERT 2016.; VESZPRÉMY 2017.), népszerűsítő írásokban még további információra lelhetünk a mozgalom történetéről (BEN-ÁVRAHÁM 2011.; ÉLIJÁHU 1985.). Angol nyelven több írás is foglalkozik a szervezettel (SHAVIT 1976.; SHINDLER 2010.), ám monografikus igényvel csupán egy munka kezeli (HELLER 2015.). Az utóbbi munka a következő bevezetőt adja a mozgalomhoz: a LEHI nemzeti bolsevista félkatonai szervezet, mely egyértelműen a terror eszközeivel operált, ám eközben a demokrácia eszközeivel is élt. (HELLER 2015. viii-1.) Heller szerint a LEHI ideológiájának gyökerei a revizionista cionizmusban keresendők: a cionizmus ezen irányzata Vlagyimir Ze'ev Zsabotyinszkijhez köthető, aki 1935-ben különvált a Cionista Világszervezettől és meghirdette a britekhez való viszony újragondolását, azaz revízióját (SHINDLER 2010.; SHAVIT 1976.). A revizionista cionizmust történéstől függően írták már le polgári-liberális pártként és fasiszta szervezatként is (SHINDLER 2010.; BILSKI BEN-HUR 1993.), ám vitathatatlan tény, hogy Zsabotyinszkij eszmeisége a XIX. századi nacionalizmusból merített, párosítva azt a fegyvelm-kultusszal és militáns retorikával. A LEHI, mint látni fogjuk, nem sokkal 1940-es alapítását követően szakított a revizionista cionizmus hivatalos köreivel.

Annak ellenére, hogy a létszáma csúcspontján sem haladta meg a 200 főt,¹ a csoport egyszerre folytatott erős politikai propagandát és végzett terrorista tevékenységet. A LEHI tagjainak nagy részét az Irgun Cvaj Leumi (Nemzeti Katonai Szervezet, ארגון צבאי לאומי) nevű, szintúgy jobboldali-militáns cionista csoportból toborozta, melyet 1931-ban alapított Zsabotyinszkij a baloldali Hagana ellensúlyozására. Az Irgun határozottan revizionista jellegű volt, ám megtartotta függetlenségét a revizionista párttól, és Zsabotyinszkij 1940-es halála után kész volt határozottan britbarát politikát folytatni egészen 1944-ig. (Levine 1980. 43.; Pedazur 1961. 7.) Zsabotyinszkij halálát követően azonban az Irgun kettészakadt, és míg a David Raziél által vezetett frakció tényleges szerepet is vállalt a britek oldalán a második világháborúban egészen Raziél brit kötelékben történő eleséig, addig Stern aktív ellenállás felé terelte saját ágát, melyet rövidesen már nem „a valódi” Irgunnak, hanem LEHI-nek nevezett.²

¹ *Wiener Library* (London, továbbiakban WL), 1445. sz. dokumentum. Copy Files Re Haganah, 1944. november 8. 2–3.

² A szervezet felépítéséért lásd a következő áttekintést: *Jabotinsky Institute* (Tel-Aviv, továbbiakban *Ji*), K5-5/4. Összefoglalóan lásd még: *Ji*, K5-1/1/1, a LEHI jellege és szerkezete. Passim, kül. 3–11.; *Ji*, K5-1/1/2, Irgun-LEHI szakadás története. 4.; *Ji*, K5-1/2, a LEHI akcióinak és támadásainak teljes listája; *Ji*, K5-1/3, a LEHI tagjainak teljes listája.

A mozgalom rendelkezett magyar tagokkal is: a brit nyomozati anyagok csak egy magyarországi születésű tagról tudnak,³ ám név szerint említik máshol Stein Miklóst, Grosz Bélát (máshol Ödönt), Kutas Áront és egy pécsi születésű, ám nyilván tévesen lejegyzett nevű tagot, Badicj (?) Jakabot.⁴ Többek között ez lehetett az oka annak, hogy a britek egyes nyomozati anyagokat budapesti követségüknek is megküldtek.⁵ A LEHI Stern halálát követő vezetői között szerepelt az erdélyi Eljahu Giladi (szül. Grün Albert), akit társai lőttek le erőszakossága okán 1943 nyarán. (VESZPRÉMY 2017. 118.) A mozgalom rövid ideig magyar nyelvű kiadványokat is terjesztett, mint *A Tett* című kiadványt, melynek magyar címe az újság héber megfelelőjének fordítása (*Ha'ma'asz*). (RÓBERT 2016. 113–114.) A hazai embermentési kísérletekben megcsömörlött Joel Brand (Brand Jenő) is a LEHI tagja lett alijázását követően. (SEGEV 2001. 472.)

IDEOLÓGIAI ALAPVETÉSEK

A LEHI vezetője, Avraham Stern lengyel születésű zsidó volt, aki 18 évesen alijázott (vagyis költözött Palesztinába, más néven Erec Jiszraelbe), majd csatlakozott az Irgunhoz. Ezt követően megszakította palesztinai életét, és jogot hallgatott Olaszországban, míg Avraham Tehomi, az Irgun akkori vezetője haza nem hívta. Stern világnézetét a revizionizmus, az olasz fasizmus és a szocializmus inspirálta, mindezt erősen vallásos, már-már misztikus köntösbe foglalva. Világnézetét nem foglalta össze koherens munkába, azonban cikkeiből, verseiből és a LEHI kiadványaiból a szakirodalom rekonstruálta azt. (AMICHAL-YEIVIN 1986. 2–16.) A továbbiakban szemügyre vesszük Stern világnézetét és annak hatásait a LEHI napi politikájára.

Stern alapvető feltételezései a következők voltak: a revizionizmus megbukott, mivel azt egy XX. századi forradalmár helyett egy XIX. századi Gladstone-i liberális vezette Zsabotyinszkij személyében. Olaszországi tanulmányai alatt Stern megismerkedett a fasizmus doktrínáival, csatlakozott is a firenzei egyetem fasiszta ifjúsági szervezetéhez. (HELLER 2015. 25.) Stern a revizionizmus úgynevezett „*maximalista*” irányzatával szimpatizált, mely Zsabotyinszkij belső ellenzékeként funkcionált, s melynek képviselői – Abba Ahimeir és Uri Cvi Grinberg – szocialista múlttal rendelkeztek, mielőtt a radikális jobboldal híveiül szegődtek. (SHINDLER 2010. 156.) Míg azonban a maximalista irány rövid úton betagozódott a revizionizmus fősodrába, Stern külön utakon járt: a németekhez való 1938-as olasz közeledést követően is olaszbarát politikát folytatott, noha nyoma nincsen annak, hogy közeledéseit hivatalos olasz körök fogadták volna. Zsabotyinszkij kritikussai, mint a LEHI vezetésében később részt vevő Jiszrael Eldad (szül. Scheib) és maga

³ National Archives (Kew, továbbiakban *NA*), KV5/31 (eredeti jelzet OF 606-1/V3), 1947. január 6-ai elemzés LEHI-tagok származásáról. 51 lengyel, 23 palesztinai, 13 orosz, 9 csehszlovák, 8 osztrák, 7-7 román és német, 4 litván, 2 bolgár, 1-1 magyar, egyiptomi, török és iráni tag.

⁴ *NA*, KV3/440, 1949. június 20-ai jelentés, Stein Miklós LEHI-tag londoni letartóztatásáról. Stein Budapesten született 1920. november 7-én, később Bécsben élt, egykor a Betar tagja; KV3/437 (eredeti jelzet SF218-0302/V1), 1946. augusztus 2-ai jelentés Grosz Béla vagy Ödönről, budapesti vagy tokaji születésű LEHI-tagról. A jelentés megemlíti, hogy akár két személyről is szó lehet; KV5/31 (eredeti jelzet OF 606-1/V3), 1948. szeptember 24-ei jelentés Kutas Áron és mások ügyében; KV5/32 (eredeti jelzet OF 606/1-V4), 1948. december 11-ei jelentés Ya'acov vagy Jakab Badicj ügyében. Badicj Pécsen született 1918. május 5-én, de csehszlovák útlevelel rendelkezett.

⁵ *NA*, KV5/32 (eredeti jelzet OF 606/1-V4), 1949. február 15-ei jelentés.

Stern úgy vélték, hogy a hivatalos revizionizmus felett eljárt az idő, avagy Stern szavaival: „Zsabotyinszkij halálra ítéltetett”. (HELLER 2015. 6., 42–46., 121.) Ez többek között a szocializmus egyes elemeinek cionizmussal való ötvözését is jelentette számukra, szemben állva Zsabotyinszkij monizmusával, mely tiltotta a szocializmus és a nacionalizmus „keverését”. (HELLER 2015. 5–6.)

A LEHI ezzel szemben a nemzeti bolsevizmus eszmeiségét vallotta, mely Erik van Ree definíciója szerint a teljes etatizmust és a nemzeti keretek közé szorított szocialista forradalmat jelenti (VAN REE 2001. 291–292). A mozgalom későbbi tagjai visszaemlékezéseikben csupán a LEHI baloldaliságának mértékét vitatták. Pinhasz Ginoszar szerint Stern a szocialista-cionista Nahman Szirkin „igaz marxista-cionista baloldali” követője volt, míg Natan Jelin-Mor állítása szerint „Stern nem volt szocialista, ám vadul ellenezte a revizionisták antiszocialista retorikáját”. (HELLER 1994. 137–138.; YALIN-MOR 1980. 32.) Ám a bolsevizmussal való azonosulást a LEHI nyíltan fel is vállalta: Stern magát bolsevistának minősítette (HELLER 2015. 16., 87.), a mozgalom kiadványai pedig Leninre hivatkoztak, magukat a „szovjet hazafiakhoz” hasonlítva. Céljuk, mint egy kiadványuk írta, „egy osztály nélküli társadalom szegénység nélkül”, mivel „a társadalmi igazság a zsidóság vérében van”.⁶ Egy másik kiadványuk „igazságos társadalmi rendet” ígért az eljövendő zsidó államban, „ahol nem lesz éhezés vagy munkanélküliség”. Maga Natan Jelin-Mor is bevallotta, „a teljes egalitarizmus” híve volt.⁷ Személyesen Stern az anarchista Mihail Bakunyinnra hivatkozva írta, hogy „a forradalmat csakis azok hozhatják el, akiknek semmijük sincsen”, szembeállítva ezt Zsabotyinszkij egyik cikkével, melyben a jobboldali cionistákat csak úgy nevezte: mint „mi, a burzsoázia”. (BILSKI BEN-HUR 1993. 82.)

Mindez azonban heves nacionalista retorikával és az állam – nevezetesen a zsidó állam – piedesztálra emelésével járt együtt. A mozgalom legrészletesebb – így is csupán egyoldalas – célkitűzése, az *Ikurej Ha 'tehija* (*A feltámadás elvei*, עיקרי התחייה) 18 pontja közül a negyedik így szólt: a „küldetés” Izrael földjének megváltása a kard által, Izrael királyságának visszaállítása és a „nemzeti reneszánsz”. Ennek eszköze a következő pont: a nemzeti nevelés „a szabadság szeretetére és a gondolatok nélküli hűségre”.⁸ Hogy a kettő hogyan illeszthető össze, azt a tömör pamflet nem fejtette ki, ám a LEHI kiadványaiban ennél csak radikálisabb megfogalmazások szerepeltek. Egy riport szerint egyik tagjuk úgy fogalmazott, hogy „egyszerű emberek vagyunk, akik ölnék és meghalnak az igazságért”,⁹ maga Stern pedig erőteljes hangsúlyt fektetett költészetében az egyén nemzeti célok alá rendelésére és az ügy érdekében való szent halálra. „Üdvözölni fogjuk [a megváltót]: a vérünk lesz / Az utcákon a vörös szőnyeg / És a szőnyegen az agyvelőnk / Mint fehér liliomok” – írta egy versében. (HAZANI 2002. 10.) *Hajalim almonim* (*Névtelen katonák*) című verse egyenesen a mozgalom himnuszává vált: „Névtelen katonák vagyunk, egyenruha nélkül, / Körülöttünk félelem és a halál árnyéka. / Egész életünkre soroztak be minket, / A sorból csak a halál enged el”. A verset utólag így értelmezte Jichák Samir: „Az egyén – a harcos – teljes beleolvadásáról van szó a kollektívába.” (SHAMIR 1998.)

⁶ NA, KV5/31 (eredeti jelzet: OF 606-1/V3), *Lohamei Herut Yisrael* (angol nyelvű kiadvány) no. 1. (1948 november); *Ji*, K5-3/3, *Ha 'Hazit* (angol nyelvű kiadvány) no. 2. (1943. augusztus), 4. és 15.

⁷ *Ji*, K5-1/1/2, a LEHI angol nyelvű kiadványai (köztük az *Ikurej Ha 'tehija* angol nyelvű fordítása *The Principles of Renaissance* néven, továbbiakban: *Principles of Renaissance*), itt 8. és Natan Jelin-Mor datálatlan írása, 24.

⁸ *Principles of Renaissance*, 8–9.

⁹ NA, KV5/31 (eredeti jelzet OF 606-1/V3), sajtókiadvágások a LEHI-ről, 1948. szeptember 5.

Ám a sorok nem csak szóvirágok voltak: a mozgalom többször is végzett olyan renitens tagjaival, mint például Elijahu Giladi. „*A mi kapunkon csak bejönni lehet, nincs kijárat. Kegyetlenek leszünk bajtársainkkal*” – figyelmeztették új tagjaikat. (HELLER 2015. 121.) Stern baloldali ikonjai mellé Mussolinit és Piłsudskit választotta, (HELLER 2015. 26–27.) és talán igaza lehetett annak a brit titkosszolgálati jelentésnek, mely szerint a LEHI tagjait „*fasiszta vonalak mentén neveli*”.¹⁰ Ellenfeleik, mint a baloldali David Ben-Gurion, ennél tömörebben fogalmaztak: „*A LEHI Vichy-t akart csinálni Palesztinából*”, közölte a britekkel.¹¹ Mint látni fogjuk, a fenti elképzelések mind meghatározták a mozgalom politikai lépéseit, melyeket eközben a gyakorlati rugalmasság is tarkította. Mint egy kiadványuk írta: a LEHI „*dogmatikus céljaiban, ám elasztikus eszközeiben*”.¹² Minden világnézeti alapvetést felülírt Stern azon tétele, hogy a háborúban az ideológia nem számít. (HELLER 2015. 124.)

KÜLPOLITIKAI ELKÉPZELÉSEK, 1940–1944

A LEHI külpolitikai irányát a kezdeti revizionista-cionista célok radikális folytatása határozta meg, melyet a hivatalos revizionista párt és az ahhoz lazán köthető katonai szervezet, az Irgun 1939-től elhagyott. A brit politika kiszolgáltatásában „*nem volt minőségbeli különbség Zsabotyinszkij és [a középvonalas cionista Hajim] Weizmann között*”, írták egy cikkben. Felfogásuk szerint azonban mind az 1917-es Balfour-deklaráció, mind pedig a brit mandátum illegitimek voltak, ugyanis a zsidóság Izrael földjéhez való bibliai joga felett rendelkeztek. „*Hazánkban minden kormány, amely nem zsidó kormány, olyan, mint a német kormány Lengyelországban*” – írták 1943 nyarán. „*Palesztina idegen urai lényegében az ellenségeink. A cionizmus ezt még nem ismerte fel.*”¹³ Egy későbbi kiadványuk tömören foglalta össze brit politikájukat: „*A brit birodalomnak el kell pusztulnia, ha népünk élni akar.*”¹⁴ A világháborús helyzet ezen nem változtatott: a LEHI „*fenntartja, hogy semmifajta igazoltsága nincs a brit hatóságokkal szembeni katonai tevékenység felfüggesztésének azzal az ürüggyel, hogy ez a tevékenység hátráltatná a háborús törekvést és segítené Hitlert. Ez a vád alaptalan, ugyanis a zsidókkal szembeni politikája okán Nagy-Britannia nem kevésbé veszélyes ellenség, mint a náci Németország.*”¹⁵

Milyen külpolitikai szövetségesekre számított ebben a harcban a LEHI? Mint a *Ha' hazit (A front)* című kiadványuk írta, „*a dogmatizmus bolondság*” ebben a helyzetben, és a mozgalom nem válogathatta kényesen szövetségeit. Míg az Egyesült Államok és Olaszország – egy demokratikus és egy fasiszta ország – „*semlegesek*” voltak „*a héber nemzetel szemben*”, addig Anglia és Németország – ismét egy demokrácia és egy diktatúra – ellenségesek. A lap konklúziója volt, hogy mivel „*szövetségesünk lehet bármely nemzet vagy hatalom, amely harcban áll politikai ellenfelünkkel*”, „*akár (...) antiszemita tényezők is tudnak segíteni, akik meg akarnak szabadulni*

¹⁰ NA, KV5/29 (eredeti jelzet: OF 606-1/V1), jelentés a LEHI-ről, 1942. február 23.

¹¹ NA, KV5/30 (eredeti jelzet OF 606-1/V2), megjegyzések David Ben-Guriontól, 1946. október 9.

¹² JI, K5-3/3, 7.

¹³ JI, K5-3/3, *Ha' hazit* no. 2. (1943. augusztus), 2–4. és 7.

¹⁴ NA, KV5/31 (eredeti jelzet OF 606-1/V3), *Lohamei Herut Yisrael* no. 1. (1948. november).

¹⁵ JI, K5-1/1/2, 7.

a [zsidó] kérdéstől – azzal a feltétellel, hogy erős kézzel segítik Palesztina meghódítását egy héber kormány számára.”¹⁶

Az itt szereplő sorok magyarázatra szorulnak. A gondolat, hogy a „zsidókérdéstől megszabadulni akaró” antiszemiták „hasznosak” lehetnek a cionizmus számára, Herzl Tivadartól Zsaboytinszkijig fellelhető gondolat: tömören az az alapja, hogy ha az antiszemiták is meg akarnak szabadulni a zsidóktól, akkor rá lehet venni őket a hasznos cél, a zsidó állam felállításának támogatására. Stern maga ezt így fogalmazta meg: „A diaszpóra zsidósága helyzetének meggyengítésére tett törekvések – és így arra készítetésük, hogy más országokba meneküljenek – nem ártanak a héber szabadság mozgalmának. Sőt, bizonyos esetekben segíthetik is. Egy zsidógyűlölő lehet cionistabarát, míg egy filoszemita lehet anticionista.” (HELLER 2015. 83–84.)

Stern ezzel a logikával már 1937 tavaszán támogatást eszközölt ki az antiszemita lengyel kormánytól egy volhíniai katonai kiképzőtábor létrehozására, ahol közel száz Irgun-tiszt számára nyújtott magas színvonalú kiképzést a lengyel hadsereg. A lengyelek 5000 fő számára elegendő fegyvert is biztosítottak az Irgunnak – Hotchkiss típusú géppisztolyokat –, melyek azonban a második világháború kitörésekor elvesztek a szervezet számára. (SNYDER 2016. 66–68.; BEN-AMI 1983. 74.) A lengyelek antiszemita fantáziáira rájátszva Stern „a világzsidóság” segítségét ígérte a kiképzésért cserébe. (HELLER 2015. 46.) Mindezt Stern még az Irgun felsőbb utasítására és a második világháború kitörése előtt tette, ám az Irgun britbarát politikáját követően Stern elszakadt a mozgalomtól és külön útra lépett.

Ennek a sajátos külpolitikai iránynak – melyet a fenti sorok is megindokolni kívántak – első lépése a fasiszta Olaszországgal való kapcsolatkeresés volt. 1940 nyarán olasz gépek bombázták Haifát és Tel-Avivot, 127 halálos áldozatot szedve. A *Regime Fascista* olasz újság címlapon hirdette, hogy Mussolini „jövőre Jeruzsálemben” fog járni, hogy „felszabadítsa a Szentföldet”.¹⁷ Sternt saját bevallása szerint „lenyűgözte” a katonai eredmény, és úgy látta, hogy „a tengelyhatalmak győzelme elhozhatja a cionizmust beteljesedését”. (HELLER 2015. 78–79.) Olaszbarát politikáját a LEHI egyes kiemelkedő tagjai is támogatták, köztük Jiszrael Eldad, Menahem Begin későbbi tanácsadója. (HELLER 2015. 92.) A LEHI felvette a kapcsolatot a palesztinai olasz konzulátus egyik volt alkalmazottjával, Mose Rothsteinnel, és közel hét hónapon át alkudoztak vele a megkötendő katonai szerződésről Olaszország és „a jövőbeli héber kormány” között. A „Jeruzsálem-szerződés” néven elhíresült dokumentum – melyet voltaképpen senki sem írt alá, s mely, mint látni fogjuk, sosem jutott el hivatalos olasz körökhöz – 1940. szeptemberi datálással megtalálható a brit *Nemzeti Levéltár* nyomozati anyagi között. Ennek oka, hogy Rothstein az Irgun titkosügynöke volt, aki a brit hatóságokkal közös akcióban próbált meg aláírást szerezni Stern tollából az inkrimináló dokumentumra. Az akcióért felelős Irgun-tagot, Jiszrael Prickert a LEHI bosszúból kivégezte, miután a terv kitudódott. A dokumentum így szerződés-tervezet maradt, valós súly nélkül. Mint egy brit jelentés írta, az irat „érdekfeszítő és nem utolsó sorban igen szórakoztató is, noha legalább az egyik fél teljesen komolyan gondolta azt”.¹⁸

¹⁶ *Jl*, K5-3/3, *Ha' hazit* no. 2. (1943. augusztus), 7–8.

¹⁷ „*In Jerusalem Next Year*” Says Italian Paper, *The Jewish Western Bulletin* (Vancouver), 1940. augusztus 16. 1.

¹⁸ *NA*, KV5/31/143a (eredeti jelzet OF 606-1/V3), Activities of the Stern Group – Proposed Agreement with the Italians, 1941. november 11.

A szerződés húsz pontot tartalmazott, melyekben Olaszország elkötelezte volna magát a cionista ügy és a palesztinai zsidó állam mellett, és ígéretet tett volna a hatalma alá tartozó területek „zsidó diaszpórájának likvidálására”, azaz a zsidó lakosság Palesztinába telepítésére. Ezt követte Olaszország elkötelezése egy zsidó hadsereg felállítására, mely „*lehetőség szerint részt venne*” a britek Palesztinából való kiűzésében. A 6. és 7. pontok egyértelművé tették, hogy Olaszország lehetőség szerint minden olyan országot rá kellett volna vegyen ezen célok támogatására, „*amellyel szerződésben áll*” – ez nyilván Németországra utalt. Ezért cserébe a LEHI vállalta, hogy a jövőbeli zsidó állam „*kooperatív*” – a csatolt héber dokumentumban „*korporatív*” – jellegű lesz, és felvetette, hogy ha a zsidó állam esetleg nem tudja megőrizni korporatív jellegét, Olaszország „*szabadon beavatkozhat és őrizheti a rendszert*”. Az ezt követő pontok a leendő zsidó állam teljes külpolitikáját az olaszok alá rendelte volna, illetve tisztázta, hogy a Földközi-tenger teljes egészében olasz terület. A szerződés a zsidó állam légierijéről és hadiflottájáról is előre lemondott, kijelentve, hogy mindössze egy kereskedelmi flottát akar fenntartani, mely nem haladja meg méretében az olasz flotta 1/4-ét. A zsidó állam határait ezért az olasz hadsereg őrizte volna. Olaszország ígéretet tett volna arra, hogy meggyőzi az arabok országokat a cionizmus támogatásáról, a LEHI pedig garantálta volna, hogy Jeruzsálem szent helyei a Vatikán, Haifa kikötője pedig Olaszország birtokába kerültek volna.¹⁹

Nem lehet vitatkozni Joszef Heller konklúziójával, miszerint a szerződés a leendő Izraelt „*a tengelyhatalmak bábjává tette volna*”. (HELLER 2015. 78–79.) A dokumentum minden szabadságharcos retorikája ellenére teljesen Olaszország alá rendelte volna a jövőbeli zsidó államot katonai és külpolitikai vonatkozásban, illetve korlátlan teret adott volna Olaszországnak a térség nyersanyagainak kihasználására. Egy 1941. októberi jelentés továbbá azt is feltételezte, hogy a LEHI görögországi brit csapatok pozícióiról és palesztinai repülőgéppállásokról készült információkat átadni a tengelyhatalmaknak.²⁰ A rivális Irgun és a britek helyesen gondolták, hogy a dokumentum lejárató hatással lehetett volna a LEHI-re, és nem véletlen, hogy a szerződést még egy 1947-es brit anyag is elővette, mint „*jó propagandaanyagot (...) a revizionizmus diszkreditálására*”.²¹

A csapda, melybe majdnem belesétált, nem akadályozta meg Sternt a további közeledések előkészítésében. David Jisraeli történész futó említést tett egy tanulmányában arról, hogy az olasz közeledési kísérletet követően Stern hasonló szövetséget keresett a Vichy-Franciaországgal és az indiai függetlenségi mozgalommal. (YISRAELI 1975. 165.) Ennél részletesebben dokumentált a LEHI két szövetségkötési kísérlete a náci Németországgal 1940 decemberében és 1941 decemberében. A náccikkal való nacionalista alapú szövetség gondolata nem volt új keletű a cionizmus jobbszélén: 1932-ben jeruzsálemi revizionisták deklarálták, hogy „*ha Hitler feladná antiszemitizmusát, a követőivé válnánk*” (LUBRANY 1932. 835.), majd 1939-ben a Sternnel szoros kapcsolatos ápoló M. A. Perlmutter fejtette ki, hogy ha a britek nem állnak a cionizmus mellé, akkor a zsidók „*így fognak szólni magukhoz*: »Pusztuljunk el a filiszteusokkal együtt, és kiáltsunk

¹⁹ NA, KV5/31 (eredeti jelzet OF 606-1/V3), Jerusalem Agreement 1940, 1–3. A dokumentumot annak héber eredetije követi fakszimilében.

²⁰ NA, KV5/29 (eredeti jelzet OF 606-1/V1), Extract of Appendix to M.E.I.C. Summary No. 644, 1941. október 28.

²¹ NA, KV5/31 (eredeti jelzet OF 606-1/V3), 1947. február 21-ei jelentés propaganda ügyében.

fel Jeruzsálemben, hogy Heil Hitler!«” (HELLER 2015. 46.) Stern, aki meg volt győződve a németek katonai fölényéről, cikket írt a LEHI *Be'herev (Karddal)* című kiadványába, melyben méltatta a németek sikereit, eltökélttségét, „cinizmusát az erkölcsi értékekkel szemben és ellenfeleivel szembeni sátáni gyűlöletét”. (HELLER 2015. 68–70.)

Heller szerint Stern ekkor – 1940 tavaszán – még nem óhajtott színre lépni a nációkkal való szövetségkötés tervével, ám a mozgalom rövidesen ezzel a gondolattal is megismertette olvasóit. A LEHI kiadványai úgy érveltek, hogy a valódi ellenség nem Németország, hanem Nagy-Britannia: „*Van különbség az üldözö, és az ellenség között. Üldözők minden nemzedék során támadtak Izrael ellen, és diaszpóránk minden időszakában (...) egészen Hitlerig. Minden bajunk oka, hogy a Szétszóratásban vagyunk, s hogy nincs államunk és hazánk. Ezért hát ellenségünk az idegen, földünk bitorlója, aki meggátolja, hogy népünk hazatérjen. Ellenségeink a britek (...), akik Európában az üldözö kezére juttatják testvéreinket.*” (SICKER 1972.) Heller szerint a nációkkal való első kapcsolatfelvételt nem előzte meg vita a mozgalomban, s arról csak Stern és szűk köre tudott. (HELLER 2015. 85.) A kapcsolatfelvételt Menahem Begin, az Irgun későbbi vezetője, illetve későbbi izraeli miniszterelnök, utólag szintúgy elvetette. (HELLER 2015. 94–95., 107.) Hasonlóan vélekedett Ja'akov Meridor Irgun-vezető, aki inkább egy „*héber légierőt*” akart látni, amely „*lebombázza Berlint*”. (HELLER 2015. 107–108.)

A LEHI Naftali Lubencsik nevű tagját küldte el maronita közvetítők segítségével Bejrútba, hogy ott Werner Otto von Hentig náci diplomatával tárgyaljon. Hentig maga így számolt be erről emlékirataiban: „*A legfurcsább delegáció egyenesen Palesztinából érkezett. Vezetőjük, egy igen impozáns, tisztalkatú ember, felajánlotta, hogy hajlandó együttműködni a nemzeti-szocialistákkal saját népe ellen, elsősorban a fősodratú cionistákkal szemben, ha Hitler őszintén beleegyezik abba, hogy saját államot ad a zsidóknak Palesztinában (...). A zsidó delegációnak azt mondhattam csak, hogy feltételeiket sosem fogjuk tudni elfogadni az arabokra és alapvető elveinkre való tekintettel, noha én személyesen mindig is az izraeli nemzetállam felállítása mellett voltam, egy olyan megfelelő klímájú területen, ahol az ember képes letelepedni. Még fel is vettem Hitlernek írásban, hogy a német politika számára előnyösebb lenne egy felelős kormányral és egy önálló állammal tárgyalni egy megfoghatatlan, és éppen ezért veszélyes világhatalom helyett.*” (VON HENTIG 1962. 338–339.)

Von Hentig titkára a LEHI szóbeli ajánlatát legépelte, ám útban Németország felé a diplomata fennakadt a törökországi Ankarában. Von Hentig a LEHI ajánlatát átadta a nációk törökországi haditengerészeti attaséjának, Ralf von der Marwitz altengernagynak, aki 1941 januárjában jelentésbe foglalta azt, és továbbadta a törökországi német nagykövetségnek. A követ egy másolatot elküldött Berlinbe, az eredetét pedig elhelyezte a törökországi német nagykövetség irattárába. Az ún. „*Ankara-dokumentumot*” ott is találták meg a háború után. Az irat fejlécén még az Irgun név szerepelt, mivel a LEHI ekkor még a „*valódi*” Irgunnak hívta magát. (HELLER 2015. 110.)

A dokumentum címe szerint a „*valódi*” Irgunnak „*az európai zsidókérdés megoldására és a háborúban Németország oldalán való részvételére tett javaslatát*” tartalmazta. A szöveg rögtön tisztázta, hogy ha a náci vezetők komolyan gondolják a „*zsidómentes Európa*” létrehozását, akkor az csakis az „*európai zsidó tömegek evakuálásán*” keresztül lehetséges, úgy, hogy „*ezeket a tömegeket a zsidó nép otthonában, Palesztinában telepítik le, a zsidó állam felállítása által*”. A szöveg szerint a megkereső fél „*tudatában volt a német birodalom és hatóságai jóakaratanak*

a cionista tevékenység iránt Németországon belül és a cionista kivándorlási tervek iránt”, és ezért a következő három pontban foglalja össze álláspontját: 1. „Közös érdekek állhatnak fenn a német elképzeléseknek megfelelő új európai rend felépítése és az Irgun [LEHI] által képviselt valódi zsidó nemzeti törekvések között”. 2. A náci Németország és a „nemzeti héberség közötti együttműködés létre képes jönni”. 3. „A történelmi zsidó állam nemzeti és totalitárius alapokon történő felállítása, mely szerződéses úton kötődne a német Birodalomhoz, a Közel-Kelet feletti leendő német hatalmi pozíciók megőrzésének és megerősítésének érdekében állna.”²²

Ezen alapokat lefektetve a LEHI kifejtette, hogy „amennyiben a német Birodalom elfogadja az izraeli felszabadító mozgalom fent említett nemzeti törekvéseit, felajánlja, hogy aktívan részt vesz a háborúban Németország oldalán”. Ajánlatuk „katonai, politikai és hírszerzési területeket” említett, amennyiben az „európai zsidó férfierő” kiképzését a németek segítenének megszervezni. „Ezek a katonai egységek részt vennének a Palesztina meghódításáért vívott harcokban, amennyiben döntés születne egy ilyen front megnyitásáról” – tették hozzá. A beadvány azzal próbálta meggyőzni a németeket, hogy a zsidók hozzájárulása „az európai zsidókérdés pozitív-radikális jellegű megoldásához” „rendkívül megerősítené az Új Rend morális alapját a teljes emberiség szemében”, s hogy maga Hitler is „kiemelte, hogy minden szövetséget vagy koalíciót ki kíván használni Anglia elszigetelésére és megsemmisítésére”. Ehhez a dokumentum még azt is hozzátette, hogy a LEHI „ideológiájában és felépítésében szorosan kapcsolódik az európai totalitárius mozgalmakhoz”.²³

Az ajánlatra, mely valószínűleg sosem jutott el releváns német körökig, nem is érkezett válasz. A dokumentum szövegéből egyértelmű, hogy az ajánlat fontos részét képezte az európai zsidóság kitelepítése, és ezzel életben hagyása („pozitív” irányú megoldása a zsidókérdésnek). Kérdéses, hogy mennyire hihették el a LEHI vezetői, hogy a németek 1940 decemberében megkímélnék az európai zsidóságot. Heller feldolgozott LEHI-kiadványokat, melyek szerint a varsói gettó élhető, pozitív példája volt a zsidó önrendelkezésnek. Stern szintúgy kijelentette Aba Ahimeir revizionista ideológusnak, hogy ha Palesztina náci uralom alá kerül, „majd valahogy megleszünk a németekkel. Az oroszok is megoldották, mikor nagyon szükséges volt.” Stern a madagaszkári kitelepítés ötletét is elfogadta volna. (HELLER 2015. 84–87., 317.) Az Ankaradokumentum, noha elképesztő olvasmány, különösebben nagy hatással nem bírt. Az ajánlattétel sikerének eleve mérsékelt lehetőségeit azonban jól mutatja von Hentig olvasata, aki 1983-ban interjút adott a *Jediot Ahronot* izraeli lapnak. A diplomata úgy summázta a történeteket, hogy egy „zsidó terrorista” megkereste őt, „a saját népe ellen” szöve terveket.²⁴

A LEHI tagsága rövidesen hírt kapott Lubencsik küldetéséről, Heller szerint éppen Aba Ahimeir szívárogtatása útján. Ahimeir nem ellenezte volna az alkut a Vichy-Franciaországgal

²² *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes* (Berlin), Bestand 47–59, E-224152 und E-234155–58. Grundzüge des Vorschlages der Nationalen Militarischen Organisations in Palästina (Irgun Zewai Leumi) betreffend der Lösung der jüdischen Frage Europas und der aktiven Teilnahme der N.M.O. am Kriege an der Seite Deutschlands (1941). Másolatáért lásd még: *Jl*, K5-4/1.

²³ Uo. Noha a cionizmus alapvetően nyilván nem volt totalitárius eszme, sajátos retorikai kapcsolat, hogy Hanoh Kalaj „héber létéről” érkezett ideológiájában. (HELLER 2015. 81.)

²⁴ Im terroristen Jehudi me’palesztina, *Jediot Ahronot*, 1983. július 15. 22–23.

vagy Olaszországgal, de úgy vélte, hogy a németek felé való közeledéssel a LEHI az „ötödik hadoszlop” szerepét vállalta fel. A mozgalom egyik tagja így panaszkodott a barátjának írt levelében: „Jair vadul kívánja a hatalmat, és csak a hatalmat. Bármilyen eszközzel tenni akar érte. Egyértelműen azt hiszi, hogy ha majd a németek itt lesznek, ő lehet a zsidók kormányzó-helyettese árulása jutalmául, de elfelejti (...), hogy mennyire keveset is érnek a németek ígéretei. (...) Új tengely van épülőben a Közel-Keleten: [a németek] és Jair. (...) Olyan, mintha álmodnék, és még mindig nem hiszek a szememnek.” A LEHI egy másik tagja arra figyelmeztette Sternt, hogy „ha azt hiszed, hogy amikor a németek megtesznek a palesztinai gettó fejének, majd én leszek a helyettesed, akkor nagyon tévedsz”. Mások azonban támogatásukról biztosították. Jisrael Eldad szerint „tisztán cionista szempontból nem Hitler az ellensége (...) a Cionba való visszatérésnek, (...) hanem Anglia”. Stern a kritikákat elhessegette: „Nézzetek a bolsevikokra, ők sem hezitáltak” szövetséget kötni Hitlerrel, érvelt. (HELLER 2015. 86–92.)

Stern 1941 decemberében – mikor az észak-afrikai Rommel-offenzíva okán még mindig valós német veszély fenyegette Palesztinát – tette meg második közeledési kísérletét a németek irányába. Ezúttal Natan Jelin-Mor, a LEHI későbbi vezetőségi tagja próbált meg eljutni Törökországba, ám a britek már Aleppóban letartóztatták. Jelin-Mor emlékirataiban azzal érvelt, hogy „voltak objektív okai” a németek felé való közeledésnek. Először is, a németek a háborúval a britek gyengítésén dolgoztak, másrészt „Németország nyílt célja volt, hogy Európát, és talán a többi kontinentet is, zsidómentessé tegyék. Ezt csakis úgy lehetett elérni, ha a világ zsidóságát annak saját földjére koncentrálják.” Jelin-Mor szerint ekkor még úgy tudták, hogy a németek csak ki-telepítik a zsidókat. „A centralizálás ötlete önmagában kívánatosnak tűnt. Már csak arra volt szükség, hogy meggyőzzük a németeket, hogy a centralizálás célpontja Palesztina legyen Madagaszkár helyett” – írta Jelin-Mor. (FRIEDMAN-YELLIN 1978. 83.)

Már idézett írásában a LEHI a morális elvek félretételéért tisztelte a náciakat, és visszatekintve is hasonlóan érvelt Jelin-Mor: „Ma, mikor a háború végkifejlete már ismert, hatmillió zsidó elpusztítása után, az emberek készek elismerni, hogy Jáir egy igaz héber hazafi volt, de politikusnak naiv, [mivel] tisztánlátását elhomályosította a britekkel szembeni gyűlölete. De az utólagos bölcselkedés semmivel sem jobban igazolt ma, mint akkor. A nemzetek életében vannak teljes krízispillanatok, mikor azok pusztulás és túlélés között ingadoznak. Ilyen helyzetekben a moralitás hagyományos szabályai minden jelentésüket elvesztik. Lehet hódolni szárnyaló szellemiségű értékeknek – úgyis a feneketlen mélységbe fognak hullani. Ha túl kívánunk élni a dzsungelben, néha olyan eszközökhöz kell nyúlni, melyek egyébként erkölcsstelennek tűnhetnek. Ez különösen akkor jogos, ha az, aki moralitást prédikál, közben furkóbotot tart a kezében, mellyel koponyákat kíván betörni. Az eszközöket természetesen nem igazolhatja bármilyen végcél. Viszont a túlélésért folytatott harc, melynek gyökere a vágy, hogy életben maradjunk, olyan eszközök igazolására szolgál, melyeket elképzelhetetlennek tartunk normális időkben.” (FRIEDMAN-YELLIN 1978. 86.) Tekintve, hogy az olaszok, Vichy és a náciak részéről valós válasz nem érkezett a LEHI közeledésére, ezek a diplomáciai útkeresések inkább „kínos fejezetet” jelentenek a mozgalom történetében, mint valós külpolitikai alternatívát. Sternt brit nyomozók 1942 februárjában lelőtték, a mozgalom 1943 novemberében éledt újjá. (NOVÁK 2000. 249.)

KÜLPOLITIKAI ELKÉPZELÉSEK, 1945–1949

1943 nyarán közel harminc Irgun-tag érte el Palesztinát szovjet területeken áthaladva: köztük volt a LEHI-t Stern halálát követően vezető triumvirátus egyik tagja, Jisrael Eldad. Eldad revizionista ideológusként és vallástudósként vált híressé, és a szervezet vezetését ő vállalta Jichak Samir és Natan Jelin-Mor mellett. A második világháború végét követően a LEHI külpolitikáját erős szovjetbarátság határozta meg, mely még több aggodalomra adott okot a mandátumos hatóságok számára. Az év során már észlelhetővé váltak a LEHI szovjet irányultságának jelei. Avraham Stern még tárgyalt a palesztinai kommunistákkal, ám nem jutott semmi konkrétumra. Natan Jelin-Mor már úgy vélte, hogy lesz harmadik világháború, amelyben a Szovjetunió lesz Amerika és az Egyesült Királyság „nagy ellenfele”. „Az elkövetkező háborúban a LEHI a Szovjetunió oldalán lesz majd” – tisztázta.²⁵ 1944 augusztusában Jelin-Mor megállapította, hogy a szovjet sajtó nem támadja a cionizmust, és hogy a Szovjetunió cionista meggyőződésű zsidókat javasolt közszerepekre, mint például Emil Zommersteint, aki a „nemzeti felszabadításért” felelős lublini bizottság tagja volt. Jelin-Mor azt is kiemelte, hogy az amerikai kommunista sajtó küzdött az alijázást korlátozó Fehér Könyv ellen. (HELLER 2015. 132.) S noha Heller szerint a mozgalom még mindig jobboldalinak számított a politikai eszmetörténet objektív mércéje szerint, 1945 tavaszára ez is megváltozott. Ekkor Jisrael Eldad kijelentette, hogy „az osztályharc az élet egyik tényezője”, és hogy „ha döntenünk kell egy egységes, ám harcra képtelen nemzet és egyetlen osztály között, mely kész küzdeni a felszabadításért, akkor az egyetlen osztályt preferáljuk”. Eldad továbbá a Biblia társadalmi igazságról szóló részeire hivatkozott, és a rivális Irgunt „fasisztának” kezdte nevezni. (HELLER 2015. 133–134.)

Az 1945. tavaszi kairói perek után – melyek során LEHI-tagokat ítélték el brit tisztviselők elleni merényletekért – Jelin-Mor már nyíltan a szovjet dominancia mellett foglalt állást: az „orosz óriás” ott volt a Dardanellákon, Berlinben és Norvégiában, így „demonstrálva erejét”. A LEHI egyik újsága pedig kijelentette, hogy „vége azoknak az időknak, amikor a zsidóságnak Nagy-Britannia barátjának kellett lennie. (...) Szövetségeseinket felénk és küzdelmünk felé gyakorolt magatartásuk alapján válogatjuk meg.” (HELLER 2015. 151–154.) A LEHI az amerikai segítséget is ellenezte, mert ebben a szovjetbarát országokkal való konfrontáció lehetőségét látta: „A héber nemzet nem akar, és nem is lehet Amerika politikai és katonai partnere a Szovjetunióval szemben. (...) Nem érdekünk a háború a szovjethatalommal.” (HELLER 2015. 170.) A LEHI ellenfeleinek tartogatott szitokszavak közé rövidesen bekerült az „imperialista” is.

A fentiekből kitűnik a LEHI ideológiai flexibilitása. Eldad véleménye az volt, hogy a judaizmus a zsidó nemzet aktuális keretek között történő önmegvalósítása, nacionalizmusa, és így minden ideológiával és gazdasági renddel kompatibilis. Ide sorolható Stern egykori nézete, miszerint a Tízparancsolat ölési tilalmát „össze kell törni”, hogy „felszabadítsa a zsidó népet”. Az aktuális politikai irányválasztás oltárán Zsabotyinszkijt is készek voltak feláldozni: Eldad szerint egykori eszmei inspirátoruk túl egyoldalúan kezelte a marxizmust, és úgy vélte, az évszázad „a munkásosztály” évszázada kellett, hogy legyen, „akár tetszik, akár nem”. (HELLER 2015. 49., 186.) Az egykori alapokkal való szembenállás kivált akkor is, amikor Eszter Wilenszka, a palesztinai kommunista párt tagja cikket írt a palesztinai *Kol Ha'am* (*A nép hangja*) hasábjaira, melyben kijelentette, hogy a LEHI olyan, mint Mussolini és Hitler, illetve „még mindig imádja

²⁵ NA, KV5/30, Jelin-Mor szavai 1944-ben, konkrétabb datálás nélkül.

Zsabotyinszkijt”. Válaszában a LEHI méltatta a *Kol Ha'amot*, közölte, hogy az amerikai tőke ellen vannak, és hogy „*zsidó kommunizmust akartak*” létrehozni „*a nemzeti érdekek figyelembevételével*”. (HELLER 2015. 190–192.)

Az ideológiai alapvetéseket külpolitikai tapogatózások követték, melyek eleve kevés realizálódási eséllyel indultak: a Szovjetunió gyarmatfelszámoló, pánarabizmust propagáló politikájába hosszú távon vajmi kevésbé fért bele a zsidó szabadságtörekvések támogatása. Bizonyos pozitív kilátásokra adhatott okot, mikor Andrej Gromiko szovjet ENSZ-képviselő elfogadta a zsidó nép függetlenségi törekvéseit, amennyiben azok arab-zsidó kétnemzetiségű államot eredményeznének.²⁶ A LEHI reakciója erre az volt, hogy „*Oroszország [sic!] többet követel Izrael számára, mint maga Izrael*”, s hogy „*épp ahogy [az ENSZ] felajánlotta Jeruzsálemet [az araboknak], úgy mi is felajánlhatjuk Stockholmot az oroszoknak*”. (HELLER 2015. 245.) A szervezet meg volt győződve róla, hogy az ő tevékenységük változtatta meg a szovjet álláspontot.²⁷

Hogy milyen gyakorlati együttműködés történt a két oldal között, arra a brit titkosszolgálat adatai és Heller forrásai utalnak. A brit titkosszolgálat szovjet kezét sejtett Folke Bernadotte ENSZ-küldött LEHI általi meggyilkolása mögött, s noha ez csupán sejtés maradt, egy 1948. szeptemberi jelentés szerint Olga Wilenszka NKVD-ügynök (a palesztinai kommunista párt vezetője, Eszter Wilenszka-Radomszka testvére) képezte a LEHI tagjait az SAGU (Közép-Ázsiai Állami Egyetem) oktatóival karöltve Kiszlovodszk, Artek (Hurzuf, Krím-félsziget) és Taskent helyszínein. Az oktatók között felmerült Vjacseszlav Icakov szovjet propagandista neve. Innen 1946 márciusában 22 LEHI-tag kelt útra nyugat-európai DP (*dislocated person*, hontalan egyén) táborokba rekrutálás céljából. „*Meghitt kapcsolat*” áll fenn a LEHI, illetve a Szovjetunió és a szovjet szatellitiek között. „*A LEHI vezetősége kétségkívül szovjetbarát*”, „*sztálinista szélsőjobb[oldali]*” – szölte a brit konklúzió.²⁸ Egy másik jelentés arról számolt be, hogy Mose Szne palesztinai kommunista képviselő Moszkvában és Bukarestben tárgyalt, s noha ez nem túl meglepő egy kommunista aktivista esetében, a jelentés azt is kiemelte, hogy Szne szintűgy kapcsolatokat ápol a LEHI-vel. Hivatalos izraeli körök a LEHI számára érkező szovjet pénzügyi támogatásról is beszámoltak, ám ezt a hírt átvevő brit titkosszolgálat is kérdésesnek tartotta.²⁹

Hogy milyen képzést is kaptak szovjet propaganda terén a LEHI tagjai, az nem világos, ám egy általános brit jelentés „*szovjet propaganda*” tárgyában külön említi a LEHI aktivitását: a szervezet kiadványai szerint a britek „*úgy kezelik az arabokat, mint valami gentlemeneket*”, pedig azok csak „*majmok*”. „*Az oroszok tudják, hogyan kell bánni a majmokkal*” – ígérte a LEHI.³⁰ Egy a palesztinai jugoszláv konzulátusnak küldött, majd a britek által megszerzett LEHI-memorandum

²⁶ Palestine Jews Jubilant at Gromyko's Statement; Most Favor Partition. *Jewish Telegraphic Agency*, 1947. május 15. A teljes szövegért lásd: <https://israeled.org/wp-content/uploads/2015/05/1947.5.14-Gromyko-Speech.pdf>. Hozzáférés: 2017. 07. 15.

²⁷ NA, KV5/31, LEHI rádióadásának átirata, 1948. május 27.

²⁸ NA, KV5/31, 1948. szeptember 24-ei jelentés Olga Wilenszka ügyében. A jelentés hozzáteszi, hogy a palesztinai lakosság összességében nem szovjetbarát, és ezért a LEHI hallgat ezen üzelmeiről. Egy másik, a Zsidó Ügynökség szavaira alapozó jelentés szerint az új, kelet-európai és ázsiai bevándorlók szovjetellenesek, mert tapasztalták a szovjetizálódást és a munkatáborokat. Nem akarnak kibucokra menni, hanem „*normális életet akarnak élni a családjaikkal*”. Uo., *Jewish Agency-jelentés átvétele*, 1948. február 16.

²⁹ NA, KV5/31, 1948. szeptember 10-ei jelentés Mose Sznével kapcsolatban és augusztus 26-ai jelentés az „*orosz támogatás*” ügyében.

³⁰ NA, KV5/31, „*Report on Soviet Propaganda*”, d. n.

pedig azt bizonygatta, hogy „minden cionista szervezetnek szovjetbarát álláspontot kellene képviselnie, (...) a LEHI programja ennek megfelelően íródott”.³¹ Hasonló memorandum-vadászattal a LEHI is foglalatосkodott, mikor 1949-ben török–izraeli diplomáciai iratokat tulajdonított el a szervezet azzal az informális indoklással, hogy azok „szovjetellenesek” lehettek.³² Nem is véletlen, hogy Levi Skolnyik (később Eskol) cionista politikus, későbbi baloldali izraeli miniszterelnök „komoly veszélyként” utalt a LEHI-re „a későbbi zsidó állam szempontjából”, terroristáknak és szovjet ügynököknek minősítve annak tagjait.³³ Skolnyik szerint a LEHI együttműködött a palesztinai lengyel konzulátussal, és a szervezet egy hír szerint valóban meggyilkolt egy kivándorolt jobboldali lengyel közszereplőt a lengyel kommunista konzul, Witold Senft-Lisowski biztatására.³⁴

Mint Skolnyik aggodalmait utaltak is rá, a LEHI-t már egyértelműbb és nyomon követhető szájak fűztek a szovjet szférába tartozó szocialista országokhoz. Biztosan tudható, hogy a LEHI tárgyalásokat folytatott a lengyel konzulátussal,³⁵ és tény, hogy a Bernadotte-gyilkosságot követően 30 nem-zsidó névre kiállított útlevelhez jutott a szervezet Csehszlovákiától ENSZ-képviselők elleni, Párizsban elkövetendő merényletekhez.³⁶ Egy 1948. szeptemberi jelentés, melynek címe *Szovjet hatás a LEHI-re*, elsősorban a szovjet függőállamok hatásáról szólt. Ezek szerint LEHI-tagok vettek részt varsói, bejrúti konferenciákon, illetve LEHI-tagok találkoztak varsói kommunista politikusokkal. Egy hónappal később a már említett LEHI-tag, Kutas Áron találkozott kommunista politikusokkal Németországban, Csehszlovákiában és Magyarországon. A jelentés kitér rá, hogy bizonyos Bernard Goldman-Fischer jugoszláv kivándorlók és fegyverek Palesztinába szállítását intézte Belgrádban, és hogy a jugoszláv kormánynak „embere” van a LEHI-ben Milan Stanicz személyében.³⁷ Érdekes részlet, hogy Tibériás és Jeruzsálem területén a szervezet tagjai igazoltan ex-kommunisták voltak.³⁸ Más jelentések szerint jugoszláv ügynökök képezték ki LEHI-tagokat, kurdokkal készültek Irak és Szíria területén olajvezetékeket robbantani, illetve a LEHI egyik hölgytagját a csehszlovák nemzeti légitársaság utaskísérőként alkalmazta, ismeretlen okból.³⁹ Szintűgy tudható volt egy terv, hogy görög kommunistákkal együttműködve felrobbantásák a görögországi brit követséget, mely akció megghiúsult.⁴⁰ A releváns dokumentumokból kitűnik, hogy a szovjet külpolitika valóban segítette zsidók kivándorlását Bulgáriából, Csehszlovákiából és Romániából, és hogy a LEHI-t kétféle millió szovjet zsidó kivándorlásának lehetőségével hitegette. Tekintve „*Cion rabjainak*” – vagyis az alijázni nem engedett szovjet zsidók tömegeinek – későbbi történetét, mindezt egy apró, agresszív britellenes szervezet szovjet részről történt megvezetésének tekinthetjük.

³¹ NA, KV5/31, elfogott LEHI-memorandum, 1947. július 17.

³² NA, KV5/32, jelentés török–izraeli diplomáciai iratok ügyében, 1949. augusztus 12.

³³ NA, KV5/31, 1948. április 13-ai jelentés illegális menekültek ügyében.

³⁴ NA, KV5/32, 1949. október 8-ai jelentés Senft-Lisowski és a LEHI ügyében.

³⁵ JI, K4-19/1, 53.

³⁶ NA, KV5/31, jelentések csehszlovák útlevelek ügyében, 1948. október 2., 5., 6., 8. és 16.

³⁷ NA, KV5/31, „*Soviet Influence in LEHI*”, 1948. szeptember 28.

³⁸ NA, KV5/32, datálatlan jelentés LEHI-tagokról.

³⁹ NA, KV5/31, 1948. július 14-ei jelentés jugoszláv ügynökök ügyében; 1947. szeptember 22-ei jelentés kurdok és a LEHI ügyében; KV5/32, 1948. december 7-ei jelentés csehszlovák légitársaság ügyében.

⁴⁰ NA, KV5/437, 1947. február 7-ei jelentés görög kommunisták ügyében.

A LEHI ÉS AZ ARAB KISEBBSÉG. KIREKESZTÉS, BEFOGADÁS VAGY TRANSZFER

A revizionista, jobboldali cionizmus arabokhoz való hozzáállását alapvetően Zsabotyinszkij liberális, nyugatias nacionalizmusa határozta meg: az arab kultúrát, „*keleties, fejletlen*” jelzőkkel illette, de nem akart egyetlen arabot sem eltávolítani „*sem a Jordán jobb, sem pedig bal partjáról*”. (BILSKI BEN-HUR 1993. 222–224.; SHAVIT 1976. 102.) Zsabotyinszkij visszautasította az „*arab-mentes Palesztina*” gondolatát, ám egy életrajzírója „*machiavellistának*” nevezi hozzáállását, tekintve, hogy az önkéntes kivándorlást támogatta. (SCHECHTMAN 1961. 269–270.) A LEHI hozzáállása hasonlóan írható le, hozzátéve, hogy aktuálpolitikai megfontolások okozhatták az álláspont változását. Stern vezetősége alatt mindenestre bizonyos fokú tájékozatlanság uralkodott a LEHI-ben arab kérdésben. *Ha' hazit (A front)* nevű lapjuk 1943 nyarán (már baloldali hangnemben) arról írt, hogy a reakciós, patriarkális törzsi vezetők és az imperialista britek távol tartják az arab népet a progressziótól, de valójában „*az arab tömegek a zsidó ellenállással tartanak*”. Érdekes módon valóban voltak sajtóhírek a LEHI-t segítő arabokról.⁴² Egy LEHI-irat azonban deklarálta, hogy „*az arab lakosság nem fontos tényező*”,⁴³ a LEHI egyik lapja pedig sokat sejtetően közölte, hogy „*az arabok nem veszélyesek. A héber jisuv könnyedén elintézheti őket később.*” (HELLER 2015. 126.)

A LEHI alapítását követően annak egyik katonai vezetője, Hanoh Kalaj felvázolta egy program tervét, mely később a *Feltámadás elveinek* alapjául szolgált. Ebben az szerepelt, hogy „*az arabkérdés megoldása Izrael királysága számára a lakosság-transzfer*”.⁴⁴ A publikált verzióban azonos elv szerepel, ám az „*arab*” szót „*idegenekkel*”, a „*transzfer*” szót pedig „*cserével*” helyettesítették.⁴⁵ Később Jiszrael Eldad megjegyzéseket fűzött a *Feltámadás elveihez*, ahol azonban lényegre törőbb volt, mint a publikált elvek: „*Vagy pusztulás, vagy asszimiláció*” – ezt a két lehetőséget vázolta fel az arabok számára.⁴⁶ Ehhez azonban szükséges hozzátenni, hogy Eldad ekkor már nem volt meghatározó szereplő sem a kommentár írásakor már megszűnt LEHI-ben, sem pedig az izraeli közéletben.

A következő forrás a LEHI 1947-es Palesztinával foglalkozó ENSZ különbizottságnak (UNSCOP) írt beadványa volt, mely sokkal közelebb állt Zsabotyinszkij nézeteihez. A memorandum szerint a zsidó állam elvállalná az arabok oktatását és jogvédelmét, míg az arabok a környező országokkal való együttműködést segítenék. Az irat elismerte, hogy egyes arabok talán nem akarnak majd zsidó fennhatóság alatt élni. „*Ha ezek az arabok önszántukból a környező országokba akarnának költözni, akkor a határok nyitva állnak majd előttük [hogy elmenjenek].*” A LEHI retorika-váltásának hatására az is szerepelt a beadványban, hogy így „*megfoszthatnák az imperializmust a nemzeti uszítás és a faji gyűlölet fegyvereitől*”.⁴⁷ A beadvány publikálását követően Eszter Wilenszka a kommunista *Kol Ha'am* hasábjain kritizálta a LEHI álláspontját *A LEHI*

⁴¹ *Ji*, K5-3/3. 16–17. *Ha' hazit* no. 2. (1943. augusztus)

⁴² *Ji*, K5-8/2. Újsághírek Abu Ghosh arab település lakosainak LEHI-akcióknak adott segítségéről.

⁴³ *Ji*, K5-1/1/2. 5.

⁴⁴ *Ji*, P346-1/12, Hanoh Kalaj emlékezése David Niv számára.

⁴⁵ *Principles of Renaissance*, 8–9.

⁴⁶ *Ji*, Jiszrael Eldad kézzel írt hozzászólásai a *Feltámadás elveihez*, 40–42. (jelzet nélkül, Peter Bergiman szívességéből)

⁴⁷ *NA*, KV5/32, LEHI ENSZ-beadványának szemlézése, 1947. április, 12–13.

ösvényéhez című cikkében, kiemelve, hogy az „önszántából” a szervezet esetében eufemizmus volt a „főlelemből való kivándorlásra”. Wilenszka szerint a javaslat nem az arabok életét óvna, hanem arra szolgál, hogy helyet csináljanak több százezer zsidó bevándorlónak. (WILENSZKA 1947.) A LEHI erre azt felelte, hogy minden népben létezik egyfajta „vonzás”, hogy saját hazájában éljen. „Az arabokkal muszáj egyezségükre jutnunk, és ezért egyezsége is fogunk jutni. (...) Minden arabnak joga van polgárnak lenni ebben az országban.”⁴⁸

S noha már 1943-ban írt *Ha' hazit* nevű lapjuk a támogató arab „tömegekről”, 1948-ig, a LEHI párttá alakulásáig (*Resimat Ha' lohmim*, azaz „Harcosok listája”) kellett várni, hogy a baloldali arabokkal való szövetség ötlete felmerüljön. A párt egyéb progresszív pontjai mellett – tervezett államgazdaság, az ipar államosítása és a profit munkások között való szétosztása – a Szovjetunióval való külpolitikai és a baloldali arabokkal való belpolitikai szövetség mellett tört lándzsát, „hogy együtt felszabadítsuk az arab országokat az imperialista szolgaságból”.⁴⁹ A transzfer ötlete azonban nem teljesen vesztett el. 1949-ben a párt kongresszust tartott, ahol egy bizonyos Sabo (Szabó?) javasolta, hogy telepítsék ki az arabok többségét, és utána adjanak a maradéknak jogokat, „mint ahogy ősapáink is előbb elpusztították a kánaánitákat, és utána írták csak, hogy »szeretni fogod az idegent«”. (GINOSAR 1985. 67.) Irányzata láthatóan szembe ment a domináns árammal. Mindez azonban az arabokkal aktívan hadakozó Irgunnal is kiélezte a konfliktust. Az Irgun egy a LEHI progresszív váltásával egyidejű szórólapja felhívta a brit „munkások” figyelmét, hogy „az arabok ellenetek fordulnak majd, ha megölték a zsidókat”.⁵⁰ A különböző nemzetiségek „nacionalista ügyek” alól való „felszabadítása” tehát minimum retorikai szinten átcsapott más cionista milíciákra is.

A LEHI ÉS NAGY-BRITANNIA: SZABADSÁGHARC ÉS TERROR

A LEHI szembenállását Nagy-Britanniával fent vázolt ellenségeképe befolyásolta. Mint érveltek, a főellenség, a „cion megváltás” megakadályozója Nagy-Britannia volt, így pedig annak minden ellenfelével – így a Szovjetunióval, a kurdokkal, az indiai szabadságharcosokkal vagy az írekkel – való összefogás és a terrorcselekmények megengedettek voltak.⁵¹ „A brit birodalomnak el kell pusztulnia, ha népünk élni akar” – tisztázták.⁵² A terrorizmust, mely kifejezéssel a LEHI maga is élt, a következőképp írta le *Ha' hazit* nevű lapjuk 1943 augusztusában: „A terrorizmus lehet bármifajta kényszer alkalmazása. (...) Általában elfogadott, hogy a terrorizmus illegális tevékenység. De mégis mit jelent a legalitás? Lehet-e vita tárgya, hogy a törvénykönyvek nagy része (...) nem több, mint kényszer alkalmazása? Ha van hatalmam, hozhatok törvényeket azok számára,

⁴⁸ *Jl*, 5-3/4, 72–73. *Lohamei Herut Yisrael* no. 7. (1947. november).

⁴⁹ *NA*, KV5/31, LEHI pártprogram, 1948. február 16. A jelentés kiemeli, hogy a párt „erős faji célokkal” alakul meg.

⁵⁰ *Jl*, K4-15/3, Etsel szórólap „minden angolhoz”.

⁵¹ Az ír szeparatisták és a LEHI együttműködéséhez lásd a következőket: *NA*, KV3/439 (eredeti jelzet: SF218-0302/V3), 1947. szeptember 9-ei bizalmas jelentés *Jewish Terrorist Activities in Great Britain* címmel; CO 537/2292, J. C. Robertson levele meg nem nevezett címnek, 1946. augusztus 27.; KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1947. március 25-ei jelentés a revizionizmusról Nagy-Britanniában. Utóbbi említést tesz egy „*Irish League for A Free Palestine*” működéséről, illetve a LEHI pénzügyeit kezelő ír bankokról.

⁵² *NA*, KV5/31. *Lohamei Herut Yisrael* no. 1. (1948. november).

akik egyetértenek velem, és aki pedig eltér ettől a törvénytől, az forradalmár, terrorista vagy anarchista lesz. Ha kutatást végzünk, arra jutunk, hogy a törvény alapja a terror, azaz a törvény kényszer alkalmazásával születik.” Ezért „el kell törölni minden félreértést és ostobaságot, mely a terrorizmus ellen szól”. „A gyilkosság ugyanis gyilkosság, és nincs különbség egyének és tömegek leölése között. (...) Ha pedig az a kérdés, hogy el lehet-e érni a felszabadulást terrorizmus által, a válasz nem. Ha a kérdés, hogy hasznos-e a terrorizmus a forradalom haladása és a szabadság ügyéért, akkor az a válasz, hogy hasznos. (...) A taktikák tekintetében pedig (...) minden terrorakció sikert hoz. (...) A szerbek, lengyelek, franciák nemzeti felszabadításának történészei, (...) de még a héber sajtó is Palesztinában kiváló tettként dicsérte a [Reinhard] Heydrich elleni terrorakciót.”⁵³ A más népek „terrorizmussá” minősített szabadságharcaira való hivatkozás 1948-ban is előkerült. „A XIX. század története tele van ilyen »terroristákkal«, mint Kossuth, Garibaldi vagy Pilsudski, Lenin, Nehru, de Valera (...) Mindannyiukat terroristának tartották.”⁵⁴

Ilyen terrorista akciókat a mozgalom alapításától fogva 1948-ig folyamatosan követett el Nagy-Britannia ellen. A brit *Nemzeti Levéltár* hosszas listákat vezetett a fenyegetésekről és a valós támadásokról. Csupán 1946 novembere és decembere között megfenyegették a következő célpontokat: Southampton vasútállomás, Buckingham palota, BBC londoni sajtóiroda, Victoria Station, General Post Office, Euston Station, Scotland Yard, Kings Cross, Paddington, Baker Street metrómegálló, Mornington Crescent megálló.⁵⁵ A riogatásokkal a brit elhárítás jelentős részét lekötötték, „voltaképpen alig marad időnk az ír [szeparatistákkal] foglalkozni” – panaszkolt egy jelentés.⁵⁶ A LEHI-nek szokása volt figyelmeztetni a hatóságokat tetteik előtt, általában a hadügyminisztériumot (War Office) értesítve telefonon. Egy ilyen betelefonálásuk szerint a Goodge Street-i metrómegállót a csúcsgalamban tervezték felrobbantani (ez nem történt meg). Más beszélgetéseik leiratai kimondottan szórakoztató olvasmányt jelentenek.⁵⁷ A brit hatóságok azonban nem fogadták meg az összes figyelmeztetést: 1946. július 22-én telefonos figyelmeztetést követően sem ürítették ki a jeruzsálemi King David Hotelt, ahol a palesztinai brit adminisztráció központja volt. A 15 perccel később bekövetkező robbantás 91 halálos áldozatot követelt. (VESZPRÉMY 2017. 114–115.). A támadás zsidó áldozatokkal is járt, és a LEHI Nagy-Britanniában is követett el – igaz, kisebb – atrocitásokat velük egyet nem értő zsidók ellen. 1946 decemberében zsinagógák ablakát törték be, és nem sokkal előtte tisztázták, hogy az anticionista zsidókat „árulónak tekintjük, és nem hezitálunk majd megbüntetni őket”.⁵⁸ A korabeli

⁵³ *Jl*, K5-3/3. 2., 4., 6. *Ha' hazit* no. 2. (1943. augusztus).

⁵⁴ *NA*, KV5/31. *Lohamei Herut Yisrael* no. 1. (1948. november).

⁵⁵ *NA*, KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), jelentések 1946. november 12-ei, 18-ai és december 14-ei, 16-ai, 17-ei, 18-ai, 24-ei datálással.

⁵⁶ *NA*, KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1946. december 17.

⁵⁷ 1946. november 12-ei dátummal feljegyzés készült egy angol nyelvű betelefonálásról, melyet a War Office megpróbált elhúzni, hogy azonosítsák a hívás helyét. A szöveg, melyet magyar nyelvre átültetni nem érdemes, a következőképp került feljegyzésre: „*Caller*: ‘This is the Stern Gang. This evening you will be bombed.’ *Reply*: ‘Who is speaking?’ ‘This is the Stern Gang.’ ‘I cannot hear. What did you say?’ ‘This is the Stern Gang. This evening you will be bombed.’ ‘Who will be bombed?’ ‘Field Marshal Montgomery.’ ‘Where will he be bombed?’ ‘Ah. There will be bombs. Who are you?’ ‘This is the secretary speaking.’ ‘You too will be bombed. Goodbye.’” Lásd: *NA*, KV3/437. (eredeti jelzet: SF218-0302/V1)

⁵⁸ *NA*, KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1946. december 14-ei jelentés zsinagógák elleni atrocitásokról, illetve 1946. szeptember 23-ai jelentés nem-cionista zsidó gyűlés fenyegetéséről Londonban.

„Isten ments!” – áll a LEHI karikatúráján (1948). Az erős Sztálin kezét nyújt Abba Hillel Silver, Hajim Weizmann és Mose Sarett liberális és szocialista cionista vezetőknek, akik a süllyedő Amerikába kapaszkodnak. Forrás: JI, K4-15/3

lapokban is szerepeltek a hírek, hogy „A londoni zsidókat fenyegetik” – ironikus módon a fenyegetők pedig nacionalista zsidók voltak.⁵⁹ Hasonlóan sikeres volt a római brit követség felrobbantása 1946 októberében, illetve a londoni Dover House felrobbantása 1947 tavaszán. Ezek nem követeltek halálos áldozatokat.⁶⁰

A zsidóságon belüli ideológiai törések azonban nem foglalkoztatták a brit hatóságokat. A LEHI-vel szembeni lépések gyakorta antiszemita élel történtek, még akkor is, ha erről a nagy nyilvánosság előtt nem beszéltek, és csak az utólag elérhető dokumentumokból derül ki mindez. A kormány szinten tárgyalt javaslat, miszerint szigorítani kell a hivatalok ajtónállóinak hatáskörét („nem jó, mikor az udvarias brit viselkedés találkozik az erőszakos keleti ravaszszággal”), és külön

⁵⁹ London Threats to Jews, *Daily Herald*, 1946. szeptember 18.; Threat of Death to Jews in London, *Daily Mail*, 1946. szeptember 18.

⁶⁰ NA, KV3/439 (eredeti jelzet: SF218-0302/V3), 1947. szeptember 9-ei jelentés, Jewish Terrorist Activities in Great Britain (Top Secret); Ua. KV5/31 (eredeti jelzet: OF 606-1/V3), Hagana-jelentés britek részére Ben Jehuda utcai robbantás ügyében, 1948. április 13. Érdekesség, hogy az utóbbi, 1947. márciusi, 52 áldozatot követelő autós merényletet a LEHI-re keni a baloldali milícia, noha ma már tudjuk, hogy arabok és brit dezertőrök követték el. (COLLINS – LAPIERRE 1973. 180–183.)

ügyelni kell a „láthatóan keleti megjelenésre”, még a kevéssé kirívó esetek között volt.⁶¹ Nyíltan zsidóellenes példák egész sora idézhető: 1946 novemberében egy Angliában kikötő svéd hajó legénysége között igazoltatták a „zsidós külsejű” legénységet.⁶² „A zsidó utazók jóhiszeműségét bármely pillanatban le kell tudni ellenőrizni” – szövelt az MI5 (belföldi elhárítás) egyik eligazító anyaga,⁶³ a brit kormányirodában szolgáló Courtney Young pedig úgy vélte, hogy „bármely idejövő zsidó érkeztethet terrorista célokkal”.⁶⁴ A vonatkozó dokumentumok azt feltételezik, hogy a Közel-Keletről Nagy-Britanniába utazó zsidókat külön csoport vizsgálta az elhárításon belül. A zsidók azonban brit alkalmazásban sem voltak biztonságban.

Egy vasutakkal szembeni támadásról jelentő brit informátor zsidó volt; G. H. Jonhson a Gyarmati Irodától (Colonial Office) felvetette, hogy talán „komoly jelentőséget” kell tulajdonítani az informátor származásának.⁶⁵ Egy csupán Killearn néven aláírt, a *Nemzeti Levéltár* munkatársai segítségének ellenére is azonosíthatatlan brit nyomozó még 1945 májusában tett javaslatot, hogy „a vezérkarnak fontolóra kéne vennie (...) Egyiptom megszabadítását a brit egységekben szolgáló zsidóktól”. „Általános problémát” jelentenek „a zsidó terroristák brit egyenruhában”.⁶⁶ A „zsidó terrorizmus” kifejezés még megannyi – akár kormányirodai – dokumentumban is előfordul,⁶⁷ ám alig ismerni olyan, terrorizmusért elítélt zsidót, aki valóban brit katonai kötelékből állt volna az Irgun vagy a LEHI oldalára. Dov Grüner, szül. Grüner Béla egy ilyen ismert irgunista volt (VESZPRÉMY 2017. 113–114.). A belső diskurzus antiszemita élére reflektálva szerepelhetett a belügyminisztérium ülésének egyik 1946-os jegyzőkönyvében, hogy „alacsony az esélye, (...) hogy [a LEHI] nem-zsidókat használjon”. Ezért az MI5-öt utasították, hogy ügyeljen a „zsidó matrózokra”, az útlevel-ellenőrző pontokat pedig, hogy „különösen figyeljenek mostanság a zsidókra”.⁶⁸ A Betárt, a LEHI-vel konkrét kapcsolatokat nem ápoló cionista jobboldal ifjúsági tagozatát „zsidó terroristák nevelőiskolájának” nevezte egy másik jelentés.⁶⁹ Egy brit keresztény cionista férfit mindössze azért tartottak megfigyelés alatt, mert zsidó felesége volt,⁷⁰ míg a „zsidó kommunista” gyakori szitokszónak számított brit tisztek részéről.⁷¹ A brit elhárítás alkalmanként direkt antiszemitákat alkalmazott: mikor egy Stern-tagot akartak

⁶¹ NA, CAB 21/2567, 1947. október 20-ai kormányzati jelentés. Hogy mire utalhattak a brit modorral kapcsolatban, arra fényt deríthet a Downing Street biztonsági osztályának útmutatója azonosítatlan csomagokat ott hagyó személyekre: vezessék ki őket „udvariasan és a lehető legkevesebb kellemetlenségnek kitéve”. Lásd: Uo. 1947. április 18-ai és 23-ai utasítások Establishment Department és Doorkeepers részére.

⁶² NA, KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1946. november 27-ei jelentés svéd hajó ügyében.

⁶³ NA, KV3/437 (SF218-0302/V1), Measures Undertaken by MI5 in Collaboration with Home Office and Special Branch for Security Control of Jews travelling to UK Ex-Mid-East, d. n.

⁶⁴ NA, CAB 21/2567, 1948. július 27, Courtney Young levele J. P. Hewison részére.

⁶⁵ NA, KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1946. október 9-ei jelentés vasutak ügyében.

⁶⁶ NA, KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1945. május 3-ai megjegyzések „Killearn” részéről.

⁶⁷ NA, CAB 21/2567, 1947. október 11-ei megjegyzések J. A. Drew részéről ír szeparatisták és cionista milíciák ügyében; J. C. Robertson levele J. A. Drew részére, 1948. június 7. Utóbbi levél egyértelművé teszi, hogy a „közélet” a brit kormányt „zsidóellenesnek” látja.

⁶⁸ NA, CAB 21/2567, Home Office Meeting Minutes on Jewish Terrorism, 1946. október 1.

⁶⁹ NA, KV3/439 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1947. szeptember 7-ei nyomozati anyag. Hasonlóakért lásd: Uo. 1947. november 15. Bar Kochba bokszklub ügyében, illetve NA, KV3/441, Top Secret Memo Betár ügyében, d. n.

⁷⁰ NA, KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1947. március 31-ei jelentés megfigyelés ügyében.

⁷¹ NA, KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1947. január 1. D. G. White ezredes levele megfenyegetésének ügyében.

megfigyelni egy londoni esküvőn, a hatóságok úgy döntöttek, hogy nem használják saját emberüket, mert „nyomozónk, aki a hírt adta [az esküvőről], maga is erősen zsidós külsejű”. „Talán tudják, hogy a Brent Ridge Hotel [ahol az esküvőt tartják] gyakori zsidó vendégekkel rendelkezik, és hogy a személyzet nagy része zsidó, mint maga a főpincér is. (...) [Ám] van egy pincérük erősen anti-szemita érzelmekkel. Ő talán képes lesz azonosítani [a LEHI-tagot].”⁷²

A LEHI másik „specialitása” a politikai gyilkosság volt. Hírhedt merényleteik voltak Lord Moyne közel-keleti brit megbízott megölése 1944 novemberében és Folke Bernadotte ENSZ-megbízott megölése 1948 szeptemberében. (VESZPRÉMY 2017. 118–119.; WASSERSTEIN 1980.) Kevésbé ismert azonban a tény, hogy ezek mellett fenyegető leveleket kapott David Ben-Gurion, a MAPAJ baloldali cionista párt vezetője, Izrael későbbi alapítója és első miniszterelnöke is 1948 áprilisában.⁷³ Ben-Gurion megölését korábban komolyan tervbe vette Eljahu Giladi, a LEHI magyar származású tagja. (VESZPRÉMY 2017. 118.) Megfenyegettek még számos brit közéleti személyiséget: a brit élelmezésügyi minisztérium alkalmazottait, Arthur Greenwood civilt (akit összekevertek az azonos nevű parlamenti képviselővel), Evelyn Barker tábornokot, a palesztinai brit csapatok vezetőjét, Sir Harold McMichaelt, volt palesztinai főmegbízottat, illetve J. Freemant, a hadügyminisztérium pénzügyi titkárát.⁷⁴ 1948 tavaszán téves névre küldtek bombát, és a célzott brit rendőr helyett testvérének szakította le a kezét a Shakespeare-könyvbe rejtett robbanószer.⁷⁵

A LEHI azonban időről-időre a brit vagy amerikai felső vezetést is célba vette. Eljahu Bet-Curi, Lord Moyne egyik gyilkosa 1945 novemberében egy brit jelentés szerint „felvetette magas rangú brit politikusok, beleértve Churchill úr meggyilkolását, amely okból Londonba kellett volna küldötteket meneszteni”.⁷⁶ A jelentés forrása egy elfogott jobboldali cionista vallomása volt. Egy 1946. februári jelentés szerint, melyet C. M. Liddell tett, az akkori brit külügyminisztert, Ernest Bevint akarta meggyilkolni a LEHI.⁷⁷ A forrást a jelentés „megbízhatónak” nevezte. A LEHI Harry S. Truman amerikai elnök meggyilkolását konkrétan meg is kísérelte. Ira Robert Smith, a Fehér Ház postájáért ötven éven át felelő alkalmazott emlékirataiban leírta, hogy 1947 nyarán a LEHI levélbombát küldött Trumannak. (SMITH 1949. 229.) A támadásokat a nyugati hatalmak vélt zsidóellenességével okolta a LEHI. Mint Creech Jones brit gyarmatügyi miniszternek írták fenyegető levelükben, „most ti vagytok soron, mint a második arrogáns germán nemzet [ti. a náci után – V. L. B.], hogy a csizmánkat csókoljátok. El vagyunk tőkélve, hogy eltapossunk titeket, brit kurafiak. (...) Minden zsidóért, akit ti koszos brit disznók megöltök Palesztinában, tízszeresen fizettek meg bűdös brit véretekkel.”⁷⁸ Leghírhedtebb politikai gyilkosságaik azonban a sikeres akciók, azaz a Moyne- és Bernadotte-gyilkosságok maradnak.

⁷² NA, KV3/440, 1948. szeptember 15-ei feljegyzés Brent Ridge Hotel ügyében.

⁷³ NA, KV5/31 (eredeti jelzet: OF 606-1/V3), 1948. április 13-ai irat Ben-Gurion ügyében.

⁷⁴ NA, KV3/438, 1947. június 4-ei jelentés kilenc megfenyegetett brit tisztviselő vagy civil ügyében. További célpontok ügyében lásd: Ua. KV5/29, 1945. március 19-ei és november 21-ei jelentések. (Lord Winterton, Sir Edward Spears, Sir Walter Smart és Azzam Bey).

⁷⁵ NA, KV3/440, 1948. május 3-ai *Evening Standard*-kivágás.

⁷⁶ NA, KV2/3728/47, Robertson jelentése 1946 április elsején, 1945. november 31-ei jelentés csatolva hozzá.

⁷⁷ NA, KV5/29 (eredeti jelzet: OF 606-1/V1 [73a]), C. M. Liddell jelentése, 1946. február 14.

⁷⁸ NA, KV3/437 (eredeti jelzet: SF218-0302/V1), 1946. december 5-ei levél Creech Jones számára. Jones megjegyzése mellékelve: „Természetesen nem rémülök meg effajta levelektől.” A fenyegető levél sajátos elgondolása, hogy „mi, zsidók győztük le a náciakat, azaz az első arrogáns germán népet”.

A LEHI UTÓÉLETE

A LEHI 1948-ban beolvadt az IDF-be (Israel Defense Forces, Izraeli Védelmi Erő), a mozgalom politikai vezetősége pedig listát alapított az első izraeli választásra 1949 januárjában. (VESZPRÉMY 2017. 120.) A párt egy helyet nyert az izraeli parlamentben, azaz a Kneszetben, melyet Natan Jelin-Mornak adományoztak, aki általános amnesztia keretében hagyhatta el brit börtönét. A brit hatóságoknak később fel kellett dolgozniuk a tényt, hogy egy volt britellenes aktivista parlamenti képviselő lett Izraelben: „Nyíltan beismeri terrorista múltját”, „szellemileg nem stabil”. A ténybe azonban belenyugodtak: „Bárhogy is legyen, úgy tűnik, van elég olyan ember ebben az országban, aki beszavazza a parlamentbe.”⁷⁹ A „zsidó terrorizmusról” szóló aktákat 1950 februárjában zárták le: mint írták – az akkori francia elnök látogatásának okán –, „a zsidó terrorizmus veszélye egy éve eltűnt”, mivel Nagy-Britannia elismerte Izrael függetlenségét.⁸⁰

A „Névtelen katonák” kultusza hamar elkezdett kialakulni. Egy 1948-as izraeli pamfletben a von Hentig náci diplomatával tárgyalni küldött Naftali Lubencsik halálát „hősi halálként” írták le,⁸¹ noha a tel-avivi *Jabotinsky Institute* rendelkezik a halotti bizonyítványával: itt a halál oka „szívelégtelenség”.⁸² Lubencsik Eritreában halt meg 1946-ban, brit fogságban, hősi temetést pedig 1949 szeptemberében kapott Jeruzsálemben.⁸³ Aba Ahimeir egyik 1949-es cikkében Cvi Feinberg LEHI-aktivista halálát szintúgy hősieles körülmények között mutatta be (SZIKRA 1949.), noha Feinberg vonatszerencsétlenségben hunyt el 1945 tavaszán.⁸⁴ A kultuszok formálásában sajátos módon az amerikai progresszív *Nation* magazinnak is szerepe volt, melybe Gerold Frank már 1944-ben cikket írt *The Truth About the Terrorists* címmel, antikapitalista ellenállóként mutatva be Sternt és követőit.⁸⁵

Stern személyisége és a LEHI veteránjai máig gazdagon ápolt kultusszal rendelkeznek Izraelben. Személye mindössze Jichak Samir miniszterelnökké avanszálásakor adott okot némileges vitára, felvetve a kérdést, hogy Samir tudott-e Stern náccikkal való kapcsolatkereséséről.⁸⁶ Samir akkor azt állította, hogy a LEHI-nek csak a szövetségkötés ötletének elvetése után lett tagja,⁸⁷ ezt azonban egyes LEHI-tagok – Baruh Nadel vagy David Danon – visszaemlékezései cáfolják. Szerintük Samir már 1940 nyarán a mozgalom tagja volt.⁸⁸ 1994-es önéletrajzában Samir már inkább Stern érvelését védte meg a szövetségkeresésről, kifejtte, hogy „a németek és britek közötti” harc „Góg és Magóg harca volt”. (SHAMIR 1994. 32–35.) Samir halálakor a Zsidó Távirati Iroda (JTA) tényként kezelte, hogy a volt miniszterelnök 1940-ben vált a LEHI tagjává.⁸⁹ Ami Sternt illeti,

⁷⁹ NA, KV2/2375, Nathan Friedman-Yellin (Jellin-Mor) vizsgálati dossziéja (eredeti jelzet: PF 67031/V1), 35.

⁸⁰ NA, CAB 21/2567, R. J. P. Hewison levele Barker számára, 1950. február 16.

⁸¹ NA, KV5/29 (eredeti jelzet: OF 606-1/V1), izraeli pamfletek fordítása, 1946–1949.

⁸² JI, FL12-2, 7–8.

⁸³ JI, PH-178 (fotó és dátum Lubenchik temetéséről, sírkövén a nemzeti lobogóval).

⁸⁴ NA, KV5/29 (eredeti jelzet: OF 606-1/V1), 1945. május 9-ei jelentés LEHI-vesztésegekről.

⁸⁵ NA, KV5/29 (eredeti jelzet: OF 606-1/V1), kivágás, o. n. *The Nation*, 1944. december 2.

⁸⁶ Paper Breaks Taboo on Shamir, Nazi Link: Jerusalem Post Cites Stern Gang Past. *Los Angeles Times*, 1989. március 7. 3.

⁸⁷ Holocaust Relived. Shamir Defends Terrorism. *The Times* (London), 1983. október 21. 4.

⁸⁸ *Yale University Library* (New Haven), Baruch Nadel papers, III. L. Brenner interjúja Nadellel, 1981. február 17. Tamir Kohen szívességéből.; Frank 1963. 83–86. Utóbbi közli Danon emlékezéseit.

⁸⁹ Yitzhak Shamir, Former Israeli Prime Minister, Dies at 96. *Jewish Telegraphic Agency*, 2012. július 1.

emlékét múzeum őrzi Tel-Avivban, utcanév Netanjában és Jeruzsálemben,⁹⁰ továbbá egy település,⁹¹ egy LEHI-ről elnevezett katonai kitüntetés, melyet az izraeli hadsereg 1980 óta oszt ki,⁹² egy 1978-ban kiadott emlékbélyeg, s végül két Jair Stern emlékérem,⁹³ 1962-ből és 1992-ből.⁹⁴

Tevékenységüket olyan személyek méltatták, mint Jichak Hanegbi, több izraeli kormány volt minisztere,⁹⁵ Ehud Olmert akkor még hivatalban lévő miniszterelnök,⁹⁶ vagy Benjamin Netanjahu izraeli miniszterelnök, akik 2008-ban védte meg a LEHI-t attól a sarkos vádtól, hogy kollektíve „nácik” lettek volna.⁹⁷ Stern verseit népszerű énekesek is megzenésítették, mint Sulamit Livnat (*Hajim anahnu be'mahteret* [Illegálisban élünk] című versét, mely a messiás agyvelőkkel való fogadásáról szól), illetve a világhírű Slomo Arci (*Hajalim almonim* [Névtelen katonák] című indulóját).⁹⁸ Születésének századik évfordulóján az izraeli honvédelmi minisztérium megemlékezést tartott Sternről, ahol nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy „az izraeli fiatalok megismerjék Jair Stern méltó örökségét”.⁹⁹ A LEHI emléke láthatóan részét képezi a modern Izrael nemzeti identitásának, nemzeti emlékezetének. A mozgalom kétes oldalával szemben vajmi kevésbé zajlott le a közéleti diskurzus.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunk a Lohamej Herut Jiszrael, azaz a LEHI aktivitását és politikai kötődéseit mutatta be. Mint láhattuk, a LEHI 1940-es alapítását követően szakított a revizionista cionizmus („*jobboldali cionizmus*”) számos alaptételével: nem volt hajlandó megszüntetni a britekkel kapcsolatos agresszív politikát, és katonai kapcsolatokat keresett Nagy-Britanniával szemben a második világháború alatt is. A szakítást a mozgalom publikusnak tekintette: erre utalt annak vezetője, Avraham (Jair) Stern, mikor a revizionizmus atyját és eszméjét „*halottnak*” nevezte. A LEHI szellemiségét a nemzeti bolsevizmusban azonosítottuk Jozsef Heller izraeli történészre hivatkozva. A LEHI az állam gazdaságban és civil életben gyakorlott szerepét totális szintre kívánta emelni, baloldali retorikát alkalmazva nacionalista céljainak elérésében. Mindez a mozgalom ideológiai flexibilitására is rámutatott, mint ahogy Stern mondta: az ideológia a háborúban nem számít.

⁹⁰ http://www.mod.gov.il/Memorial_Legacy/museums/Pages/lechi.aspx és <https://www.google.hu/maps/place/Yair+Avraham+Stern,+Netanya,+Izrael/data=!4m2!3m1!1s0x151d4004f082443d:0x8003181146180bd4?sa=X&ved=0ahUKewj32KLB9OPVAhViYZoKHdWGBfUQ8gEIJDA>. Hozzáférés: 2017. 08. 19. A jeruzsálemi utcanévét lásd: Israelis Honor Memory of Stern, Terrorist Leader Slain by British. *Jewish Telegraphic Agency*, 1967. február 7.

⁹¹ <https://www.kokhav-yair.muni.il>. Hozzáférés: 2013. 05. 21.

⁹² Awards for Military Service Towards the Establishment of the State of Israel. <http://www.mod.gov.il>. Hozzáférés: 2013. 05. 21.

⁹³ <http://www.ebay.com/itm/Israel-692-1978-Heros-Abraham-Stern-30-Years-Independence-2-00-Stamp-Sheet/152617671475>. Hozzáférés: 2017. 08. 19.

⁹⁴ <http://www.ebay.com/itm/israel-judaica-1962-yair-stern-solid-bronze-medal-vtg-/120736289920> és <http://www.ebay.com/itm/ISRAEL-bronze-medal-1992-LEHI-F-F-I-AVRAHAM-YAIR-STERN-50th-ANNIV-AWARD-401273133758?hash=item5d6d6be1abe>. Hozzáférés: 2017. 08. 19, utóbbi éreimből egy példány a szerző birtokában). Kiadjuk az ICMC, a hivatalos izraeli emlékérem-verde (<https://www.israelmint.com/israel-coins>).

⁹⁵ Yair Stern's Timeless Lessons. <https://www.jpost.com>, 2011. január 31. Hozzáférés: 2012. 02. 10.

⁹⁶ Prime Minister Ehud Olmert's Speech at the Special Knesset Session Marking 100 Years Since the Birth of the Late Avraham Stern („*Yair*”). <http://www.pmo.gov.il>, 2008. január 29. Hozzáférés: 2013. 05. 21.

⁹⁷ Arab movements brainwash member. <https://www.ynetnews.com>, 2008. március 10. Hozzáférés: 2013. 12. 01.

⁹⁸ https://www.youtube.com/watch?v=f8m_NsnbPng és <https://www.youtube.com/watch?v=004s0Y9FDpU>. Hozzáférés: 2017. 08. 19.

⁹⁹ Teaching the Legacy of Yair Stern. *Arutz Sheva*, <https://www.youtube.com/watch?v=gL18yDA7Ngg>, 2008. július 28.; Like Us, like Him. <https://www.haaretz.com>, 2008. április 16. Hozzáférés: 2013. 11. 30.

A LEHI külpolitikai irányát a revizionizmus kezdeti céljainak radikális továbbvitele jellemezte. Míg a fősodort jobban követő Irgun a britek oldalát fogta, addig a LEHI a tengelyhatalmakkal keresett kapcsolatokat. A brit politika kiszolgálásáról közölte a mozgalom, hogy nincs „*minőségbeli*” eltérés a klasszikus revizionizmus és a baloldali vagy középvoalonalas cionizmus között. A tengelyhatalmakkal való szövetségkeresésben, mint láthattuk, szerepet kapott a gondolat, hogy az antiszemita hatalmak zsidóktól való „*megszabadulási*” igényei praktikus elemeiben összeegyeztethetőek lennének a cionizmus kivándorlási programjával. Ha másban nem, ebben követték Zsabotyinszkij egykori irányzatát. Az antiszemita hatalmakkal való együttműködés azonban a tengellyel nem, csupán a háború előtt Lengyelországgal járt sikerrel. Sem olasz, sem két német közeledési kísérletük nem ért el a releváns felekhez. Olaszországgal kötendő szerződési tervüket a zsidó Palesztinát *de facto* olasz gyarmattá tette volna, német tervezeik sem maradtak el nagyban ettől a felállástól. Fontos szempont, hogy mind a baloldali cionizmus – David Ben-Gurion –, mind a jobboldali, de fősodort követő revizionisták – Aba Ahimeir vagy az Irgun vezetősége – elítélték a LEHI szakadár külpolitikáját. A fent részletezett kísérleteket tehát csupán egy marginális csoport sosem realizált tervezeiként kell kezelnünk, mely inkább érdekes, mint súllyal bíró a második világháború katonai történetében. A mozgalom 1947 elején alig 100 főt tudott tagjai között.

A brit katonai hírszerzés a mozgalom minden lépését szemmel tartotta, amiről gazdagon árulkodik a brit *Nemzeti Levéltár* itt megvizsgált anyaga. A számos nyomozati dossziéból szerencsére sokat megtudunk a mozgalom „*nemzetiségi*”, azaz származási országi felépítéséről is. A többség, mint láttuk, kelet-európai, köztük kevés, ám kiemelkedő magyar szereplővel (Joel Brand, Eliahu Giladi). Utóbbi a mozgalom Stern halálát követő újraszervezésében volt fontos karakter, miután 1943 nyarán új vezetőség vette át a LEHI-t. Ezen új vezetőség, mint megállapítottuk, elsősorban szovjetbarát külpolitikai irányba, és progresszív gazdasági, illetve kisebbségi politika felé terelte a mozgalmat. Eldad a szocializmusban a judaizmus aktuális nemzeti megtestesülésének lehetőségét látta, Natan Jelin-Mor pedig a harmadik világháborút vizionálta, melyben a zsidó Palesztina a Szovjetunió oldalát fogja. Ebben a mozgalom vad britellenessége is szerepet játszott aktuálpolitikai megfontolások mellett. Az ideológiai sík azonban nem elhanyagolandó: figyelemre méltó, hogy a LEHI kiadványai a kommunista *Kol Ha'amot* méltatták. Ellentétben a tengelyhatalmakkal keresett kapcsolatokkal, a Szovjetunió és annak szatellitjei valós, noha informális együttműködést folytattak a LEHI-vel, melynek kereteiben képzés, illetve fegyverek és útlevelek átjuttatása valósult meg. A tömeges Szovjetunióból történő zsidó kivándorlás azonban csak a LEHI megvezetésére szolgált, tekintve a Szovjetunió későbbi alija-ellenes politikáját, azaz „*Cion rabjainak*”, a kivándorolni nem engedett zsidóknak sorsát.

A LEHI progresszív irányváltása arabokkal kapcsolatos politikájában is megfigyelhető. A cionizmus egyes, arabokkal szemben erőszakosabb álláspontot képviselői elemeivel – mint az Irgun – szemben a LEHI az önkéntes transzfer politikáját képviselte, elsősorban *A feltámadás elvei* alapján. Tény, hogy a mozgalom egyes, szélsőségesebb tagjai megfogalmaztak ellenséges, egyenesen kiüzési politikát az arabokkal szemben. Az ENSZ-nek benyújtott tételeikben az anti-kapitalista, antiimperialista retorika dominál, de itt is felmerül a transzfer lehetősége. Az arabokra egyes kiadványaikban, mint a patriarkális muzulmán hagyomány elnyomott tömegeikre tekintettek.

Britekkel szembeni politikájukat a teljes szembehelyezkedés jellemezte: „*A brit birodalomnak el kell pusztulnia.*” Mint vélték, ennek eszközei nyitottak, „*bármifajta kényszer*” megengedett,

még a terrorizmus is. A britek következképp „zsidó terrorizmusként” tekintettek a LEHI akcióira, mint római követségük felrobbantására, vagy közel-keleti megbízottjuk kairói lelövésére. A brit belföldi elhárítás iratai között a származási alapú nyilvántartás és a nyílt antiszemitizmus is megfigyelhető. A LEHI azonban David Ben-Gurion, Ernest Bevin, Winston Churchill és Harry Truman megölésére is terveket szőtt. Ezen tervek egyes dokumentumai itt kerülnek először bemutatásra. A LEHI utólagos izraeli emlékezetében vajmi kevésbé kaptak szerepet ezen politikai gyilkosságok, inkább a mozgalomnak a britek kiűzésében játszott szerepét emelik ki.

Összegzésképp elmondható, hogy a LEHI korábban nem vizsgált izraeli és angliai levéltári forrásaiból egy agresszívan britellenes, ideológiájában flexibilis mozgalom képe bontakozik ki. A mozgalom legalább retorikai szinten átvándorolt a politikai spektrum jobbszéléről annak balszélére 1943 és 1948 között, azonban szélsőségesen etatista és totalitárius nézeteihez végig ragaszkodott. A tény, hogy az öndeklarált terrorszervből demokratikus keretek között működő párt lett 1949-re, csupán a vezetők eszközök terén gyakorolt rugalmasságát illusztrálja. Míg a nemzetközi irodalomban akadnak kritikus munkák a LEHI-ről, a modern izraeli nemzeti emlékezetben a mozgalom egyes vállalhatatlan lépései – mint a tengelyhatalmakkal való kapcsolatkeresés és holokauszt alatt – nem jelennek meg. A Szovjetunióval való későbbi együttműködési kísérletei azonban az előbbieket is perspektívába helyezi. A LEHI történetének csúcán is alig pár száz főt számláló, törpe kisebbség volt, mely nagyobb hatást gyakorolt a politikai életre, mint amekkora részét valóban reprezentálta a palesztinai zsidóságnak, vagy akár a jobboldali cionizmusnak. A fenti államokkal való kapcsolatkeresései sosem voltak reális forgatókönyvek, és inkább egy erőszakos földalatti mozgalom nagyhatalmak általi megvezetésének példái, melyek nem adnak képet a cionista mozgalom akkori egészéről.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AMICHAL-YEIVIN, ADA (1986): *Be'argaman. Hajav sel Jair Avraham Stern*. Tel-Aviv, Hadar.
- BEN-AMI, YITSHAQ (1983): The Irgun and the Destruction of European Jewry. In Randolph L. Braham: *Perspectives on the Holocaust*. Boston, Kluwer-Nijhoff. 71–92.
- BEN-ÁVRAHÁM, NECHEMIA: *Jáir, a Halál Angyala*. <http://miertcion.blogspot.hu/2011/12/jair-halal-angyala-iv.html>. Hozzáférés: 2017. 08. 19.
- BILSKI BEN-HUR, RAPHAELLA (1993): *Every Individual, a King. The Social and Political Thought of Ze'ev Vladimir Jabotinsky*. Washington, D. C. B'nai B'rith.
- COLLINS, LARRY – LAPIERRE, DOMINIQUE (1973): *O, Jerusalem!* New York, Pan Books.
- ÉLIJÁHU, JESHURUN (1985): *Zsidó szabadságharcosok*. Budapest, Filum.
- FRIEDMAN-YELLIN, NATHAN (1978): *Israël, Israël. Histoire du groupe Stern (1940–1948)*. Párizs, Presses De La Renaissance.
- GEROLD, FRANK (1963): *The Deed*. New York, Simon and Schuster.
- GINOSAR, PINCHAS (1985): *Be'cet lehi me'ha'mahteret: protokol ha've'idah ha'arcit ha'risona sel lohamej herut jisrael*. Ramat Gan, Bar Ilan.

- HAZANI, MOSHE (2002): Red Carpet, While Lilies. Love of Death in the Poetry of the Jewish Underground Leader Avraham Stern. *The Psychoanalytic Review* vol. 89. no. 1. 1–47.
- HELLER, JOSEPH (1994): The End of a Myth. Historians and the Yishuv, 1918–1948. In Jonathan Frankel: *Studies in Contemporary Jewry. Volume X: Reshaping the Past: Jewish History and the Historians*. New York – Oxford, Oxford University Press. 112–138.
- HELLER, JOSEPH (2015): *The Stern Gang. Ideology, Politics and Terror, 1940–1949*. 2 London, Routledge.
- LEVINE, DAVID (1980): Raziel Confronts Jabotinsky. „Is the Irgun a Revisionist Pawn?” *Forum on the Jewish People, Zionism and Israel* vol. 40. 40–62.
- LUBRANY, ELIS (1932): Hitler in Jerusalem. *Die Weltbühne* 31 Mai 1932. 835–836.
- PEDAZUR, ELAZAR (1961): *The History of the Irgun Zvai Leumi. Jeruzsálem, Shilton Betar*. 2. köt.
- RÓBERT, PÉTER (2016): *Célegyenesben siker és betiltás: a cionista sajtó története Magyarországon, 1947–1949*. Budapest, Magyarországi Cionista Szövetség – Bethlen Téri Oneg Sábbát Klub.
- SEGEV, TOM (2001): *One Palestine, Complete*. New York, Henry Holt.
- SCHECHTMAN, JOSEPH (1961): *Fighter and Prophet. The Vladimir Jabotinsky Story*. New York, Thomas Yoseloff.
- SHAMIR, YITZHAK (1994): *Summing Up. The Memoirs of Yitzhak Shamir*. Boston, Little Brown.
- SHAMIR, YITZHAK (1998): *The Poet Who Wrote First With Pen, Then With Sword*. <http://www.saveisrael.com/others/shamir/yitzchakshamir.html>. Hozzáférés: 2014. 02. 15.
- SHAVIT, YAACOV (1976): The Attitudes of the Revisionists to the Arab Nationalist Movement. *Forum on the Jewish People, Zionism and Israel* vol. 24. 91–111.
- SHINDLER, COLIN (2010): *The Triumph of Military Zionism*. London, I. B. Tauris.
- SICKER, MARTIN (1972): Echoes of a Poet. A Reconsideration of Abraham Stern-Yair. *The American Zionist* 32–33.
- SMITH, IRA ROBERT TAYLOR (1949): *Dear Mr. President: Fifty Year sin the White House Mail Room*. New York, J. Messner.
- SNYDER, TIMOTHY (2016): *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. London, Vintage.
- SZIKRA, ABA [AHIMEIR] (1949. március 18.): „Mi pinkaszó sel fasisztan”. *Herut* 4.
- VAN REE, ERIK (2001): The concept of „National Bolshevism”. An interpretative essay. *Journal of Political Ideologies* 6. évf. 3. sz. 289–307.
- VESZPRÉMY, LÁSZLÓ BERNÁT (2017): „Írország a Szentföldön”. A cionista jobboldal és a brit erők összecsapásai Palesztinában, 1944–1948. *Honvédségi Szemle* 145. évf. 108–122.
- VON HENTIG, WERNER OTTO (1962): *Mein Leben: eine Dienstreise*. Göttingen, Vandenhöck & Ruprecht.
- WASSERSTEIN, BERNARD (1980): New Light on the Moyne Murder. *Midstream* vol. 26. no. 3. 30–38.
- WILENSZKA, ESZTER (1947. augusztus 15.): Le’darkom sel Lohamej Herut Jisrael. *Kol Ha’am* 2.
- YALIN-MOR, NATAN (1980): Memories of Yair and Etzel. *Jewish Spectator* 32–36.
- YISRAELI, DAVID (1975): Germany and Zionism. In Jehuda L. Wallach: *Germany and the Middle East, 1835–1939*. Tel-Aviv, Israel Press. 142–164.

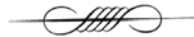
OLÁH ANDRÁS PÁL

olahandraspal@gmail.com

történész (Szeged)

A magyarországi légiháború és a magyar zsidók deportálásának kapcsolatai a II. világháború idején

The connection between the deportation of Hungarian Jews and the air war over Hungary during World War 2

ABSTRACT

In my study I examined the connection between the deportation of Hungarian Jews and the air war over Hungary (including the Allied Psywar) during World War 2. My conclusion is that although the mass deportation of Hungarian Jews was stopped by the intervening of Regent Miklós Horthy, he did not do so due to the Allied propaganda leaflets or the destruction caused by Allied bombs. He was forced to act by the worrying foreign and home news condemning the Hungarian government.

KEYWORDS

World War II, air war, bombing, propaganda, leaflets, jews, deportation, Auschwitz, Holocaust

DOI 10.14232/belv.2018.2.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2018.2.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Oláh András Pál (2018): A magyarországi légiháború és a magyar zsidók deportálásának kapcsolatai a II. világháború idején. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 2. sz. 69–87. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

ELŐSZÓ

Éppen 1944 elejétől, amikor a Földközi-tengeri Szövetséges Légierő¹ egységei, beleértve az amerikai 15. Légi Hadsereg² kötelékeit, harckész állapotba kerültek, a németek átfogó népiirtó akciót szerveztek a magyar zsidóság, Európa utolsó nagy lélekszámú izraelita közössége ellen. Majdnem egyidőben az amerikaiak Magyarország ellen 1944. április 3-án végrehajtott első légitámadásával, megindult a magyar zsidók koncentrációja, majd az országból történő kiszállítása.

Felmerült az a nyilvánvaló kérdés, hogyan lehetett volna a tömegmészárlást a levegőből megállítani, megakadályozni, vagy legalább akadályozni, egyáltalán milyen aspektusai lehettek a magyar zsidók deportációjának és az ország légtérében zajló háborús eseményeknek?

Tanulmányomban a magyar zsidók deportálása, valamint az eközben zajló magyarországi légiháború,³ és a szövetséges propaganda kölcsönös vonatkozásait járom körül.⁴

A MAGYAR ZSIDÓK KISZÁLLÍTÁSA ÉS A LÉGIHÁBORÚ

Sokféleképpen vizsgált és értelmezett probléma a magyar zsidók II. világháborús sorsával kapcsolatos felelősség kérdése. Nem lehet kétséges, hogy a tömegpusztító gépezet attól a pillanattól kezdve, ahogy beindult, amint Magyarországról megérkezett az első emberszállítmány Birkenaubá,⁵ megállíthatatlanul, vagy talán pontosabb kifejezéssel élve megállíthatatlanul működött. Számomra következik ez abból, ahogy a német, valamint az illetékes magyar hatóságok, hivatalok hozzáálltak a dologhoz. Ismeretes, hogy a magyar zsidók deportálását megszervező Adolf Eichmann, amint tehette megindította, majd a kényszerzünet után újra beindította a tevékenységét, valamint az, ahogy a magyar belügyminisztérium, ideértve a deportálásokban résztvevő M. kir. Csendőrséget is, kérlelhetetlenül elkötelezte magát a deportálások kivitelezése mellett, mint ahogy Jaross Andor belügyminiszter kifejtette: „*A legelső megoldásra váró probléma a zsidókérdés volt. (...) akiknek a nemzeti életből való végleges eltávolítása amúgy is elhatározott dolog*”.⁶ A csendőrök szervezeti hatékonysága, valamint a szállítmányozás gyorsasága egyedülálló volt Európában, és még a németek csodálkozását is kivívta. Kézenfekvő tehát, hogy a tömegmészárlás megakadályozásához

¹ Mediterranean Allied Air Force (rövidítése: MAAF). Az MAAF felállítására 1943. december 10-én került sor. Alárendeltségébe került a térségben tevékenykedő összes szövetséges légitársaság. Állomány táblázatához lásd: CRAVEN – CATE 1983. 840.

² 15th Army Air Force (15th AAF)

³ A légiháború kapcsán a légitámadások mellett a felderítő berepülések is jelentősek.

⁴ Már most jelzem azonban azt is, hogy csatlakozva mindehhez, egy következő írásomban meg fogom vizsgálni az auschwitzi tömeges kivégzőhelyek szétbombázásának és ezzel együtt a kivégzések megakadályozásának lehetőségeit is.

⁵ Hivatalos nevén Das Konzentrations- und Vernichtungslager Auschwitz II (Birkenau)

⁶ Jaross sepsiszentgyörgyi beszédét a *Pesti Hírlap* 1944. június 20-i számában közölte. Idézte BENSCHOFSKY – KARSAI 1960. 277.

Sztójay Döme a népbírói tárgyalása során azt vallotta, hogy a zsidókérdés mielőbbi megoldását a németek, pontosabban Kaltenbrunner sürgette és azt ő „*német mintára*” kívánta megoldani. A vallomása szerint Kaltenbrunner SS-tábornok az 1944. március 22-i tárgyaláson azt mondta, hogy „*a legsürgősebb teendő Magyarországon a zsidókérdés megoldása, s míg ez el nincs intézve, addig nem várható Magyarország szuverenitásának helyreállítása*”. NB. IV. 628/1946, kelt 1946. április 2-án. MNL-OL;

elsődlegesen politikai, elsősorban magyar politikai akarat kellett volna.⁷ Addig, amíg az ország de iure legitim államfője, azaz Horthy Miklós kormányzó⁸ le nem állította 1944. július 6-án, a deportálásokat menetében mindössze az elégtelen vasúti gördülőanyag ellátás, vagy az összekuszálódott menetrendek, de nem a politikai rendszer, a magyar lakosság ellenállása,⁹ és semmi képpen sem a légi helyzet jelenthetett volna akadályt.¹⁰

Az Auschwitz fölötti első szövetséges légifelderítő bevetést 1944. április 4-én az LR 442 jelű, Mosquito MK IX. típusú repülőgép végezte el.¹¹ A felderítő repülést követő harmadik napon, 1944. április 7-én a táborból megszökött két szlovákiai zsidó férfi.¹² Az egyébként is elenyésző sikeres szökési kísérletek¹³ történetéből az ő kalandjuk mindenképpen kiemelkedik, ugyanis nemcsak sikeres volt a menekülésük, de ráadásul írásos tanúbizonyságot is tettek a koncentrációs tábori élményeikről az ún. *Auschwitzi jegyzőkönyvbe* foglalva.¹⁴ A memorandum másolatait egyszerre, a jegyzőkönyv rögzítését, lefordítását és sokszorosítását követően, 1944. június végén osztották szét a külképviselteknek. Magyarország számára a két legfontosabb semleges külképviselő közül a svájcihoz 1944. június 19–20-án, a svédhez ugyancsak ekörül kerülhetett a jegyzőkönyv egy-egy példánya,¹⁵ majd a budapesti svéd követ, Carl Ivan Danielsson a teljes jegyzőkönyvet megküldte egy 1944. június 24-én kelt jelentésében a svéd külügyminiszternek.¹⁶ Horthynak a deportálásokat leállítására vonatkozó első bizonyítható lépése hivatalosan az 1944. június 26-i koronatanácson történt, több, mint egy hónappal a kiszállítás megkezdését, de csak két nappal a fenti svéd követségi levélváltást követően! Történetesen ugyanekkor, 1944. június 26-án repült át Auschwitz fölött az a szövetséges felderítő repülőgép is, amelyik először készített használható és teljes fotósorozatot az összes auschwitzi létesítményről, köztük Birkenauról is!¹⁷

⁷ A budapesti svéd követ 1944. június 30-i távirata a svéd külügy felé azonban egyértelművé tette, hogy „a jelenlegi magyar kormányból, úgy látszik, hiányzik mind az akarat, mind pedig az erő, hogy elfogadják gyermekek, nők és öregek megsegítésére tett javaslatunkat.” BAJTAY 1994. 8. és 13. sz. dokumentum, 39., 87.

A szóban forgó mentési kísérletre vonatkozó javaslatot a követ még 1944. június 6-án tette, emellett több feljegyzése alapján azon az állásponton volt, hogy a magyar külügy a döntéssel kapcsolatban az időt húzza.

⁸ Megjegyzem a kormányzó szerepe, illetve annak megítélése a történetekben meglehetősen ellentmondásos, és a napi politikáitól sem mentes, következésképpen ebben a kérdésben objektív szemléletről jelenleg nem igazán beszélhetünk.

⁹ A magyar lakosság rezignáltságáról, közönyösségéről a budapesti svéd követség 1944. július 18-án kelt feljegyzése tett egyértelmű bizonyosságot. Lásd BAJTAY 1994. 24. sz. dokumentum. 108.

¹⁰ A deportálás leállításának körülményeihez lásd RANKI et al. 1968. 691. sz. irat. 873–874. Dr. Wilhelm Höttl szerint a deportáció leállításának fő oka Himmler ugyanilyen irányú parancsa volt. Himmler fent említett esetleges írásos parancsa ismeretlen. BOKOR 1982. 192. Interjú Dr. Wilhelm Höttel.

¹¹ A bevetés száma a 60PR/288, a pilóta Barry, a megfigyelő McIntyre hadnagyok voltak. A bevetést 09.25–14.30 között, összesen 5 óra 5 perc alatt hajtották végre. *Daily Operational Summary No. 250 for 24 hours ending 18.00 on the 4th April 1944.*, valamint *Interrogation Report Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Command, Date: 4th April, 1944*, SAAF No. 60 Squadron War Diary, NA;

¹² Walter Rosenberg (Rudolf Vrba) és Alfred Wetzler (Josef Lanik). Az alább körülírt, 1944. június 24-én kelt svéd követségi jelentés keletkezésekor ők ketten már semleges országban tartózkodtak.

¹³ Egyes források szerint Auschwitzból összesen 667 szökési kísérletből 397 eredményes volt, de csak három esetben írták le az élményeiket a túlélők. Lásd: HARASZTI 2016. 5.

¹⁴ BAJTAY 1994. 9. sz. dokumentum. 48.; illetve LÉVAI 1988. 61–65. Továbbá HARASZTI 2016. 7–73.

¹⁵ A svájci külügy tevékenységét egyenlőre nem ismerjük behatóbban a korszakra vonatkozóan, a svéd diplomácia magyarországi képviselője azonban nagyon aktív volt a zsidók ügyében.

¹⁶ BAJTAY 1994. 9. sz. dokumentum. 40.

¹⁷ A bevetés száma a 60PR/522 volt. Az MM 369 jelű, Mosquito MK XVI típusú repülőgép pilótája, Vanston hadnagy és megfigyelője, Jefferys hadnagy Katowice felől érkezett Oswiecim felé 15.17h-kor, majd Dziedzice felé repült tovább. *Interrogation Report Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Command, Date: 26/6/44*, valamint *Daily Operational Summary No. 332 for 24 hours ending 18.00 on the 26th June 1944.*, SAAF No. 60 Squadron War Diary, NA;

1. KÉP Az auschwitzi táborokomplexumról 1944. június 26-án készült légfelvételekből összeállított fotómozaik. Ennek a nyilvánosságra hozatalával robbant ki az Auschwitz bombázásáról szóló, mind a mai napig tartó vita amellet, hogy a magyarázó feliratokat jóval a háború után fűzték hozzá! (Forrás: <http://www.evidenceincamera.co.uk>)

Lehetséges ugyan, hogy mindez csak véletlen egybeesés, ez azonban számomra meglehetősen kétséges. A jegyzőkönyv bevezetője alapján a benne foglalt tények megegyeztek más megbízható, azonban szórványos információkkal,¹⁸ ezért hitelesnek tekintették azokat.¹⁹ Ezek szerint bizonyos információk eddig is rendelkezésre álltak a nácik auschwitzi büntetteiről, azonban azok vagy hiányosak voltak, vagy megbízhatatlan forrásból származtak. Legkésőbb 1944. június végére a birkenauai létesítmények kiléte, célja és funkciója bizonyosan lelepleződött, ekkor azonban már másfél hónapja tartott a magyar zsidók tömeges kiszállítására és megsemmisítésére.

¹⁸ Bizonyos, hogy már 1944 elején pontos információkkal rendelkeztek a szövetségesek Auschwitzról egy bizonyos „lengyel őrnagy” jelentésének jóvoltából, azonban úgy tűnik ezt nem értékelték megbízhatónak. A „lengyel őrnagy” által készített dokumentumot közli: HARASZTI 2016. 67–73.

¹⁹ BAJTAY 1994. 9. sz. dokumentum. 44.

Fontosak azok a közelmúltban újra felszínre került kérdések, miszerint a történetekben van-e a Magyar Államvasutaknak felelőssége, valamint milyenek voltak a magyar zsidók deportációjának a közlekedési kapacitásra, elsősorban a hadiforgalomra gyakorolt hatásai?²⁰ A MÁV szerepe az akció lebonyolításának tekintetében egyelőre nem, vagy csak részben tisztázott. Az első deportálás előtt, 1944. május 12-én Munkácson megtartott értekezleten elrendelték, hogy 110 szerelvény fogja Kassa állomásra szállítani a zsidókat, ahol a német rendőrség veszi át a felügyeletüket, egy szerelvény 3000 főt szállítson, a szükséges kocsikat pedig csak az indulás előtt öt órával lehetett összeszedni!²¹ Ha igazán gondot okozott volna a szükséges gördülőanyag előkerítése, úgy gondolom a felkutatásukat és kiutalásukat már jóval hamarabbi időpontban meg kellett volna kezdeni! A szerelvényeket a határig, pontosabban általában Kassáig a magyar, attól kezdve a német karhatalom igazgatta. Ezt a metódust később a népbíróság előtt Ferenczy László²² és az 1944-ben Kassa polgármestereként szolgálatot teljesítő dr. Pohl Sándor tanúvallomásai is alátámasztották.²³ Rutinszerűen egyébként Kassán a Szlovák Államvasút a megfelelő tranzitjegyzékkel és fuvarlevelekkel együtt átvette az országból kilépő vonatokat.²⁴ Ezen eljárás kapcsán is véleményem szerint kétségeket ébresztett a MÁV egyoldalú felelősségét bizonyítani akaró azon perkereset, amelyet a túlélők és hozzátartozók egy csoportja nyújtott be 2010. február 9-én, ugyan a keresetet időközben jogerősen elutasította az illetékes amerikai bíróság.²⁵ A korábbi kutatásaim eredményeként²⁶ az is egyértelművé vált, hogy a megdönthetetlen tényként berögzült teória, miszerint a náci rendszer öngyilkos hajlamát és a megrögzött zsidógyűlöletét legvilágosabban az tükrözi, hogy a deportáló akció ugyan elvonta a frontra tartó égetően szükséges utánpótlást szállító kapacitást, azt mégis tűzön-vízen keresztülvitték,²⁷ mindössze illúzió. Számomra nyilvánvaló, hogy nem a szerelvények mennyisége, mint inkább az egyszerre elindított vonatok összcsumaszása és rapszódikussága lehetett az átlagos forgalmi rendre és a megsemmisítés módszerére nézve zavaró tényező, mint ahogyan azt Auschwitz parancsnoka, Rudolf Höss szavá is tette Eichmannak.²⁸ A Magyarországból közlekedő zsidó szállítmányok napjain lezajlott hadiforgalom

²⁰ A témához részleteiben lásd: OLÁH 2016.

²¹ KARSAI – MOLNÁR 1994. 526.; Itt az értekezlet teljes jegyzőkönyve olvasható, amely elrendelte azt is, hogy a kiszállított személyekről két példányban névjegyzéket kell készíteni, melyből az egyik a magyar hatóságoknál marad. Sajnos eddig ezek a névjegyzékek nem kerültek elő, illetve nem kerültek publikálásra.

²² Ferenczy László vallomása szerint a magyar karhatalom csak Kassáig kísérte a szerelvényeket, utána mindent a németek intéztek. Ferenczy a politikai rendőrségnek tett 1945. november 9-i vallomását idézte ZINNER – RÓNA 1986. 91.

Megjegyzem, a magyarországi szállítmányozásra vonatkozó fontosabb német dokumentumok eddig még ismeretlenek, azonban a deportálással összefüggésben a Magyarországon megfordult német szállítmányok volumenvizsgálatát elvégeztem! OLÁH 2016. 887–888.

²³ dr. Pohl Sándor Andre László perében tett vallomása szerint: „(...) Hallottam, hogy (...) a kassai táborba, a tégla-gyárba vitték volna az időközben elszállított zsidóságot. Ez nem történt meg, mert ha egy szállítmány Kassára érkezett, a németek ott vették át és anélkül, hogy Kassát érintették volna tovább mentek (...)” Lásd: KARSAI – MOLNÁR 1994. 270.

²⁴ LOVAS 1996. 266.

²⁵ Lásd: The United States District Court For The Northern District Of Illinois Eastern Division, Case No.: 1:10-cv-00868;

²⁶ OLÁH 2016. 887.

²⁷ BRAHAM 1990. 119.

Andre László a népbíróság előtt, az első tárgyalási napon (1945. december 17.) tett kihallgatásából: „Elnök: A hadművelési érdekek inkább azt tette volna szükségessé, hogy a deportációra lekötött vasúti tengelyeket hadművelési, vagy élelmezési szállításokra használják fel. Andre: Ebbe nem volt beleszólásom.” Lásd: KARSAI – MOLNÁR 1994. 51.

²⁸ BROSZAT 2017. 266.

volumenvizsgálatát követően bebizonyosodott, hogy a deportáló vonatok száma a hadiforgalom mértékéhez képest nyilvánvalóan elenyésző volt, a katonai szállítmányok pedig még egyes részleteiben is nagyságrendileg nagyobb számban közlekedtek ugyanazokon a napokon, mint a zsidókat szállító vonatszerelvények. Ezek alapján tehát az akció kivitelezése komolyabb fennakadást a hadiforgalom kapcsán nem okozhatott. A deportáló akció a vasutasok, valamint a hadiforgalom részére ugyan komoly és bonyolult feladat volt, mégis annak lebonyolítása semmiképpen nem jelentett leküzdhetetlenül nagyobb problémát a napi rutintevékenységeknél.

Nagyon fontosnak tartom arra a szintén tényként interpretált feltevésre kitérni, hogy a magyar zsidók elszállítását megállítandó kormányzói döntésre a budapesti célok ellen 1944. július 2-án végrehajtott, súlyos polgári veszteségekkel járó légitámadás nagyobb hatással lett volna.²⁹ Annak ellenére, hogy ez a felvetés már a háború alatt szóbeszéd volt, roppant furcsa, hogy a szakirodalomban később ez már tényként rögzült.³⁰ Az bizonyos egyrészről, hogy a magyar kormány viselt dolgai miatt a berni angol és amerikai követek titkos jelentéseikben már korábban is szorgalmazták a célállomás, azaz Auschwitz és az odavezető közlekedési útvonalak bombázását, valamint a Budapest elleni megtorló bombázást,³¹ másrészről a szóban forgó amerikai légitámadás az egyik legnagyobb civil veszteséget okozta a magyarországi háborús légi eseményeket tekintve. A korabeli közhangulat, illetve a propaganda azt harsogta, hogy „*az angolszász légi terroristák*” robbanóbabákat, vagy akár mérgező faleveleket szórtak szét az országban,³² és mindez természetesen sűrűn összefüggésbe került a zsidókkal is, mint a bajok, főként a légitámadások okozói. A felszított tömeghisztériára válaszul 1944. július végén maga a honvédelmi miniszter világított rá végül, hogy ezeket a tárgyakat a légnyomás szórta szét a kárhelyeken, ezért a „*(...) sokszor tulfütött fantáziájú emberek – esetleg tisztán szereplési vágyból – felesleges munkatöbbletet okoznak a vizsgálatra hivatott intézeteknek (...)*”³³ Ugyan még feldolgozásom alatt áll az 1944. július 2-i események iratanyaga, sem ez, de egyéb más magyarországi szövetséges légitámadás dokumentációjából semmilyen adat, dokumentum nem utal arra, hogy kifejezetten civil célok ellen, megtorlásként akarták volna végrehajtani bombázásaikat az amerikai bombázók. Mindemellert Európában a megtorló bombázás véleményem szerint egyébként sem az amerikai, mint inkább a náci rezsim, illetve a brit repülők sajátossága volt, de csak a németországi célok ellen! Az amerikai repülők bevetési parancsai szerint az 1944. július 2-ra kijelölt célok az öt támadó wing részére Budapest-Rákos pályaudvara, Vecsés repülőtere (Ferihegy), a Weiss Manfréd Művek pályaudvara (valójában a Soroksári úton fekvő iparvágányok), valamint a Shell olajfinomító és az almásfüzitői

²⁹ ARENDT 2001. 226.

³⁰ Megjegyzem, hogy Hannah Arendt is filozófus volt és nem katona, vagy katonai szakértő.

³¹ RÁNKI et. al. 1968. 691. sz. irat 5. pontja. 873–874.

A megtorló bombázásokat, illetve a közlekedési útvonalak rombolását a zsidó világszervezetek is szorgalmazták a szövetségeseknek. A szövetséges repülőket a korabeli magyar sajtó légiterroristáknak, vagy még szélsőséesebb kifejezéssel (Lásd: KISS 1996.) illették, azonban Magyarország tekintetében a bevetések iratanyagai alapján eddig nem fedeztem fel megtorló bombázásokra vonatkozó bizonyítékokat.

³² OLÁH 2017. 37.

³³ M. kir. szegedi 5. honv. ker. légoltalmi parancsnok 540. szám/Légo. -1944., Tárgy: *Elg. rep. gépekről ledobott robbanó-gyánús tárgyakkal való eljárás.*, Kelt: 1944. július 26., valamint M. kir. Honvédelmi Miniszter 121.919. szám./eln. 35.-1944., Tárgy: *Mérgező falevelek ledobása ellenséges repülőgépekről.*, Kelt: 1944. július 28., MNL-CSML, Csongrád vármegye alispánjának iratai;

olajfinomító és az olajtartályok voltak.³⁴ Csak néhány nappal korábban, 1944. június 30-án szintén megtörtént egy hasonló légitámadás Budapest ellen. Az 55. Bomb Wing egységeinek ezen a napon Blechhammer olajipari létesítményeit kellett volna megtámadniuk, de az időjárás miatt a másodlagos célpontokat kellett lebombázniuk, a hatékonyságuk pedig ez esetben sem volt túlzottan kielégítő.³⁵ A prominens zsidó újságíró, Fenyő Miksa érzékletesen rögzítette az akkori közhangulatot naplójában: „Július 2. (...) A mai bombázás pusztításai (...) rendkívül nagyok. (...) Emberéletben állítólag nem esett nagy kár. Kivéve, hogy a kibombázott zsidókat deportálják; (...) Július 3. A tegnapi bombázás a legpusztítóbb volt. A főváros sűrűn lakott területein szántott végig, egész utcasorokat döntött le, száz meg száz ember halálát okozva. Március 19-e előtt ez nem volt. (...) Július 5. Az angol kormány bejelent: Gusztáv svéd király követe útján üzenetet küldött Horthynak, melyben az emberiség parancsára hivatkozva kéri, hogy vegye védelmébe az üldözött zsidókat. (...) A demars tegnapelőtt történt meg; tegnap délután csendőrbandák szedték össze a Síp utca és a Dob utca környékén a zsidókat. (...)”³⁶

Figyelemre méltóak e tekintetben a korábban említett svéd diplomáciai feljegyzések is! Szűk két héttel a deportálás megkezdését követően, 1944. május 26-án a svéd külügy amellett, hogy a megindult deportálás menetéről igen pontos információkat rögzített, azon véleményét fejezte ki, hogy a Németország felé irányított embereket a munkaerejük kihasználása mellett túszként, a szövetséges légitámadások miatt az ipari létesítmények mellett helyezik el.³⁷ Egy hónappal később, 1944. június 24-én a budapesti svéd konzul már azt feltételezte, hogy a vidéki városok elleni 1944. június 2-i légitámadások miatt módosították a deportálás menetrendjét, sőt a budapesti zsidókat azért költöztették szétszórtan be az ún. „csillagos házakba”, hogy a szövetséges légitámadások azokat a kerületeket megkíméljék.³⁸ Érdekességként megjegyzem, hogy a konzuli feljegyzés keltétől számított három nap múlva, 1944. június 27-én az amerikaiak bombázták a józsefvárosi pályaudvart, majd újabb három nappal később, 1944. június 30-án történt meg a fent említett és balul sikerült légitámadás Budapest ellen. Egyértelmű, hogy noha több évtized távlatából ezek a feltételezések már erős kételyeket ébresztenek, a közemberek számára akkor és ott mindez nem látszott lehetetlennek, melyre következtetni enged azon tény is, hogy egy semleges állam diplomatája is valószínűnek vélte. Összegezve a fentieket, véleményem szerint a kérdéses július 2-i légitámadás valójában „csak” egy rettenetesen elrontott akció volt, és egy félrecsúszott bombaszőnyeg egyáltalán nem volt szokatlan jelenség a háborúban. A kérdéses légitámadás, illetve összességében a bombázások okozta pusztítás maximum „nyomás érv” lehetett a kormányzó bármely döntése kapcsán. Ezen következtetésem tényszerű cáfolatára bizonyítékot a szövetséges légierők iratanyagaiban eddig nem találtam.

³⁴ *Intelligence Annex (Operation Orders No. 607)*, 1 July 1944, Headquarters Fifth Wing (US), Plan „B”, AFHRA;

A bombázók a bevetési parancs szerint hajtották végre a támadásukat, kivétel az Almásfüzitőt bombázó 5. Bomb Wing egységeit. A wing hat támadó csoportjából csak kettő bombázhatta az elsődleges célt, a maradék négy alternatív célokat keresett, ezért Győr, Brod, és Vinkovci pályaudvaraira szórta le rakományát. *Bombing Accuracy, Fifteenth Air Force Operation Analysis Section, Date 2 July 1944.*, AFHRA;

³⁵ *Narrative Report, Mission #53, Operations Order #109.*, Headquarters 460th Bombardment Group (H), 1 July 1944, AFHRA;

Megjegyzem az ilyen hibák viszonylag sűrűn előfordulhattak az amerikai légierő bombázásai során, melyre számtalan példát fel lehet sorolni, többek között az Oswiecim ellen 1944. szeptember 13-án végrehajtott támadást is. Ez utóbbi támadás története feldolgozásom alatt áll!

³⁶ FENYŐ 1986. 38–39., 46.

³⁷ BAJTAY 1994. 36–40.

³⁸ BAJTAY 1994. 40–41.

A MAGYAR ZSIDÓK ÜLDÖZÉSE ÉS A SZÖVETSÉGES PROPAGANDA

Eddig feltáratlan és egyben roppant érdekes téma a deportálások és a szövetségesek ún. fehér propagandájának kapcsolódásai.³⁹ A magán-, és közgyűjteményekben fellelhető II. világháborús szövetséges röplapok tartalmi vizsgálata érdekes következtetéseket eredményeztek a magyarországi zsidók kiszállításának és a levegőből történt szövetséges röplapszórás összefüggésében. Ismeretes, hogy a zsidó világszervezetek többször kérték a szövetségesektől, hogy a bombázások mellett gyakoroljanak pszichológiai nyomást is a nácikra,⁴⁰ emellett korábban is bizonyos volt számomra, hogy a szövetséges politikai vezetők és a hírszerző szolgálatok tisztában voltak azzal, hogy hova tartanak és milyen célból a deportálás vonatszerelvényei, azonban kétségbe vontam, hogy az amerikai légierő tudott volna ugyanerről. Ezt körbejárva egyrészt megvizsgáltam azt, hogy Magyarország területén a II. világháború idején milyen formában, és milyen intenzitással folytatták a szövetséges légierők a pszichológiai hadviselés keretein belül a röplapszórást,⁴¹ valamint azt, hogy a leszárt szövetséges (amerikai) röplapok tartalmaztak-e valamilyen utalást arra, hogy tudatában vannak a magyar zsidók elleni üldözéssel. Másrészt megvizsgáltam azt is, hogy ezek a propagandaanyagok bizonyíthatóan ki tudtak-e bármilyen pszichológiai, azaz bomlasztó hatást fejteni mindezen történésekkel kapcsolatban a magyar emberek között a magyar zsidók elszállítása idején, azaz 1944. május közepe és 1944. július közepe között. Megjegyzem, hogy ez utóbbi dokumentálása majdnem lehetetlen vállalkozásnak bizonyul.

A magyar zsidók elszállítása idején változó intenzitással folyt az 1944. április 3-án megindított légi háború Magyarország ellen.⁴² Az áprilisi két nagy, azaz az 1944. április 3-i és április 13-i légitámadást követően 1944 májusában elenyésző volt a berepülések száma, légitámadás pedig még kevesebb, ugyanis a szövetséges légierők ekkor más célpontokkal voltak elfoglalva, főként Észak-Olaszországban. 1944. június–július folyamán azonban felerősödtek a támadások, sűrűbbekké váltak a berepülések, június elejétől július végéig átlag 10-14 naponta, ezután azonban már jóval gyakrabban történt légitámadás az ország ellen. Eközben 1944. május közepe és nagyjából 1944. július közepe között ütemekre lebontva, keletről nyugat felé haladva folyt az ország zsidóságának vasúton történő kiszállítása, leginkább a Kassát érintő, észak felé tartó útvonalon, Auschwitzba.⁴³ Ugyanekkor kezdődtek el a lengyel Honi Hadsereg fokozatos felszerelésével összefüggő éjszakai átrepülések, de folyamatban volt a Duna elaknásítása, valamint a jugoszláv partizánok felszerelése és utánpótlása is.⁴⁴ Annak ellenére, hogy már jóval a bombázások megindulása előtt javasolták az amerikai hírszerző szolgálatok bomlasztó hatású röplapok leszártását

³⁹ OLÁH 2015. 5–6.

⁴⁰ HAUSNER 1984. 350.

⁴¹ Az ilyen irányú és célú hadviselés a Psychological War (rövidítve Psywar), ennek az egyik fajtája az ellenséges morál röplapokkal történő rombolása és bomlasztása. A röplapok gyártása és terjesztése a mediterrán térségben a Földközi-tengeri Szövetséges Légierő hírszerzési részlegének feladatát képezte, közvetlen és teljes jogkörrel.

⁴² Már 1943-ban is volt ellenséges átrepülés az ország légterében, de 1944 januárjától ezek lényegesen megsaporodtak. Ennek egyik mellékhatása az volt, hogy az átrepülő bombázókról magyar területre egyre több bomba hullott kényszeroldást követően és okozott károkat. Mindezeket a korabeli jelentések hangvétele ellenére sem tekinthetjük Magyarország elleni légitámadásoknak, ugyanis a kifejezetten magyar célpont elleni első amerikai légitámadásra csak 1944. április 3-án került sor.

⁴³ OLÁH 2016. 886.

⁴⁴ A magyarországi légi háború tapasztalatait összefoglalta LACZHÁZI 1944. 233–234.

Magyarország területén propaganda célokból,⁴⁵ a fennmaradt iratanyagok alapján csak 1944. február–március környékén indult be egy meglehetősen korlátozott művelet erre vonatkozóan.⁴⁶ A nagytömegű röplapszórás csak a magyar célpontok elleni szövetséges légitámadásokkal együtt kezdődött meg,⁴⁷ miután már éjjel és nappal is történtek ledobások. Éjjel jellemzően a britek repültek be, sokszor kimondottan ezzel a céllal, míg nappal általában valamelyik amerikai támadó kötelék néhány repülőgépe szórta le a propagandaanyagot. Előfordult, hogy ugyanazt a cédlát más-más időpontban és helyszínen, vagy ugyanazon támadás alatt különböző helyszíneken,

2. KÉP Üzenet a szélben: röplapfelhő Erfurt felett. A fotón kitűnően érzékelhető a röplapok optimális szóródása. A várostól lentre látszanak nagy foltokban szétterülve az egyes bombák rakományai. (Forrás: NARA RG 342)

⁴⁵ KARSAI 1985. 506. A javaslat alapján a bombázásokkal együtt kellett elvégezni a röplapszórásokat.

⁴⁶ Sajnos az idevágó források nagyon ritkák, azonban 1944. február 24-étől történtek már folyamatosan ledobások, bár nem túl sűrűn. Lásd: M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága 4827./B.kt.-1944. sz. jelentése *Ellenséges propaganda röpiratok szórása repülőgépről* tbn., Kelt: 1944. március 27., valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 87/1944. eln. sz. jelentése *Ellenséges repülőgépekről leszárt röpcédulák felterjesztése* tbn., Kelt: 1944. március 8. Ez utóbbi jelentés szerint a röplapokat Szabadszállás, Fülöpszállás és Kunszentmiklós határában szórták le az éjszakai és a hajnali órákban, de a lakosság hangulatára nem voltak hatással. Ugyanezen az éjjelen Bajna és Szomor községeknél is szórták le a röplapokat az alábbi szöveggel: „Szabadság? Függetlenség? (...) Mi hát Magyarország: független állam, vagy Németország vazallusa?” Lásd: M. kir. csendőrség hírközpontja, 35. számú eseményösszesítése, Budapest, 1944. március 4., MNL-OL;

⁴⁷ Roppant egyszerű és logikus magyarázata az lehet ennek, hogy korábban nem volt különösebben sok berepülés az ország területére, márpedig ha nincs berepülés, akkor nincs röplapszórás sem. További magyarázat, hogy ezt a tevékenységet az illetékesek nem akarták erőltetni a bombázások előtt azért, hogy ne keltsék fel az ellenség éberségét.

illetve az is, hogy ugyanazon a helyszínen többfelét szórtak le.⁴⁸ Feltűnő és némiképpen érthetetlen is, hogy a röplapokat nagyon sok esetben nem a lakott települések fölött szórták le, hanem külterületeken, amely nem feltétlenül a legjobb módszer a közölni kívánt információ embertömegekhez való eljuttatására. Ennek véleményem szerint az lehet a magyarázata, hogy a célzónában ezek a papíryanagok a keletkezett tüzekben megsemmisülhettek volna, a repülési útvonal pedig általában került a sűrűn lakott településeket a légvédelmi tűzéség miatt.

A cédulák anyaga ráadásul nem volt jó minőségű, könnyen szétzártak,⁴⁹ a légköri viszonyok, így például a szél is nagymértékben befolyásolta a szétszóródásukat, valamint a hatályos rendelkezések szerint, egy jól kidolgozott metódus alapján a felkutatásukra kirendelt rendőr, csendőr, levente és egyéb személyek nagyon hatékonyan szedték össze és semmisítették meg az ellenséges propagandaanyagot! A korabeli vonatkozó miniszteri rendelet ugyanis kimondta: „*Aki olyan röplapot vagy egyéb nyomtatványt talál, amelyről feltehető, hogy azt ellenséges repülőgépről dobták le, vagy bármely módon az ellenség jutatta az ország területére, köteles azt a hatóságnak (...) vagy a közbiztonsági közegeknek (...) haladéktalanul beszolgáltatni, illetőleg átadni. (...)*”⁵⁰

Nyilvánvalóan így a lakosság elenyésző részéhez jutottak el röplapok és céljukat sem nagyon érték el, mivel a hatásukra – bizonyíthatóan – különösebben súlyos ellenállási, vagy szabotázscelekmény nem történt az ország területén.⁵¹ Az amerikai hírszerző szervezet, az OSS egy 1944. december 13-án kelt jelentésében részletesebben is foglalkozott a Magyarországon a szövetséges röplapok által elért eredményekkel. Eszerint az alább többször említett *Légi Híradó* című propagandaanyag fejtette ki a legjobb hatást, mivel folyamatos volt a terjesztése,

⁴⁸ Csongrád város határában például 1944. augusztus 26/27-e éjjelén háromféle különböző szövegű cédulát szórtak le az ellenséges repülőgépek. Lásd: M. kir. rendőrség csongrádi kapitánysága 178/4-1944.biz. sz. jelentése *Ellenséges repülőgépekről ledobott röpiratok tbn.*, Kelt: 1944. augusztus 28.;

Ugyanezen röpiratokból Kecskemét légtérében is leszórtak néhányat ezen az éjszakán. Lásd: M. kir. rendőrség kecskeméti kapitánysága 105/20-1944.biz. sz. jelentése *Ellenséges repülőgépekről leszórt röpcédulák felterjesztése tbn.*, Kelt: 1944. augusztus 28., MNL-OL;

⁴⁹ Szentés rendőrkapitányához a *Légi Híradó* egyik számának kb. 2000 példányát szolgáltatták be egyszerre, amelyből három példányt a jelentésével együtt továbbküldött a belügyminisztérium felé azzal a meghagyással, hogy a röpiratok egy csomagban, szétszóródás nélkül, nedves állapotban értek földet. Lásd: M. kir. rendőrség szentesi kapitánysága 224/biz.-1944. sz. jelentése *Légi Híradó c. röplap ledobása ellenséges repülőgépekről tbn.*, Kelt: 1944. július 26., MNL-OL. Másik példaként megemlíthető, hogy éppen a fent említett *Tiszta a lelkiismereted?* és a „*Felhívás*” kezdetű röplapok nagy része, melyeket 1944. május 29-e éjjelén, Karcag környékén szórtak le, a ledobáskor hulló csapadék miatt olvashatatlaná azott és megsemmisült. Lásd: M. kir. rendőrség karcagi kapitánysága 79/8-1944. biz. számu jelentése *Ellenséges repülőgépekről ledobott röpcédulák tbn.*, Kelt: 1944. június 1. (?), MNL-OL;

⁵⁰ A M. kir. belügyminiszter 538.000/1942. B. M. számu rendelete az ellenséges repülőgépekről ledobott röplapok és egyéb nyomtatványok beszolgáltatása tárgyában. Kelt: 1942. évi szeptember 23., Idézte: Riadó! VI. évf. 21. sz. (1942. november 1.), 332. o.;

A röpiratokkal kapcsolatos eljárást a M. kir. Belügyminisztérium VII/d. alosztályának 12.777/1944. VII.d. számú rendelete szabályozta részletesen. A rendelet pontos szövege egyelőre nem ismert, de a röplapok lefoglalásáról és összegyűjtéséről jelentést kellett küldeni az adott hatóságnak a M. kir. Belügyminisztérium közbiztonsági osztályához és a minisztérium Államvédelmi Központjához (ÁVK), a M. kir. Honvédelmi minisztérium 35. osztályához (Légoltalom), valamint az illetékes rendőr (fő)kapitánysághoz, és a honvéd kerületi parancsnokság légoltalmi parancsnokságához.

⁵¹ Szabotázscelekmények előfordultak ugyan, de az egyértelműen nem bizonyított, hogy ezek az ellenséges propaganda miatt történtek volna. Például a csepeli Weiss Manfréd Műveknél 1943 augusztusában a harcokcsigánytárnál az öntőformák 75%-a használatlan volt vélhetően szabotázscelekmény miatt, azonban ekkor még nem történt nagyobb méretű szövetséges repülőtevékenység, valamint röplapszórás Magyarország területén. Lásd: PO-508 sz. feljegyzés. Mediterranean Allied Air Forces, AFHRA;

a nyelvezete és megjelenése kiválóan megfelelt a megkívántaknak. Mégis el kellett ismerniük, hogy a röplapokkal elért hatás nem a célok szerint alakult, sőt éppen ellentétes eredményeket szült, ugyanis a légitámadások okozta sokkhatás nyomán a magyarok hangulatát inkább a szövetséges repülőket ellen hergelték, és nem a németekkel való szembefordulást siettették.⁵² Ennek ellenére az óriási tömegben leszárt⁵³ röplapok összeszedése és beszolgáltatása több alkalommal annak ellenére sem volt zökkenőmentes,⁵⁴ hogy már azok birtoklását is szigorúan büntették.⁵⁵

Apró kitérőként mindenképpen érdemes megismerkedni az amerikai titkosszolgálat II. világháborús rövidebb történetével, ugyanis ez szervezte meg a mediterrán térségben a háború idején a pszichológiai hadviselést.⁵⁶ Közvetlenül a II. világháború kitörését követően F. D. Roosevelt elnök szorgalmazta az Amerikai Egyesült Államok felkészítését a háborúra, annak ellenére, hogy az európai és ázsiai eseményektől való erős elszigetelődés jellemezte az amerikai közhangulatot. A háború előtt az amerikai hírszerző szervezetek teljesen önállóan, egymástól elszigetelten működtek és nem igazán akarták másokkal megosztani az információikat. Ennek az állapotnak a felszámolására 1941. július 11-én William Joseph („Vad Bill”) Donovanat kinevezték Hírszerzési Koordinátorrá (COI),⁵⁷ aki ezzel az összes amerikai hírszerzési tevékenységért egyszemélyben felelős lett. Az ezt követő bő egy évet mégis politikai és jogi csatározásokkal kellett eltöltenie, mivel a névleges alárendeltjei nem nagyon akarták feladni a korábban megszerzett pozícióikat és erőforrásait. A nehézségek ellenére Donovan megalapozta az Amerikai Egyesült Államok központi hírszerző intézményét, amelynek utolsó állomásaként 1942 júniusában a hatáskörébe utalt szervezeteket és hivatalokat átszervezték és átnevezték Stratégiai

⁵² Office of Strategic Services Original Report No. GR-2990, Date of Report: 13. Dec. 1944, Country: Hungary, Subject: Effects of Allied and Axis Propaganda, AFHRA. A hivatalos jelentések szerint a lakosság legtöbbször (legalábbis a hivatali személyek jelenlétében) gúnyos elutasító magatartással reagált a röplapokra, azok tartalmát mereven elutasította. Lásd: M. kir. rendőrség karcagi kapitánysága 79/8-1944. biz. számú jelentése *Ellenséges repülőgépekről ledobott röpcedulák tbn.*, Kelt: 1944. június 1. (?), MNL-OL;

⁵³ Alkalmanként több tízezer darab röpceduláról is szó lehetett, mint ahogyan a kiskunhalasi rendőrkapitányság azt megemlítette az 1944. június 6. éjjelen történt ledobás kapcsán. Lásd: M. kir. rendőrség kiskunhalasi kapitánysága 1512/1944. sz. jelentése *Felzárkózás a Magyar néphez kezdetű és Most, vagy soha végződésű röpcedulák ellenséges repülőgépről való ledobása tbn.*, Kelt: 1944. június 7., MNL-OL;

⁵⁴ Például a bajai rendőrkapitányság 1944. április 17-én kétféle röpcedula összeszedését jelentette a belügyminisztérium felé azzal a megjegyzéssel, hogy a propagandaanyagot már napokkal korábban ledobhatták. A ledobás valószínűleg 1944. április 13-án történt. Lásd: M. kir. rendőrség bajai kapitánysága 4/49-1944. biz. sz. jelentése *Ellenséges repülőgépről ledobott röpcedulák tbn.*, Kelt: 1944. április 17. MNL-OL;

Másik példaként Kecskemét thj. város légoltalmi parancsnoksága február 29-én jelentette, hogy a február 24. éjjeli röplapszórás során a röpcedulák Ágasegyháza pusztában kb. 4-5 km hosszú és 1 km széles sávban kerültek kiszórásra. Jutott belőlük a tanyaépületek tetejére és a fák gallyaira is, emiatt nagyon nehéz volt az összeszedésük. Lásd: *Kecskemét thj. város légoltalmi parancsnoksága 14/11-1944. biz. sz. jelentése* Repülőgépről leszárt röpcedulákról jelentés tbn., Kelt: 1944. február 29., MNL-OL;

⁵⁵ Mint elkövetési magatartás, a röpcedulák birtoklása, valamint a röpcedulák terjesztése több büntetőjogi tényállást is kimeríthetett, így a honvédelem ellen irányuló izgatás büntettét (Btk. 172. §, 1939. évi II. tc. 196. §), a honvédelem érdekét veszélyeztető rongálásra való felbujtás büntettét (1939. évi II. tc. 204. §), a hűtlenség büntettét (1930. évi III. tc. 59. §), valamint a sajtórendészeti intézkedések megszegése vétségét (1939. évi II. tc. 198. §) is. A tényállásokat felsorolta: M. kir. rendőrség miskolci kapitánysága 154/1-1944. sz. irata *Jelentés ellenséges repülőgépekről leszárt röpcedulákról tbn.*, Kelt: 1944. június 12., MNL-OL;

⁵⁶ Az amerikai hírszerzés és a „fehér” propagandatevékenység történetéhez lásd LAURIE 1996. 210–232.

⁵⁷ Coordinator of Information (COI)

3–4. KÉP Egy 500 fontos röplapbomba szerelése és berakodása egy B-17 típusú bombázó repülőgéphez. A laminált papírból, az M-17 típusú gyújtóbomba mintájára készült eszközöket először James Monroe százados alkalmazta a 305. Bomb Groupnál, erre tekintettel nevezték el ezeket „Monroe bombáknak”. (Forrás: NARA RG 342)

Szolgálatok Hivatalára⁵⁸ (OSS).⁵⁹ A háborúba való belépést követően az amerikaiak propaganda-pszichológiai hadjáratot indítottak a náci Németország és annak szövetségesei ellen, ezt azonban nagyon megnehezítette, hogy az amerikai hírszerzés még mindig három hírszerző szervezettel rendelkezett egyszerre, amelyek egymással is legalább annyira hadilábon álltak, mint a náccal.⁶⁰ Mivel Rooseveltnem tudott megfogalmazni pontos háborús és háború utáni célokat, az így keletkezett vákuumban az ügynökségek buzgón alakították ki saját, legtöbbször egymással ellentmondó propagandájukat.⁶¹

A fellelhető adatok alapján a magyarok felelősségét a zsidóüldözések ügyében részletesebben mindössze négy szövetséges röplap feszegette a kérdéses tágabb időintervallumban, azaz 1944 májusa és 1944 júliusa között. A szövetséges légerők által terjesztett kiadvány, a *Légi Híradó* 4. számát 1944. június 30. körül, a *Tiszta a lelkiismereted?* címűt 1944. május 29-én,⁶² a *Légi Híradó* 6. számát valószínűleg 1944. július közepén–végén,⁶³ a *Te is mosod kezeidet?* címűt 1944. július 27-én, szórták le az ország légtérében.

⁵⁸ Office of Strategic Services (OSS)

⁵⁹ Lásd: PROSSER – FRIEDMAN 2008. A későbbi fejlődését ismerve az OSS-t tartják a CIA elődjének.

⁶⁰ Ezek a Háborús Információs Hivatal tengerentúli ügyosztálya (Office of War Information – OWI), a Stratégiai Szolgálatok Hivatala Közhangulat Műveletek Ügyszálya (The Morale Operations Branch of the Office of Strategic Services), valamint a hadserg által irányított Pszichológiai Hadviselési Egységek (Psychological Warfare Units). Az OWI és az OSS propagandistái különösen ellentétben álltak egymással, ugyanis az OSS-t machiavellista konzervatívok és republikánusok vezették, akik azt akarták, hogy az amerikai értékek domináljanak a nemzetközi viszonyokban, és hittek abban, hogy bármilyen eszköz – ideértve a náci „*fekete*” propagandáját is – szentesíti ezt. Ezzel ellentétben az OWI-t a liberálisok, a New Deal hívei és azok a médiaszereplők és művészek vezették, akik kitarítottak a „*Wilsoni ideák*” mellett, és hittek abban, hogy az igazság Amerikáról, ahogyan azt ők értelmezték, győzni fog saját üzenetének pusztá erejénél fogva.

⁶¹ Az amerikai történészek véleménye szerint a belső konfliktusok ellenére az amerikai propaganda mégis felgyorsította a szövetségesek győzelméhez vezető utat, és minden hírszerző szervezetnek létfontosságú szerepe volt ebben a kiemelten fontos erőfeszítésben még akkor is, ha a köztük lévő konfliktusok előrevetítették a hidegháború jövőbeni ideológiai vitáit.

⁶² Ezt a röplapot a források szerint először valószínűleg Szarvas környékén dobták le 1944. május 29. éjjelen, 22 óra és 23 óra között. Még legalább további két nagytömegű ledobás volt ebből a röplapból 1944. június 2-án Kiskunfélegyháza, és Fábianszabó közeliében, illetve az előző éjszakán Tiszaföldvárnál. Lásd: M. kir csendőrség központi nyomozó parancsnoksága Ideiglenes eseményösszesítés, 1944. június 6., MNL-OL;

Megjegyzem, hogy 1944. június 2-án a szövetséges repülők kivétel nélkül vasúti célokat támadtak!

A M. kir. Belügyminisztérium 1944. július 21-én kelt 11.855/1944. sz. aktája alapján, kerek egy hónappal később, 1944. július 2-án újra nagy tömegben szórták le az ország több különböző pontján. Az aktában elfekvő civil bejelentés szerint a röplapokat a „*zsidók terjesztik, a betyár nemzetközi zsidó banda, akik pénzelik a légi banditákat is!*” Ez a megjegyzés híven tükrözi az akkori viszonyokat és a lakosság hozzáállását. Lásd: M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága 9342./B.kt.1944. sz. jelentése *Röpiratok felterjesztése* tbn., Kelt: 1944. június 6., valamint M. kir. Belügyminisztérium 11.855/1944. sz. aktája *Ellenséges repülőgépekről ledobott röpiratok* tbn., Kelt: 1944. július 21., valamint M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága Ideiglenes eseményösszesítése, 1944. július 3. MNL-OL. Az 1944. július 2-i célok az öt támadó wing részére Budapest-Rákospályaudvara, Vecsés repülőtér (Ferihegy), a csepel-szigeti Weiss Manfréd Művek pályaudvara (valójában az iparvágányok), valamint a Shell olajfinomító és az almásfüzitői olajfinomító és olajtartályok voltak. Lásd: *Intelligence Annex (Operation Orders No. 607)*, 1 July 1944, Headquarters Fifth Wing (US), Plan „B”, AFHRA.

⁶³ Sajnos közelebbi dátum megállapítása egyenlőre nem lehetséges, mert a vonatkozó jelentések a *Légi Híradó* egyes számait nem mindig jelölik meg, mindössze csak a röplap főcímét (nevét). A *Légi Híradó* 1. számának ledobását először 1944. június 13-ára irradóra jelentették az ivánci (Vas vm.) őrskörletből. Lásd: M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága 10.350./B.kt.1944. sz. jelentése *Röpiratok felterjesztése* tbn., Kelt: 1944. június 20., MNL-OL. A *Légi Híradó* 2. és 3. számát 1944. június 26-ára irradóra szórták le Kiskundorozsma környékén. Lásd: M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága 11.414./B.kt.1944. sz. jelentése *Röpiratok felterjesztése* tbn., Kelt: 1944. július 7., MNL-OL;

Két nappal később indult el az utolsó nagy deportáló szerelvény Auschwitzba!

Az említett propagandaanyagokat közelebbről megvizsgálva az első, a *Légi Híradó* 4. számának egyik főcíme:⁶⁴

„Amerika újra figyelmezteti Németország csatlósait. (...) különösen Magyarországot, hogy szüntessék be a zsidók embertelen bántalmazását. (...) A képviselőház (...) a legnagyobb fokú határozottsággal kijelenti, hogy mindazok, akik embertelen cselekedetek végrehajtásában résztvesznek az igazságszolgáltatás lesújtó kezét nem kerülik el. Bár e határozati javaslat minden csatlós államnak szól de különösen vonatkozik Magyarországra, ahol egy millió zsidó élete van veszélyeztetve.”

A második propagandaanyag szövegéből:⁶⁵

„Tiszta a lelkiismereted? Ma Magyarországon tízezreket üldöznek politikai, vallási, vagy faji okokból kifolyólag. (...) A civilek a nácik által való rendszeres kínzása és öldöklése – férfi, nő vagy gyermek – Europa legtöbb részén még ma is folyik. (...) senki, aki résztvett ezekben a kegyetlenkedésekben, büntetlen nem maradhat. (...)”

Négy kérdés:

1. Rajta van a neved a Szövetséges Hatalmak fekete listáján?
2. Tiszta a lelkiismereted?
3. Hiszel a Szabadságban?
4. Mit teszel ennek érdekében?”

A harmadik propagandaanyag a *Légi Híradó* 6. számának egyik főcíme:⁶⁶

„400,000 magyar zsidó a haláltáborokban (...)”

London: A lengyel belügyminisztérium részletes jelentést kapott annak a 400,000 magyar zsidónak sorsáról, akiket az Oswiecim közelében lévő koncentrációs táborba toloncoltak.

Május 15-én a németek 62 vasúti kocsirakomány zsidó gyermeket deportáltak Magyarországról. Ettől kezdve huzamosabb ideig minden nap hat, magyar zsidóval megrakott vonat haladt át a Krakó melletti Plaszow vasutállomáson. (...) Oswiecimben a németek még 1942-ben napi 6,000 kivégzésre alkalmas gázkamrát építettek. Később még két haláltáborot építettek. (...) Ez embertelen cselekedetek elkövetőinek figyelmét ismét felhívjuk Roosevelt elnök március 27-iki kijelentésére: Mi, az egyesült Nemzetek, újból kinyilatkoztatjuk megmásíthatatlan elhatározásunkat, hogy a kegyetlenkedések elkövetőit üldözni és az igazságszolgáltatás elé fogjuk állítani. (...)”

A negyedik propagandaanyag szövegéből:⁶⁷

„1944. július 8. A lengyel kormány hivatalosan bejelentette, hogy 400,000 magyar zsidót öltek meg a lengyelországi Oswiecimi halálkamrákban.”⁶⁸

1944. július 11. Imrédy Béla nyilvánosan kijelentette, hogy sem a magyar hatóságoknak, sem egyetlen magyar embernek, egyetlen csepp zsidó vér sem tapad a kezéhez.

Te is mosod kezeidet?(...)”

⁶⁴ Lásd: HIM-Plakát 7739/Nyt. sz.

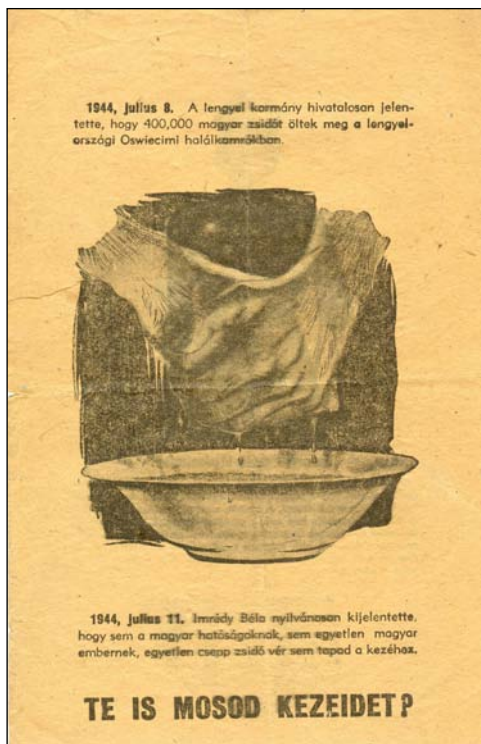
⁶⁵ A röplap iktatószáma: C/Hy/403, Lásd: HIM-Plakát 6567/Nyt. sz.

⁶⁶ Lásd: HIM-Plakát 4870/Nyt. sz.

⁶⁷ A röplap iktatószáma: H051. A tanulmányhoz a Mohos Nándor magántulajdonát képező röplapot használtam fel, de ugyanez megtalálható a HIM-Plakát 7403/Nyt. alatt is.

⁶⁸ Ez a helyszín azonos az auschwitzi megsemmisítő táborral, német nevén: Das Konzentrations- und Vernichtungslager Auschwitz II (Birkenau).

A röplapok közül tehát az első kettő csak általános utalásokat tartalmaz, a harmadik és a negyedik azonban egyértelművé teszi, hogy a szövetségesek biztosan tudtak a deportálásról, annak céljáról és mindezt közölték is Magyarországi lakosaival! Az 1944. július 27-én ledobott, *Te is mosod kezeidet* című röplap már egészen nyíltan ismertette volna a magyarokkal, hogy a szövetségesek tudnak a tömegmészárlásokról, emellett bejelentették azt is, hogy meg fogják büntetni a felelősöket. Figyelemre méltó, hogy bizonyíthatóan korábban ugyanezt, de elképzelhető, hogy más nyíltan ugyanilyen tartalmú röplapot sem dobtak le, továbbá ez az eset is csak hetekkel az utolsó deportáló vonatszerelvény elindulását követően történt!⁶⁹ 1944. július 27-én⁷⁰ Budaörs, Csákszerű, Oroszlány, Dinnyés, Tököl, Martonvásár, Kajászószentpéter, Hajós, Szentpéterfőle

5–6. KÉP A röplap (elülső és hátsó oldal), amely egyértelműen bizonyítja, hogy a szövetséges hírszerzés tudott Auschwitzról és arról, hogy mi történik ott a magyar zsidókkal. A dolgok szépség-hibájaként ezt 1944. július 27-én szórták le Magyarországon, a röplapon szereplő dátumok alapján a röplap nyomtatása is az utolsó deportáló vonatszerelvény elindulása után történt! (A publikált példány Mohos Nándor tulajdona)

⁶⁹ A bizonytalanságot az okozta, hogy a *Légi Híradó* 6. száma ledobásának pontos dátumát eddig nem sikerült meghatároznom. Megjegyzendő, hogy a röplapon szereplő 1944. július 8-i dátum csak egy nappal korábbi, mint ahogyan a magyar zsidók tömeges elszállítása befejeződött volna!

⁷⁰ M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága ideiglenes eseményösszesítése, 1944. július 28., 1944. július 29., 1944. július 31. és 1944. augusztus 1., MNL-OL

és Kecskemét thj. város környékén⁷¹ jelentettek röplapszórást, melyek közül Dinnyés (Fejér vm.), Tököl (Pest vm.) és Kecskemét környékén biztosan szórta le a fent említett röplapból. Az amerikai 15. Légi Hadsereg bombázó repülőgépei, erős vadászfedezettel aznap délelőtt 09 óra 30 perc és 10 óra 12 perc között a Weiss Manfréd Művek csepeli ipartelepét támadták, berepülési sorrendben az 5., a 47., a 49. és a 304. Bomb Wing repülőkötelékei. A berepülési útvonal alapján minden repülőegység délnyugat felől lépett be az ország légterébe, majd a Balaton nyugati szélét érintve Tapolca, Mór, Bicske érintésével repültek a célpontra. A bombázást követően kifordulva a célpont fölül Dabas magasságában felvették a délnyugat felé tartó visszarepülési irányt és Pécsét érintve hagyták el az ország légterét. Egyedül a második támadó hullám, a 47. Bomb Wing alakzata tért el ettől a visszafelé tartó útvonaltól, ugyanis ez a kötelék követve a Duna vonalát, átrepült a Duna-Tisza közén, hogy Hajós és Baja érintésével lépjen ki a légterünkől a horvátországi Vrpolje felé. Minden bizonnyal ezek dobták le a kérdéses röplapokat Kecskeméten. A Dinnyés és Tököl környékén röplapszórást végző repülő alakulatot egyenlőre nem sikerült beazonosítani.⁷²

Mindezekon túl egy ötödik röplap, nevezetesen a szövetséges légierők által terjesztett *Légi Híradó* 11. száma beszámolt egy lengyelországi megsemmisítő tábor elfoglalását követő tapasztalatokról is.⁷³

A röplap szövegéből:⁷⁴

„Náci kultúrfejlény... (...) A lublini haláltáborban a németek napi 14.000 holttest elégetésére berendezett krematóriumot állítottak fel. A hatalmas négyszögletű épület padlóját méteres hamuréteg borította. Ez volt minden ami a halálkamrákban 250-es csoportokban kivégzett szerencsétlenekből megmaradt.” Ez a röplap szintén bizonyítja, hogy 1944 augusztusára a nyugati szövetségesek, ideértve a repülőket is, tudtak a megsemmisítő táborokról, méghozzá legkésőbb minden bizonnyal a szovjetek tájékoztatásából.

Mindezek szerint 1944. július 27-én a szövetségesek már minden kétséget kizáróan tudtak a magyarországi zsidók deportálásáról, annak céljáról és mindezt közölték is Magyarország lakosai-val a „*Te is mosod kezeidet*” kezdetű röplap útján, sőt ezen túlmenően azt is, hogy a felelősöket fel fogják kutatni és át fogják adni az igazságszolgáltatásnak. Úgy tűnik, hogy ez egyébként nem is csak egy egyedi ledobás volt, ugyanis 1944. augusztus 8-án ugyanezt a röplapot leszárták Söjtör, Kerkaszabadhegy, Bajánsenye, Magyarföld, Szentgyörgyvölgy, Péterhegy, Miksavár,

⁷¹ Kecskemétnél ezen a napon egy másik fajta röpcédulát is leszártak *Verjétek ki a Németet és a Német barát Hazaárulókat!* címmel. Lásd: M. kir. rendőrség kecskeméti kapitánysága 105/19-1944.biz. sz. jelentése *Ellenséges repülőgépekről leszárt röpcédulák felterjesztése* tbn., Kelt: 1944. július 31., MNL-OL

⁷² Lehetséges, hogy a 47. Bomb Wing repülőgépei voltak azok, de az 5. Bomb Wing is kapott parancsot hasonló feladatok elvégzésére. Lásd: *Operations Order Number 643, Headquarters 5th Bombardment Wing, 26 July 1944. (18.00h)*, valamint *Operations Order Number 119, Headquarters 49th Bombardment Wing, 26 July 1944.*, AFHRA;

A Honvédelmi minisztérium feljegyzése alapján a támadók több hullámban a Barcs és Siklós közötti térségben repültek be a légterünkbe 08 óra 40 perc és 09 óra 09 perc között, 09 óra 15 perc és 10 óra 10 perc között támadták a célpontot, majd 10 óra 05 perc és 10 óra 57 perc között hagyták el az ország légterét a Barcs és Eszék közötti térségben. Lásd: M. kir. Honvédelmi Miniszter 123.811/el.n.35.-1944. sz. jelentése az *1944 évi július hó 27-én délelőtt végrehajtott ellenséges légitámadás* tbn., Kelt 1944. július 27., MNL-OL

⁷³ Ezt leghamarabb valószínűleg Komáromnál 1944. augusztus 21. éjjelen szórta le. Lásd: M. kir. rendőrség komáromi kapitánysága 14/18-1944. biz. sz. jelentése *11 számú Légi Híradó c. röplap felterjesztése* tbn., Kelt: 1944. augusztus 23., MNL-OL

⁷⁴ A tanulmányomhoz a Mohos Nándor magántulajdonát képező röplapot használtam fel.

Csáktornya és Kerkafő térségében, azaz Zala és Vas megyékben,⁷⁵ azonban mindez már hetekkel az utolsó deportáló vonatszerelvény elindulását követően történt! Nyilvánvaló, hogy a röplapok az eredeti célkitűzéseket nem érték el, azaz a lakosság nem roppant össze sem a propaganda, sem a bombázások okozta sokk hatására, sőt inkább ellenérzéseket, vagy legalábbis közönyösséget eredményezett a magyar lakosság körében. A zsidó világszervezetek folyamatosan kérelmezték a megsemmisítő táborok és az oda vezető vasúti útvonalak bombázását úgy, hogy mindeközben röplapokkal gyakoroljanak negatív hatást a németekre és szövetségeseikre, majd később ennek állítólagos elmaradásáért élesen kritizálták a szövetséges vezetőket. Cinikusnak tűnik ugyan, mégis Magyarország tekintetében ez a kérés véleményem szerint megvalósult, tehát ennek ténye nem, azonban az elért eredmények és a kivitelezés módja, valamint időpontja erőteljesen vitathatóak.

Utószó

A fentiekben a magyar zsidók az országból történt kiszállításának, a mindeközben folytatott légi-háború és a szövetségesek propaganda tevékenységének összefüggéseit igyekeztem felderíteni, kapcsolatokat keresve a deportálás és annak politikai felelőssége, a légítámadások, valamint a szövetséges repülők útján eszközölt röplapszórások között. A vizsgálatom legfőbb célja volt felderíteni azt, hogy a szövetséges hatalmak által folytatott propaganda, a bombázások okozta károk, illetve a szövetséges légierők céljelölése lehetett-e bármilyen hatással a magyarországi zsidók üldözésének, kiszállításának és megsemmisítésének leállítására?

A tömeges kiszállítást és a tervszerű megsemmisítési akciót végül a kormányzó közbelépése állította meg, véleményem szerint azonban Horthy részéről az akció leállításáról szóló döntést nem a szövetséges bombázók okozta pusztítás, vagy akár a leszórt propagandaanyagok,⁷⁶ mint inkább a külföldről és belföldről⁷⁷ érkező, egyre aggasztóbb hírek kényszerítették ki. Diplomáciai értesülések szerint ugyanis elmarasztalták a magyar politikai felsőbb vezetést a zsidóüldözés ügyében,⁷⁸ amellyel párhuzamosan természetesen felerősödtek a kormányzó és körének politikai túlélési ambíciói.⁷⁹

⁷⁵ M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága ideiglenes eseményösszesítése, 1944. augusztus 16., MNL-OL

⁷⁶ Az amerikai hírszerzés az 1944. december 13-án kelt GR-2990 sz. jelentésében tényként rögzítette, miszerint a szövetségesek röplapszórásai nem érték el a megkívánt bomlasztó hatást, sőt inkább annak az ellenkezőjét! *Office of Strategic Services, Subject: Effect of Allied and Axis Propaganda, Country: Hungary*, MAAF Intelligence File No. 327. (Psychological and Political – Hungary), AFHRA

⁷⁷ 1944. június végén a magyar egyházi vezetők is egyre élesebben léptek fel az országban uralkodó állapotok, különösen a zsidók elleni atrocitások miatt. Ekkorra már mindenképpen egyértelművé kellett válnia minden politikai vezetőnek, hogy a deportálás pontosan mit is jelent a zsidók számára, ennek következményeit tehát már lehetetlen volt figyelmen kívül hagyni.

⁷⁸ A svéd király táviratozott Horthynak a zsidók ügyében, az üzenet átadásáról szóló utasítás a budapesti svéd követ felé 1944. június 30-án érkezett meg. A követség az 1944. július 29-én kelt feljegyzése alapján ez a távirat, valamint az ebben a kérdésben történő egyre terjedő külföldi publicitás egyértelműen hatással bírt a kormányzóra. BAJTAY 1994. 12. sz. dokumentum, 86. és 27. sz. dokumentum. 116–119.

⁷⁹ Horthy, a nürnbergi perben tett tanúvallomásaiban, a deportációért való teljes felelősséget Baky László belügyi államtitkára hárította. *Prot. Seite 2817/2818 deutsch, Nürnberger Prozesse, Fall XI.*, Deutsches Zentralarchiv (DZA), Potsdam. A dokumentum megtalálható a MNL-OL Mikrofilmtár 15039. tekerésén!

FÜGGELÉK

Az amerikai légierő egységei

- Légi Hadsereg** Az Amerikai Egyesült Államok Légierőjének magasabb szervezeti és vezénylési egysége. Az amerikai 15. Légi Hadsereg öt bombázó wingből állt fel, amely 21 bombázó és hét vadászrepülő groupra tagozódott.
- Bomb Wing** Ezred méretű, általában 3–4 Bomb Groupból álló bombázó repülő egység.
- Bomb Group** Osztály méretű, általában négy bombázó századból álló repülő alakulat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ARENDE, HANNAH (2001): *Eichmann Jeruzsálemben*. Budapest, Osiris.

BAJTAY PÉTER (vál., ford., bev., jegyz.) (1994): *Emberirtás, embermentés. Svéd követjelentések 1944-ből. Az Auschwitz jegyzőkönyv*. Budapest, Katalizátor Iroda.

BENSCHOFSKY ILONA – KARSAI ELEK (szerk.) (1960): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 2. kötet. Budapest, MIOK.

BOKOR PÉTER (1982): *Végjáték a Duna mentén*. Interjúk egy filmsorozathoz. Budapest, RTV – Minerva – Kossuth.

BRAHAM, RANDOLF L. (1990): *A magyar Holocaust*. Budapest, Gondolat.

BROSZAT, MARTIN (közreadja) (2017): *Auschwitz parancsnoka voltam. Rudolf Höss emlékiratai*. Jaffa Kiadó.

CRAVEN, WESLEY FRANK – CATE, JAMES LEA (1983): *The Army Air Forces in World War II. Volume Two*. Washington D.C., Office of Air Force History.

FENYŐ MIKSA (1986): *Az elsodort ország*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

HAUSNER, GIDEON (1984): *Ítélet Jeruzsálemben*. Budapest, Európa.

HARASZTI GYÖRGY (közli, kíséző tanulmány) (2016): *Auschwitzi jegyzőkönyv*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.

KARSAI ELEK (1985): Elképzelések és tervek Magyarország bombázására 1944-ben. *Somogy megye múltjából*. Levéltári évkönyv 16. évf. 16. sz. 503–539.

KARSAI LÁSZLÓ – MOLNÁR JUDIT (szerk.) (1994): *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó.

KISS GÁBOR (1996): „Légigangszterek” Szeged felett. *Belvedere Meridionale* 8. évf. 5–6. sz. 115–118.

LACZHÁZI JENŐ vk. alezredes (1944): Ki és hogyan támad bennünket? *Légoltalmi Közlemények* 1944. 8. sz. 1944. augusztus 15. 233–239.

Laurie, Clayton D. (1996): *The Propaganda Warriors. America's Crusade Against Nazi Germany*. University Press of Kansas.

LÉVAI JENŐ (1988): *Raul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Budapest, ÁKV-Maecenas.

LOVAS GYULA (1996): *Magyar vasutak a második világháború éveiben*. Budapest, MÁV Vezérigazgatóság.

OLÁH ANDRÁS PÁL (2015): Az amerikai propaganda és a zsidók deportálása. *BBC History Magazin* V. évf. 4. sz.

OLÁH ANDRÁS PÁL (2016): A magyar zsidók deportálása, a hadiszállítás és a szövetséges légitámadások összefüggései. *Hadtörténelmi Közlemények* 129. évf. 3. sz. 879–897.

OLÁH ANDRÁS PÁL (2017): Az igazi bombák földjén. A II. világháború keserves öröksége Magyarországon. *Határtalan Régészet* II. évf. 2. sz. 33–37.

PROSSER, FRANK – FRIEDMAN, SGM HERBERT A. (2008): *Organization of the United States Propaganda Effort during World War II*, <http://www.psywar.org/usa.php> Hozzáférés: 2018. 06. 25.

RÁNKI GYÖRGY – PAMLÉNYI ERVIN – TILKOVSKY LORÁNT – JUHÁSZ GYULA (Összeáll., s. a. r., bev.) (1968): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest, Kossuth Kiadó.

ZINNER TIBOR – RÓNA PÉTER (1986): *Szálasiék bilincsbén*. II. kötet. Budapest, Lapkiadó Vállalat.

Levéltári források

NARA	The National Archives of United States
AFHRA	Air Force Historical Research Agency
NA	The National Archives, London
MNL-OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
HIM-Plakát	Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Plakát- és aprónyomtatványtár
MNL-CSML	Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára

LENGYEL ÁDÁM

adamlengyel92@gmail.com

Phd-hallgató (SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)

„Senkit sem hagyunk hátra!”

Amerikai harci mentőakciók Szomáliában és Afganisztánban

„Leave no man behind”

Combat rescue in Somalia and Afghanistan

ABSTRACT

In my study I compare two of the many combat rescue missions from the recent history. These two operations are the Battle of Mogadishu on 3–4. October 1993., and the Battle of Takur Ghar on 4–5. March, 2002. I will examine the physical and political environments, the operational plans, the American and the opposition forces involved in the missions, the exact events that lead to combat rescue missions, and the aftermaths of the two battles.

KEYWORDS

Battle of Mogadishu, Battle of Takur Ghar, CSAR, Somalia, Afghanistan

DOI 10.14232/belv.2018.2.5   <https://doi.org/10.14232/belv.2018.2.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Lengyel, Ádám (2018): „Sztálinista szélsőjobb”. A Lohamej Herut Jiszrael katonai tevékenysége és eszmei kötődései Palesztinában, 1940–1948. Belvedere Meridionale 30. évf. 2. sz. 88–118. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

„*Senkit nem hagyunk hátra!*” Ez az ismeretlen eredetű frázis meghatározza a modernkori hadviselést, s a hadseregek profi, hivatásos sereggé való átalakulásával még inkább jelentőségtejtessé vált ez a mondat. Ez a katonák egymásért való felelősségérzetét, és a hadsereg a katonákért vállalt felelősségét testesíti meg – annyira, hogy különböző formákban több hadsereg és alakulat krédójában is megtalálható.¹ Ám amikor ez a mottó a gyakorlatba is átültetésre kerül, sokszor igen kiélezett, veszélyes helyzeteket okoz – adott esetben még tovább növeli a veszteségeket. Tanulmányomban ezt szeretném szemléltetni két, az Egyesült Államok hadereje által végrehajtott harci mentőakción keresztül: egyik az 1993. október 3–4-én lezajlott mogadishui csata során, másik a 2002. március 4–5-én a Takur Ghar hegyen végrehajtott mentőakciók. Bár az események közt közel tíz év telt el, és a bevetés környezete is más volt, a mentőakciók összehasonlítását a véletlen egybeeséseknek köszönhetően érdemes megkísérelni: elemzem és összehasonlítom azokat a döntéseket, melyek alapvetően befolyásolták a helyzet kialakulását, illetve a helikopterek lelövése után hozott döntéseket azok legénységének és utasainak kimentésére.

Munkám során az elérhető legfrissebb, főként angol nyelvű szakirodalmat használtam, illetve az Egyesült Államok haderejének vonatkozó, akkor érvényes kézikönyveit. Elemzésemben nem kívánok morális és politikai kérdésekkel foglalkozni, pusztán az eseményekre és azok következményeire koncentrálok. Az idegen nevek és eszközök átírásánál az angolszász terminológiát követem, az események könnyebb megértését térképek segítik. Az egyszerűség érdekében minden Kalasnyikov-típusú fegyvert a Kalasnyikov névvel jelölök.

ÁLTALÁNOS HELYZET

A szomáliai helyzet a TFR bevetése előtt

1960 nyarán Brit-Szomáliföld és Olasz-Szomália függetlenné válásával és egyesülésével létrejött a Szomáli Köztársaság. 1969-ben Si'ad Barre vezérőrnagy katonai puccsal megdöntötte a kormány hatalmát. Az 1980-as évek végére a lázadások következtében a Barre-rezsim meggyengült, míg végül 1991-ben polgárháború tört ki. Az ország kisebb, a szomáliai klánok által uralt részekre szakadt, melyek egymással is hadban álltak.² Az ENSZ 1992-ben a beavatkozás mellett döntött, a misszió célja a béke elérése és fenntartása, valamint a humanitárius segélyek célba juttatása és védelme volt. A misszió sikertelensége nyomán helyét az amerikai vezetésű UNITAF,³ majd az ennek a kibővítésével megalakult UNOSOM⁴ II vette át. Ezek egyre nagyobb létszámmal és szabadabb bevetési szabállyal komoly harcérintkezésekbe is bocsátkoztak a milíciákkal; ám a várt sikerek elmaradtak.⁵

¹ Többek között a dolgozatban szereplő US Army Ranger alakulatok krédójában is megtalálható: „*Sose hagyom, hogy egy elesett bajtársam az ellenség kezébe kerüljön (...)*” (forrás: <http://www.army.mil/values/ranger.html>; Hozzáférés: 2016. 02. 24.)

² KISS – BESENYŐ – RESPERGER 2010. 41–50.

³ Unified Task Force (magyarul: Egyesített Harci Kötelék).

⁴ United Nations Operations in Somalia (Egyesült Nemzetek Szomáliai Művelete). A szomáliai ENSZ misszió megnevezése. Miután mandátumát megújították, átalakítva, UNOSOM II néven működött tovább.

⁵ KISS – BESENYŐ – RESPERGER 2010. 50.

1993. június 5-én Mohamed Farrah Aideed tábornok és pártja, az Somali National Alliance (SNA) milicistái egy rajtaütésben több ENSZ katonát megöltek. Ennek hatására augusztus 22-én az Egyesült Államok felállította a Task Force Ranger-t (TFR), melynek feladata Aideed tábornok elfogása volt. A TFR augusztus 28-án érkeztek meg Szomáliába, ahol a következő hetek folyamán több bevetést is végrehajtottak, s az egyik ilyen rajtaütés során sikerült elfogni Aideed tábornok egyik tanácsadóját. Ez idő alatt a helyzet Mogadishuban – mely város az ország gazdasági és politikai központja – kritikussá fajult és a város az ENSZ csapatok számára is veszélyessé vált; az amerikai rajtaütések ellenére.⁶

Az afganisztáni helyzet az Operation Anaconda⁷ előtt

Afganisztán 1926-ban nyerte el függetlenségét a Brit Birodalomtól, majd az ország Muhammad Nádír vezetésével Afgán Királyság néven kezdte modern kori működését. Az 1970-es évek éhínségei és a szélsőséges politikai elemek megerősödése nyomán 1973-ban államcsínyt hajtottak végre, kikiáltották a köztársaságot, majd 1978-ban Daud köztársasági elnök hatalmát megdöntötték – őt magát meggyilkolták – és a kommunisták vették át a hatalmat.⁸

A kormányellenes lázadások hatására 1979. december 27-én a Szovjetunió az intervenció mellett döntött, s ezzel megkezdődött a „szovjetek Vietnámja”. A szovjet erők beavatkozása a kisebb lázadásokat kiterjedt felkelésre erősítette, s bár a szovjetek a hagyományos hadviselésben előnyt élveztek, a felkelők a gerilla taktikát alkalmazva komoly veszteségeket okoztak. A mudzsahedinek⁹ harcát több ország és szervezet is titokban támogatta fegyverrel és pénzzel – többek között a CIA is. A szovjet csapatok végül 1989-ben a sikeres gerilla hadviselés és a Szovjetunióban végbemenő változások hatására kivonult az országból.¹⁰

A szovjetek távozása után tovább zajlott a polgárháború, ami után végül az iszlám egy radikális irányzatát követő csoport, a talibán¹¹ szerezte meg a hatalmat. A talib rezsim támogatta az al-Kaida terrorszervezetet és annak vezetőjét, Oszama bin Ladent, amiért cserébe anyagi, katonai, valamint államigazgatási támogatást kapott.¹²

A 2001. szeptember 11-én, New York-ban és Washingtonban végrehajtott terrortámadások hatására George W. Bush, az Egyesült Államok elnöke háborút indított a nemzetközi terrorizmus és annak támogatói ellen, s ennek a háborúnak az első célpontja volt Afganisztán, a küldetés célja pedig a talib rezsim megdöntése, valamint bin Laden elfogása és ezzel az al-Kaida lefejezése volt. Az Egyesült Államok az Operation Enduring Freedom¹³ keretében megszállta az országot, ám annak egyes részeit nem sikerült pacifikálnia, valamint bin Ladent sem sikerült kézre kerítenie.¹⁴

⁶ *Somalia After Action Report*. 9–10.

⁷ Anakonda hadművelet – a 2002. március 3-án indított amerikai hadművelet kódneve.

⁸ RESPERGER – KISS – SOMKUTI 2008. 216–217.

⁹ Az iszlám szent háború, a *Jihad* harcosai nevezik így magukat. Jelentése „Isten harcosa”.

¹⁰ RESPERGER – KISS – SOMKUTI 2008. 217–219.

¹¹ (Itt) az afganisztáni szovjet intervenció vége és az amerikai intervenció között Afganisztánt uraló, multinacionális, vallási alapú politikai-katonai csoport. Tagjai a talibok.

¹² RESPERGER – KISS – SOMKUTI 2008. 220–222.

¹³ Tartós szabadság hadművelet; Afganisztán talib uralom alóli felszabadítását célzó amerikai katonai hadművelet.

¹⁴ RESPERGER – KISS – SOMKUTI 2008. 222.

Általános helyzet összehasonlítása

A Szomáliában kitört polgárháborús helyzet megoldását az ENSZ a békefenntartó missziókban látta, ezzel szemben, amint az fentebb látható, az Egyesült Államok a probléma gyökerének kezelésével – azaz Aided tábormok elfogásával, vagy kormányzati gépezetének megbénításával – kívánta elérni, hogy az országban helyreálljon a közrend.

Ezzel szemben Afganisztánban a katonai beavatkozás váltotta ki a felkelést. Az amerikai csapatok támadása után a tálib rezsimet a hatalomból hiába távolították el, az országból nem sikerült kiűzni, így ennek megoldását kezdték keresni.

A SZEMBEN ÁLLÓ ERŐK

Szomália: az ENSZ és amerikai erők, illetve az SNA milícia

UNOSOM II

Az ENSZ a sikertelen UNITAF misszió után annak kibővítése mellett döntött. A UNOSOM II misszió 1993 nyarára elérte a 16 000 fős harci létszámot, 21 nemzet vett részt benne.¹⁵ A küldetés parancsnoka a török Cevik Bir vezérőrnagy, helyettese az amerikai Thomas M. Montgomery vezérőrnagy volt. Utóbbi egyben a USFORSOM¹⁶ parancsnoki tisztjét is ellátta.¹⁷

Az ENSZ misszióban résztvevő országok közül több is küldött páncélozott egységeket a térségbe: páncélozott csapatszállítókkal rendelkezett az indiai, a maláj, a pakisztáni és az olasz kontingens is, valamint India T-72-es, míg Pakisztán a NATO-tól kapott M48-as harckocsikat vehetett be. Ezen felül az olasz kontingens rendelkezett A-129 Mangusta támadóhelikopterekkel.¹⁸

USFORSOM

A UNOSOM II misszió létrejöttével az Egyesült Államok megtehetette, hogy csökkenti a térségben állomásozó katonáinak létszámát. A létszámcökkentés mellett az amerikai csapatok visszakérültek az amerikai parancsnoki lánc rendszerébe; épp ezért a USFORSOM a CENTCOM¹⁹ parancsnokának, Joseph P. Hoar tengerészgyalogos tábornoknak az alárendeltségébe tartozott.²⁰

Az amerikai csapatok fő célja az volt, hogy támogassák az ENSZ missziót. Éppen ezért, a USFORSOM létszámának jelentős részét – mintegy 2600 főt – a logisztikai alakulatok tették ki, míg a harci erőt egy 1100 fős, dandár vezetési szintű alakulat alkotta. Ezt az erőt a New York

¹⁵ A misszió teljes létszáma jóval meghaladta a 16 000 főt, ám sok nemzet csak logisztikai vagy vezetési támogatást nyújtott, harcoló egységeket nem küldött.

¹⁶ U. S. Force in Somalia (Egyesült Államok Szomáliai Hadereje). Az Egyesült Államok által az ENSZ támogatására küldött csapatok parancsnokságának neve.

¹⁷ *The United States Army in Somalia*. 15–16.

¹⁸ CHUN 2012. 21, 61.

¹⁹ United States Central Command (Egyesült Államok Központi Parancsnoksága); az USA egyik állandó hadszínter parancsnoksága, ennek felügyellete alá tartozik a Közel-Kelet, Közép-Ázsia, valamint Észak- és Kelet-Afrika partvidéki területei. Központja a floridai Tampa-ban van.

²⁰ ALLARD. 28.

államban állomásozó 10. hegyi hadosztálytól különítették el, s ez az egység alkotta a Gyors-reagálású Erőt (QRF),²¹ mely rendelkezett AH-1 Cobra támadóhelikopterekkel, OH-58 Kiowa felderítő helikopterekkel és MH-60 Blackhawk helikopterekkel, azonban nem rendelkezett páncélozott csapatszállítókkal vagy harckocsikkal.²² A USFORSOM parancsnoksága kérte, hogy vezényeljenek hozzájuk páncélosokkal és páncélozott csapatszállítókkal felszerelt alakulatokat, ám ezt a kérést Les Aspin hadügyminiszter elutasította.²³

Task Force Ranger

1993. augusztus 22-én jelentette be Les Aspin hadügyminiszter a Task Force Ranger létrehozását és Szomáliába vezénylését, melynek parancsnokává William F. Garrison vezérőrnagyot nevezték ki. A különítmény közvetlenül a CENTCOM alárendeltségébe tartozott, így Garrison vezérőrnagy nem tartozott semmilyen kötelezettséggel a USFORSOM parancsnoka felé. Az egység azt a feladatot kapta, hogy rajtaütések végrehajtása során fogja el Aideed-ot és fő tanácsadóit.²⁴

Érdeemes megjegyezni, hogy amikor Szomáliába küldték a TFR-t, az amerikai Hadsereg nem rendelkezett a küldetés végrehajtásához szükséges kézikönyvekkel. Az alacsony intenzitású konfliktusokra kiadott kézikönyv nem számolt olyan jellegű művelettel, mint amit a TFR-nek kellett végrehajtania Mogadishuban.²⁵

A kötelék az Egyesült Államok hadseregének több alakulatából lett összeválogatva, a hadsereg elitje alkotta. Mozdósították a Delta Force²⁶ C századát, a 75. Ranger Ezred 3. zászlóaljának B századát, valamint a 160th SOAR²⁷ 1. zászlóalját.²⁸ Emellett a DEVGRU²⁹ kiküldött négy mesterlövészt különleges hírszerzési feladattal, akik csatlakoztak a túsokért induló konvojhoz a mogadishui akció során.³⁰

A TFR nem rendelkezett páncélozott csapatszállítókkal, ahogy harckocsikkal sem, ezek meglétét a feladat, amivel eredetileg megbízták az egységet, nem indokolta. A TFR leginkább gyors rajtaütések végrehajtásához szükséges járművekkel rendelkezett: MH-60 Blackhawk és MH-6 Little Bird típusú helikopterekkel, valamint teherautók és HMMWV³¹ könnyűpáncélatú terepjárók álltak rendelkezésre.³²

²¹ *The United States Army in Somalia*. 15–16.

²² CHUN 2012. 21.

²³ BAUMANN – YATES – WASHINGTON 2004. 116.

²⁴ *Somalia After Action Report*. 10.

²⁵ FM 7–98. Chapter 3., Chapter 7.

²⁶ 1st Special Forces Operational Detachment-Delta (1. Különleges Erők Műveleti Delta-alegysége). Az Egyesült Államok Hadseregének egyik különleges műveleti alakulata.

²⁷ 160th Special Operations Aviation Regiment (160. Különleges Műveleti Repülő Ezred). Különleges műveleti helikopter-egység a Különleges Erők támogatására.

²⁸ CHUN 2012. 16–18.

²⁹ Rövidítés; magyarul Haditengerészeti Különleges Hadviselési Csoport. A Navy SEAL egyik különleges, elsősorban terrorizmus-ellenes műveletekre kiképzett csoportja. Gyakran nevezik SEAL Team Six (Hatos SEAL-egység) néven is.

³⁰ Bővebben lásd: WASDIN – TEMPLIN 2012. 202–260.

³¹ Közismertebb nevén Humvee, könnyűpáncélatú katonai terepjáró.

³² CHUN 2012. 20–21.

1. KÉP Mogadishu 1993. (http://img.photobucket.com/albums/v231/HeavyArty/OP%20Gothic%20Serpent%20Black%20Hawk%20Down%201993/Battle_of_mogadishu_map_of_city_zps0227e848.jpg)

A szomáliai missziók közti összeköttetés

Mint a fentebb leírtakból is látszik, a Szomáliában működő különböző katonai műveletek egy igen bonyolult kapcsolati és hatásköri rendszert alkottak. Ennek következményeképp az információ áramlás nem volt mindig zavartalan, sőt, sokszor el se jutottak fontos információk egyik parancsnokságtól a másikig. Csak hogy egy példát említsek: 1993. szeptember 25-én egy Blackhawk helikoptert lelőtt az SNA milícia RPG használatával, illetve a hónap folyamán az ENSZ csapatok is jelentették, hogy RPG-vel és 106 milliméteres hátrasiklás nélküli lövegekkel tüzelnek a helikopterekre, ezeket az információkat azonban az október 3-i bevetés előtt nem hozták a TFR tudomására.³³

Annak oka, hogy a TFR nem tagozódott be a már a hadszíntéren tartózkodó csapatok rendjébe a művelet jellegéből adódott. A TFR-t stratégiai szintű erőként kívánták alkalmazni, és mint ilyen, a CENTCOM alárendeltségébe kellett kerülnie, azonban ennek következtében nem épült ki szoros taktikai együttműködés Montgomery vezérőrnagy és Garrison vezérőrnagy csapatai közt.³⁴

Az SNA milícia

A SNA milíciája³⁵ képezte Aideed tábornok fő fegyveres alakulatát. A milíciákat kezelő fegyverekkel felszerelt férfiak, nők és gyerekek alkották, létszámukat az ENSZ hírszerzése 1000 főre tette, ám valószínűleg a 12 000 főt is elérhette. Mogadishu körzetekre osztották, minden körzet rendelkezett saját parancsnokkal, s a körzetparancsnokok rádióon tartották a kapcsolatot egymással és Aideed-dal.³⁶

A milícia főként a Barre-rezsim hadseregének fegyverzetéből szerelte fel magát; ez tartalmazott Kalasnyikov és M16 típusú gépkarabélyokat, különböző géppuskákat, páncéltörő fegyverzetet, valamint különböző rakétahajtású gránátvetőket – főként RPG-7-es típust – és kisszámú légvédelmi rakétát. Emellett a különböző klánok és milíciák rátették a kezüket a hadsereg nehézfegyverzetére is, ám az nem sokáig volt működőképes a központi hadsereg összeomlása és az alkatrész-utánpótlás elapadása után. Az SNA katonai vezetői felkészültek az aszimmetrikus hadviselésre, kínai és vietnámi szerzők könyveit tanulmányozták a nem-konvencionális, gerilla hadviselésről, illetve tanácsadóként tapasztalt, Afganisztánban, a szovjetek elleni harcban edződött, feltehetőleg az al-Kaidával kapcsolatban álló mudzsahedín harcosok is támogatták őket.³⁷

Az SNA emellett megfigyelés alatt tartotta az ENSZ és az amerikai csapatok bázisát is, ezáltal tudták, hogy azok mikor indultak bevetésre. Természetesen pontos célinformációkkal

³³ *Somalia After Action Report*. 10–11.

³⁴ ALLARD. 51–52.

³⁵ A dolgozat során „szomáli milícia”-ként jelölt szervezetek, egységek, alegységek az SNA milíciáját takarják.

³⁶ CHUN 2012. 23.

³⁷ Uo. 23.

nem rendelkeztek, de a repülési irányokból vagy a szárazföldi járművek útjából következtethettek rá, és így az egyes körzetek előre felkészülhettek a várható támadásra.³⁸

Érdeemes még megjegyezni, hogy a milicisták jelentős része *khat-függő*³⁹ volt, ezek az emberek délutánra már a szer hatása alatt álltak, a hatás pedig késő estig kitartott. Ettől a milícia tagjai izgalmi, eufórikus állapotba kerültek, és éhséget se éreztek, így pedig kitartóbban tudtak harcolni a délutáni, esti órák során.⁴⁰

A fentiek ismeretében kijelenthető, hogy a szomáli milícia parancsnokai felkészülten várták az ENSZ és amerikai csapatok rajtütéseit. Az általánosan elfogadott tévhitell ellentétben a milicisták nem „szedett-vetett csűrhe” módjára mozogtak, hanem pontosan koreografált rendszer szerint működtek.⁴¹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy harcértékük megközelítene a reguláris hadseregek alakulataiét, mivel az átlag milicista képességei elmaradtak a képzett katonákétól, azonban olyan speciális körülmények között, mint a városi harc, igen veszélyes ellenfélle váltak.

A TAKUR GHAR-ON VÍVOTT ÜTKÖZETBEN RÉSZTVEVŐ ERŐK

Amerikai csapatok

Mivel az Operation Anaconda egy kiterjedt támadó hadművelet volt, így az azt végrehajtó csapatok közül csak azokra koncentrálok, akik aktívan részt vettek a Takur Ghar-on vívott ütközetben, illetve akik nem mellőzhető szereplők az események pontos ismertetése során.

Ellentétben Mogadishuval, ez esetben nem határozható pontosan körül a bevetett erők hovatartozása. Az Operation Anaconda tervezéséért és végrehajtásáért Franklin Hagenback tábornok és a 10. hegyi hadosztály stábjá felelt, míg a különleges erők akciójának koordinálásával a Task Force 11 (TF 11) alá beosztott gardezi AFO⁴² egység volt megbízva. A gardezi AFO parancsnoka Pete Blaber alezredes, Delta operátor, míg a TF 11-é Gregory Trebon dandártábornok volt – Blaber alezredes közvetlen a frontról, míg Trebon dandártábornok az ománi Masirah-ban található támaszpontonról irányította az alárendelt egységeit.⁴³ A Takur Ghar hegyre egy SEAL alegységet kívántak bevetni, ezek eredetileg a Task Force Blue alárendeltségébe tartoztak.⁴⁴

³⁸ Uo. 23–24.

³⁹ A Közel-Kelet és Kelet-Afrika hegyvidékes területein honos növény. Levelének fogyasztása izgalmi állapotot, eufóriát és étvágytalanságot okoz. Afrika több országában is fogyasztják. Az Egyesült Államok Kábítószer-ellenes Hivatala, több más ország hasonló szervezeteivel együtt, kábítószerként tartja nyilván.

⁴⁰ WASDIN – TEMPLIN 2012. 264.

⁴¹ *Ambush in Mogadishu: Interview Captain Haad*. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/ambush/interviews/haad.html>. Hozzáférés: 2018. 02. 24.

⁴² Advanced Force Operations. Afganisztánban használt különleges műveleti eljárás: a frekvenciált pontokra a különleges műveleti erők – főként a Delta – operátorait telepítették előretolt műveleti „központokba”, hogy hírszerzési információt szerezzenek a talibánról és az al-Kaidáról, kiépítsék a kapcsolatot a helyi törzsi vezetőkkel, valamint, hogy koordinálják a különleges erők bevetéseit.

⁴³ BLABER 2010. Chapter 17., 18.

⁴⁴ NEVILLE 2013. 33.

Az akció során bevetett QRF a 75. Ranger Ezred 1. zászlóaljának A századának 1. szakasza volt, Nate Self százados vezetésével. Ez volt az egyik, ilyen feladatokat ellátó csoport az Operation Anaconda alatt, azonban közvetlenül az AFO és a Takur Ghar-ra induló SEAL alegység támogatására nem állt rendelkezésre elkülönített alegység.⁴⁵

Tálibok

A tálib gerillák nem rendelkeztek egységes szervezeti struktúrával, kisebb csoportokra „szakadva” harcoltak a megszálló csapatok ellen. A csoportok közt minimális volt a koordináció, azonban jelentős fegyverkészlettel rendelkeztek, mely főként szovjet fegyverekből állt. Használtak aknavetőket, különböző nehézgéppuskákat, Dragunov (SVD) mesterlövész puskákat és természetesen Kalasnyikovokat és RPG-eket is.⁴⁶

Főként a szovjetek elleni harcban tanult módszereket alkalmazták. Kihasználták a hegyvidék domborzati adottságait, hogy megerősített tüzelőállásokat hozzanak létre, illetve természetes és emberi erővel vájt barlangokat, hasadékokat használtak, hogy elrejtőzzenek a légifelderítés és a bombázások elől. A talibán kötelékében nem csak afgánok harcoltak, hanem más népcsoportok, többek közt üzbégek és csecsenek is jelentős számban jelen voltak.⁴⁷

A bevetett erők összehasonlítása

Mindkét esetben az Egyesült Államok a fegyveres erőinek elitje vett részt az összecsapásokban, a bevetett erők mérete azonban különböző, mivel a küldetések alapvetően eltértek egymástól. A TF Ranger rendelkezésére állt egy teljes ranger század, a Delta egy százada, továbbá egy elit repülőegység és a DEVGRU operátorok, míg ezzel szemben a Takur Ghar-ra csak egy kis létszámú SEAL csapat készült a Mogadishuban is bevetett 160th SOAR egy helikopterének segítségével.

A „tartalékként” rendelkezésre álló erők is eltértek. Mogadishuban a 10. hegyi hadosztály egy zászlóalja adta a QRF-et, ezáltal egy elit könnyűgyalogos egység és annak támogató fegyverzete állt a TF Ranger rendelkezésre. Ezen felül segítséget kérhettek az ENSZ misszió erőtől, amik bevethették páncélozott járműveiket és páncélosaikat.

Ezzel szemben a Takur Ghar-on végrehajtott akciónak a küldetés jellege miatt nem állt rendelkezésre ilyen mértékű erőtartalék. A riadóztatott egység – a QRF –, egy szakasznyi rangerből állt, akik viszont az egész hadművelet egyik gyorsreagálású egységét adták, így nem közvetlenül egy hegytetőre, hanem a völgyben vívandó harcra készültek, és nem rendelkeztek információval a SEAL akciójáról.

⁴⁵ NAYLOR 2006. Chapter Takur Ghar.

⁴⁶ NEVILLE 2013. 20–21., 25.

⁴⁷ Uo. 21.

Az amerikai elit csapatokkal szembeszálló erők létszáma, hasonlóan az amerikai csapatokhoz, eltérő, azonban mindkét esetben elmondható, hogy a saját környezetüket jól ismerő, az ott vívandó, gerilla jellegű harcmodort kiválóan alkalmazó erőkről beszélhetünk.

A Mogadishuban és a Takur Ghar-on az SNA milícia és a talibán által használt fegyverek zömében szovjet gyártmányúak voltak, és mindkét esetben jól alkalmazták az RPG-ket az amerikai helikopterek ellen.

BEVETÉSI TERVEK

Operation Gothic Serpent⁴⁸

Műveleti terv

1993. október 3-án Garrison vezérőrnagy jelentést kapott egy szomáliai ügynöktől, hogy Aideed két szárnysegédje, Omar Salad Elmi és Mohamed Hassan Awale összeövetelt szervez. A célépület az Olympic Hoteltől nem messze, a „*Fekete Tenger*”⁴⁹ névvel illetett terület szívében volt. A célterület mindössze pár tömb távolságra volt Aideed fő fegyverelosztó és fegyverkereskedelmi helyszínétől, a Bakara piactól. Az épületet videó és fotó megfigyelés alá vonták.⁵⁰

A terv a gyorsaságra épített. Eszerint a rangerek 3. zászlóaljának B százada 4 MH-60 helikopterrel érkezik a műveleti területre – ezeket az egységeket a Chalk⁵¹ megnevezéssel és 1–4-ig tartó számmal jelölték – és a célépület körül védőzónát alakít ki, miközben a Delta Force különítmény MH-6 Little Bird helikopterekkel érkezik a helyszínre és elfogja a célszemélyeket. A foglyokat a rangerek maradékából⁵² felállított konvoj teherautóira terelik, majd a Delta és a B század katonáit felvéve visszatérnek a kiindulási bázisra. Az akciót a rakétablokkal és géppuskákkal felszerelt Little Bird és a géppuskákkal ellátott Blackhawk helikopterek fedezik. Az akció tervezett időtartama 35-40 perc volt.⁵³

A rangerek B századának parancsnoka Michael D. Steele százados volt, a konvoj parancsnoka Danny McKnight alezredes, a 3. ranger zászlóalj parancsnoka. Az akcióban részt vevő Blackhawk helikopterek a „*Super*”, a Little Bird helikopterek a „*Star*” hívójelket használták.⁵⁴

⁴⁸ *Gót Kígyó* hadművelet – az 1993. október 3-i rajtaütés kódneve.

⁴⁹ Angolul: *Black Sea*; a katonák egymás közt nevezték így az Aideed milíciái által uralt területet.

⁵⁰ SANGVIC 1998. 14.

⁵¹ Légi szállítású, nagyjából szakasz méretű egységet jelöl az amerikai zsargonban.

⁵² Egy részük hátramaradt a bázison, annak védelmére.

⁵³ CHUN 2012. 38–39.

⁵⁴ Uo. 39.

Rajtaütés

15.32 órakor Garrison vezérőrnagy kiadta a parancsot az akció megkezdésére. A bevetésre induló katonák nem vittek magukkal éjjellátó készülékeket és extra ellátmányt, mivel a korábbi rajtaütések tapasztalatai és az eléjük tárt bevetési terv alapján úgy gondolták, még sötétedés előtt visszatérnek a bázisra, vagyis nem számítottak elhúzódó harcra.⁵⁵

15.40 órakor a Delta megkezdte a célépület biztosítását és a célszemélyek letartóztatását; ezzel egy időben a rangerek is földet értek és biztosították a célpontot. A gyorsköteles ereszkedés közben egy újonc közlegény kizuhant a helikopterből s sürgős orvosi ellátásra szorult. Eközben a milícia heves tűz vette a biztosító rangereket.⁵⁶

A sérült katona evakuációjára McKnight alezredes elkülönített egy 3 HMMWV-ből álló különítményt. Nem sokkal az evakuáció megkezdése után elkezdték a foglyokat a teherautókra terelni.⁵⁷ Ekkor már jó 10 perccel túllépték az akcióra szánt időt.

Az akció teljesen akkor változott meg, amikor 16.20 órakor a Super 61 hívójelű Blackhawk helikopter egy RPG találat következtében lezuhant, 300 yard távolságra a célépulettől.⁵⁸

Operation Anaconda

Műveleti terv

Az Operation Anaconda egy „*üllő és kalapács*” hadművelet volt. A résztvevő csapatok egyik fele lezárja a célterületről, a Shah-i Khot völgyből kivezető útvonalakat, amíg az erők másik fele fokozatosan megkezdí az ellenség kiszorítását, az előre felvett blokkoló pozíciók felé kényszerítve és megsemmisítve azt.⁵⁹

A műveleti terület igen zord körülményeket ígért. A műveletet 2500-3500 méteres tengerszint feletti magasságban hajtották végre, gyakran hófoltos, sziklás terepen, a hőmérséklet napi maximuma 10 Celsius fok körül alakult.⁶⁰

Az akciót Pete Blaber alezredes AFO-jának kiküldött egységei kezdték, akik 3 kulcsfontosságú magaslato foglaltak el a kezdes előtti napokban és a felderítési tevékenységet, valamint az akció során a légi csapások koordinálását végezték. Az első lövéseket is ezen egységek egyike adta le, amikor kiiktattak egy taliban figyelőposztot.⁶¹

Március 2-án este, a hadművelet második napjának végén a TF 11 parancsnoka utasította Blaber alezredest, hogy a következő napon érkező két SEAL osztagot küldje a már bevetett AFO

⁵⁵ BOWDEN 1999. 14–15.

⁵⁶ SANGVIC 1998. 14–15.

⁵⁷ Uo. 15.

⁵⁸ Uo. 15.

⁵⁹ LYLE 2009. 5.

⁶⁰ RESPERGER – KISS – SOMKUTI 2014. 223–224.

⁶¹ BLABER 2010. Chapter 17.,18.

egységei megerősítésére, majd későbbi felváltására „*amennyire gyorsan csak lehetséges*”.⁶² Az alezredes nem értett egyet,⁶³ és véleményét parancsnokával is közölte, ám az parancsot adott a SEAL bevetésre.

Az egyik SEAL egységnek (hívójele: MAKO 30) a Takur Ghar – a környék legmagasabb hegye – tetején kellett landolnia és ott megfigyelő pozíciót felvennie, míg a másiknak (MAKO 21) az egyik blokkoló pozícióhoz kellett ellátmányt vinnie, majd megfigyelő pozíciót felvennie attól keletre az egyik gerincen.⁶⁴ A helikopterek a Razor hívójel alatt repültek.

Az akció

Amikor a SEAL egységek elindultak az AFO bázisáról, egy AC-130-as csatarepülő „*letapogatta*” a Takur Ghar-t, hogy megbizonyosodjanak róla, hogy a leszállási zóna biztonságos. A repülőgépek infravörös szenzorjai nem jeleztek ellenséges mozgást.⁶⁵

A Razor 03, fedélzetén a MAKO 30-cal március 4-én, körülbelül hajnali 03.00 órakor érkezett a Takur Ghar hegytetőhöz, ahol intenzív kézfegyver és RPG-tűzbe kerültek. A Chinook helikopter egy RPG-találat következtében zuhanni kezdett, s az egyik SEAL katona, Neil Roberts altiszt kizuhant a helikopterből a hegytetőn,⁶⁶ míg a helikopter az egyik blokkoló pozíciótól nem messze ért földet.⁶⁷ Az akció célja ettől kezdve Roberts altiszt kimentése és a lezuhant Razor 03 biztosítása lett.

Bevetési tervek, körülmények összehasonlítása

A fentiekből jól látszik, hogy a két bevetés során különböző körülményekkel kellett megküzdenie az amerikai különleges műveleti csapatoknak. Mogadishuban a fizikai tér, a városi környezet, bár a helyi erőknek kedvezett azáltal, hogy ki tudták használni helyismeretüket a csapatok mozgatása és az úttorlaszok felállítása során, azonban nem tolta el egyértelműen a mérleg nyelvét a javukra, mivel az épületek és más tereptárgyak az amerikai csapatoknak is védelmet nyújtottak. Ezzel szemben a Takur Ghar-on a terep inkább a rajtaütést végrehajtó fél, tehát a talibán számára volt kedvező, mivel az amerikai erők mozgását korlátozta a hegy meredeksége és magassága, illetve nyílt terepen kellett felvenniük a harcot a megerősített állásokból harcoló ellenséggel.

⁶² Idézet részlet Trebon dandártábornok és Pete Blaber alezredes kommunikációjából. (Idézi: BLABER 2010.)

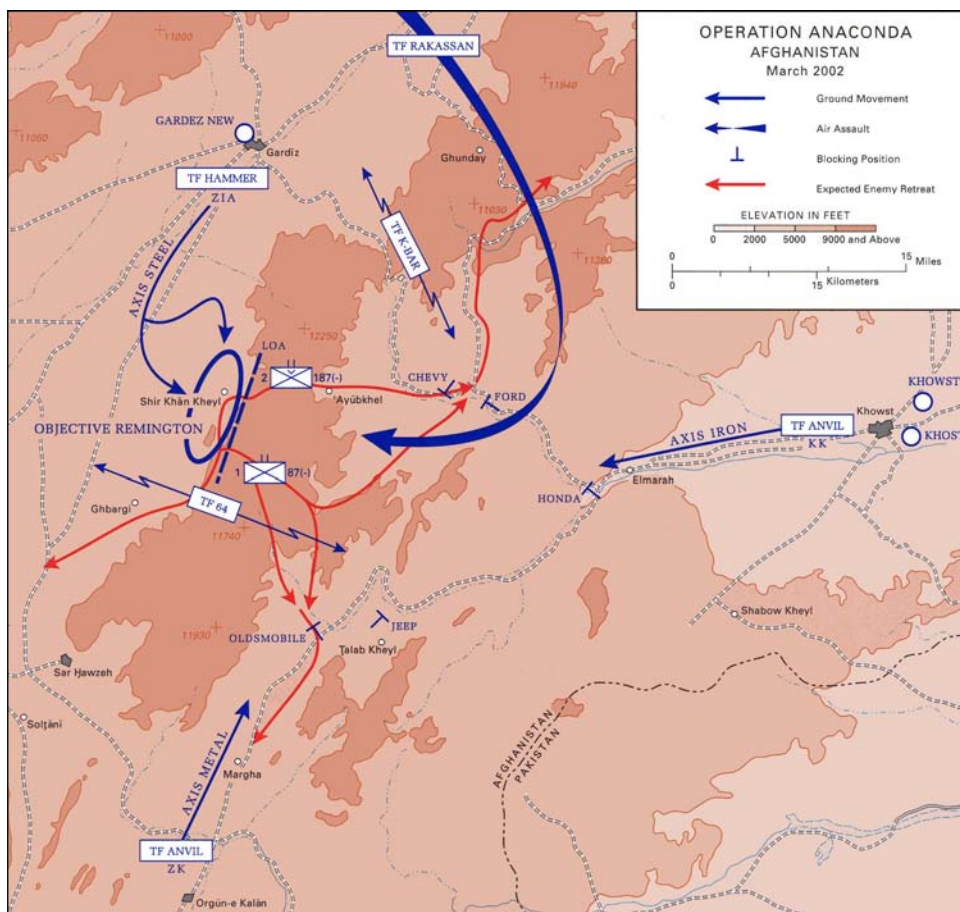
⁶³ Nem akarta bevetni a frissen érkezett csapatokat, mielőtt azok akklimatizálódtak és megismerték volna a pontos helyzetet a régióban. A hegyi hadviselésről szól, FM 3-97.6 jelzésű kézikönyv is kiemeli, hogy a csapatoknak előbb akklimatizálniuk kell a körülményekhez, mielőtt bevetnék őket.

⁶⁴ BLABER 2010. Chapter 19.

⁶⁵ NEVILLE 2013. 35.

⁶⁶ Az altiszt végül életét vesztette a talib erőkkel vívott tűzpárbajban, még mielőtt társai a kimentésére érkeztek volna.

⁶⁷ BLABER 2010. Chapter 19

2. KÉP *Anaconda hadművelet. Afganisztán, 2002 márciusa. (<https://history.army.mil/books/AMH-V2/AMH%20V2/Map32.jpg>)*

A Ranger-egységek műveleteiről szóló kézikönyv szerint az előkészítés követelményei a következők: hírszerzési információk teljes kihasználása; terv pontos kidolgozása; koordináció; és begyakorlás.⁶⁸ Ezeket a TFR stábjá maradéktalanul teljesítette.

Szintén ezen kézikönyvben találhatóak meg a rajtaütésekre vonatkozó szabályok, melyek az alábbiak: meglepetésszerű támadás; az erők felfedezésének elkerülése; lehető leghamarabbi végrehajtás; minden elérhető támogató eszköz használata; gyors és pontos végrehajtás; végrehajtás utáni lehető leggyorsabb elszakadás az ellenségtől; és gyors visszavonulás.⁶⁹ Ezek közül a szabályok közül a TFR stábjá kettőt is megszegett: fényes nappal vetették be az erőiket és nem

⁶⁸ FM 7-85. Chapter 5-2

⁶⁹ Uo. Chapter 5-2

tudták elkerülni azok akció előtti felfedezését. Ez azonban a bevetési környezet és az akció jellege miatti kényszerű intézkedés volt – a TFR-nek nem volt hatása arra, hogy hol és mikor gyűljenek össze Aideded szárnysegédjei. A többi pontban azonban a TFR egy megfelelő tervet dolgozott ki, és a Super 61 lelovásáig reális esély volt a sikeres végrehajtásra, illetve valamelyest felkészítette a csapatokat a várható városi ütközetre.

Ezzel szemben Afganisztánban a SEAL nem készült arra, hogy a ledobási zónában azonnal fel kell vennie a harcot az ellenséges erőkkal, mivel tudomásuk szerint ott nem tartózkodott tálib egység. Emellett a Takur Ghar esetében igen markáns tényező volt a környezet. A hegyi hadviselésről szóló kézikönyv a környezet emberre gyakorolt hatását ismertető fejezeténél sok időt szentel az akklimatizációnak. A kézikönyv szerint a 70–80%-os megszokáshoz akár 7-10 napra is szükség lehet.⁷⁰

A kézikönyv továbbá kiemeli azt is, hogy a relatív kevés rendelkezésre álló útvonal miatt a célterület direkt megközelítése, illetve a kisszámú rendelkezésre álló leszállási terület veszélyeket jelenthet a helikopterre és annak legénységére. Ennek oka, hogy a helikoptert könnyen felfedezheti vagy megsemmisítheti az ellenség.⁷¹ Itt ismét kitér az akklimatizációra is: amennyiben a katonáknak nem volt erre lehetőségük, vagy idejük, jobb, ha gyalogszerrel közelítik meg a célpontot.⁷²

Még ha figyelembe is vesszük, hogy kiváló fizikai állapotban levő SEAL katonákról van szó, ennek ellenére is szükségük lett volna pár napra, amíg hozzászoknak a környezethez, és bevethetik őket. Erre azonban nem volt lehetőségük, mivel mindössze pár nappal Bagramba történt megérkezésük után Gardezbe, majd onnan a Takur Ghar-ra illetve a Shah-i-Khot-völgybe vezényelték őket.⁷³

A két akció között komoly különbség még, hogy amíg Mogadishuban Garrison tábornok kérhetett segítséget a QRF-től és az ENSZ missziótól, akik tudták, hogy a TFR a körzetben tevékenykedik és hajt végre akciókat, addig a Takur Ghar-ra küldött SEAL egység akciója titokban zajlott egy nagy hadművelet keretében, és nem rendelkeztek közvetlen tartalékkal.

MENTŐAKCIÓK

Mentőakció: Szomália

A rangerek kísérlete a mentésre

A Super 61 lezuhanása után egy egészen új helyzet állt elő. A TFR törzsének döntése alapján, elsődleges feladattá vált, hogy kimentse a sérülteket és halottakat a lezuhant helikopterből. Garrison vezérőrnagy azonnal a helyszínre vezényelte a levegőben tartózkodó CSAR⁷⁴ helikoptert (Super 68) és értesítette a QRF-et. Ők azonnal megkezdték egy mentőakció szervezését, ám ez időbe

⁷⁰ FM 3-97.6. 1–13

⁷¹ Uo. 4–5

⁷² Uo. 4–4

⁷³ NEVILLE 2013. 33–34, illetve BLABER 2010 Chapter 19

⁷⁴ Combat search and rescue (harci kutatás-mentés).

telt számukra, mivel több mérföldet kellett megtenniük a lezuhant helikopterig – mindvégig ellenséges területen és ellenséges tűzben haladva.⁷⁵ Eközben a földi csapat, Steele százados vezényletével megkezdte az előnyomulást a terület biztosítására. A legközelebbi egység a Chalk 2 volt, ők indultak elsőnek, majd őket követte a Chalk 1 és 3. Utoljára a Chalk 4 kezdte meg a lezuhant helikopter megközelítését, amikor konvoj a foglyokkal elindult.⁷⁶

A Star 41 hívójelű Little Bird helikopter még a CSAR egység érkezése előtt landolt a lezuhant Super 61 mellett. A másodpilóta segített a két sebesült Delta mesterlövésznek – akik túléltek az ütközést és sérüléseik ellenére harcra bocsátkoztak a milicistákkal – a helikopterre jutni, miközben a pilóta személyi lőfegyverével fedezte őket. Amikor a CSAR osztag és a Chalk 2 megérkezett, elhagyták a harci zónát a két sebesülttel.⁷⁷ A CSAR különítmény 16.28 órakor érkezett meg, nagyjából egyszerre a Chalk 2-vel. Erős ellenséges tűzben találták magukat, Super 68-at is RPG találat érte, de a helikopter irányítható maradt és biztonságban földre jutatta a mentőosztagot, majd elhagyta a helyszínt.⁷⁸

Eközben McKnight alezredes konvoja folyamatos ellenséges tűzben haladt a városban, ám a barikádok, valamint az állandó lőfegyver és RPG tűz miatt eltévedt. Az akció koordinálására a levegőben lévő helikopter nem tudta pontosan nyomon követni a konvoj pozícióját, így ők se tudtak segíteni a pontos irányok meghatározásában.⁷⁹ Miután újra az Olympic Hotelnél kötöttek ki, Garrison vezérőrnagy a kivonásuk mellett döntött.⁸⁰

A Super 61 elvesztése után a Super 64 vette át a helyét, és fedezte a földi csapatok előnyomulását a lezuhanási zóna irányába, de 16.40 órakor egy RPG találta el Super 64 farokrotorját. A pilóta megpróbálta a helikoptert visszavinni a bázisra, ám a rotor levált, a helikopter pedig egy lakóövezetre zuhant. A legénység megsérült, ám minden tagja túlélte a zuhanást. A Super 62-n tartózkodó két Delta mesterlövész önként jelentkezett, hogy biztosítja a helyszínt az agresszív helyiekkel és a miliciával szemben, míg a mentőosztag megérkezik.⁸¹ A kísérletüket kezdetben a Super 62 fedélzeti géppuskái fedezték, ám a helikoptert hamar kivonták a fokozódó RPG-tűz miatt. Az ütközet során a két Delta lövész, valamint a legénység három tagja életét veszítette, a helikopter pilótája, Michael Durant főtörzszászlós, Aideed fogságába esett.⁸²

Garrison megpróbált a bázison rendelkezésére álló erőkből egy mentőosztagot szervezni a Super 64 sérültjeinek kimentésére, ez a csoport azonban nem tudott közel jutni a helikopterhez.

---

⁷⁵ CHUN 2012. 49.

⁷⁶ EVERSMAAN – SCHILLING 2004. Chapter Through My Eyes.

⁷⁷ CHUN 2012. 49–50.

⁷⁸ RYSEWYK. 10.

⁷⁹ WASDIN – TEMPLIN 2012. 268–276.

⁸⁰ CHUN 2012. 52.

⁸¹ Korábban Garrison vezérőrnagy úgy döntött, hogy először a Super 61-gyel kell foglalkozni, csak után lehet a Super 64-gyel. Ennek oka, hogy utóbbi messzebb volt a célzónától és a konvoj indulási pontjától, valamint útvonalától. A két mesterlövész – Gary Gordon főtörzsrőrmester és Randy Shughart őrmester – ennek tudatában bocsátkozott harcra az ellenséggel, így önkéntességük még inkább figyelemre méltó és bátor tett volt – később mindketten posztumusz Medal of Honor (Becsület Érdemrend) kitüntetését kaptak – ez az Egyesült Államok legmagasabb katonai kitüntetése.

⁸² CHUN 2012. 53–58.

Időközben a QRF is jelentette, hogy a készenléti C század bevethető; ők is megpróbálták elérni a lezuhant Super 64-et, ám komoly ellenállásba ütköztek, és a Cobra helikopterek támogatása ellenére úgy döntöttek, visszavonulnak a TFR bázisára.⁸³

Az első helikopter roncsához először a Chalk 2 érkezett meg. Megpróbálták a sebesülteket az egyik közeli épületbe szállítani, ám az erős tűz miatt erre nem volt lehetőség, meg kellett várni a sötétedést. Eközben folyamatos lőfegyver és RPG tűznek, valamint a feljűk dobott gránátok robbanásainak voltak kitéve a nyílt területen.⁸⁴

A Delta és a másik három Chalk egység erős ellenséges tűzben, lassan haladt a lelőtt helikopter felé, amely egységek eljutottak a roncsig, de a szomálik tűzereje azokat is beszorította a környező épületekbe, a katonák jelentős része pedig megsebesült.⁸⁵

A rangerek kísérletének értékelése

Mint a fent leírt eseménytörténetből látható, a két Blackhawk elvesztése teljesen megváltoztatta az események menetét és alapjában befolyásolta az elkövetkező történéseket. Az első helikopter lelövése után Garrison vezérőrnagy és stábjja úgy vélték, kezelni tudják a kialakult helyzetet. Véleményem szerint ez hibás feltételezés volt a részükről.

Ennek egy igen egyszerű oka van: az egész akcióterv kulcseleme az idő volt. Mivel a TFR az ellenséges terület szívébe, a „*Fekete Tengerbe*” készült, így kulcsfontosságú volt, hogy a rajtaütés a lehető legrövidebb idő alatt lezajlódjon, mivel minden másodperccel, amit a csapatok a harci zónában töltenek, megnő az szemben álló milicisták száma. A Super 61 lelövésekor már túllépték az előre meghatározott időkeretet, ráadásul a helikopter sikeres lelövése extra motívációt adhatott a milícia katonáinak – akik addig is elég elszántan harcoltak.

Ebből kifolyólag a mentőakció megkezdésétől fogva egyre komolyabb ellenállással kellett számolni. Ezzel akkor szembesült Garrison vezérőrnagy is, amikor elkezdtek beérkezni a jelentések a Chalk-októl a növekvő ellenállásról, és a veszteségekről.

A második helikopter elvesztése okozta sok következtében, valamint annak hatására, hogy McKnight alezredes konvoja képtelen volt eljutni a Super 61 lezuhanásának helyére, Garrison vezérőrnagy megfelelő döntést hozott, és visszarendelte a konvojt a bázisra.⁸⁶ Erre azért volt szükség, mert a konvoj súlyos veszteségeket szenvedett és fogytán volt a lőszer, szinte harcképtelenné vált.

Említést érdemlő – és a legtöbb, ezzel az ütközettel foglalkozó könyvben és tanulmányban csak lábjegyzetet kapó – esemény, hogy az akció az eredeti célját elérte: a túsok közül ugyan hárman életüket veszítették a tűzharcon során, ám a két fő célpont, Omar Salad Elmi és Mohamed Hassan Awale túlélte azt és az amerikaiak kezére került.⁸⁷

⁸³ Uo. 52–59.

⁸⁴ DI TOMASSO 10–13.

⁸⁵ PERINO 9–13.

⁸⁶ *The United States Army in Somalia*. 21.

⁸⁷ CHUN. 53.

Harc a sötétedés után és a mentőakció megszervezése

Mivel a TFR és a QRF mentőakciói meghiúsultak, Garrison vezérőrnagy és stábjja az ENSZ erők bevonása mellett döntött, és segítséget kértek Montgomery vezérőrnagytól, aki a UNOSOM II erők helyettes parancsnokaként közelebbi kapcsolatban állt annak csapataival. Az ENSZ erői közül a legtöbb harci alakulat rendelkezett páncélozott járművekkel, azonban csak a malajziai és pakisztáni alakulatok álltak készen egy esetleges bevetésre. Mivel időszükében voltak, úgy döntöttek, hogy csak ezeket az ENSZ csapatokat vetik be, kiegészítve a QRF erőivel és a még harcra képes, a bázison lévő TFR egységekkel.⁸⁸

Sötétedés után az első roncsnál lévő rangerek a környező épületekbe húzódtak; azonban ehhez először meg kellett tisztítani azokat. Miután ez megtörtént, a sebesülteket is bevihették azokba. A helikopter roncsnál is maradt egy kisebb biztosító csapat, mivel a pararescuejumper-ek⁸⁹ megpróbálták kiszabadítani a pilóta beszorult holttestét, ehhez azonban át kellett fűrészelni az üzemanyagtartályt.⁹⁰

Miközben a mentőakciót tervezték, a Little Bird helikopterek folyamatosan tűzcsapásokat mértek a szomáli milíciára a lezuhant helikopter környékén, ezzel támogatva a rangereket. A támadásokat a pilóták egész éjjel folytatták.⁹¹

Idő közben a rangerek szembesültek azzal a problémával, hogy fogytán volt az ellátmányuk. Az ütközet hevessége miatt lőszerkészletük nagy részét felhasználták, s mivel rövid rajtaütésre készültek, nem vittek magukkal elegendő vizet és élelmet sem, a sebesültek nagy száma miatt pedig egészségügyi készleteik is hamar kimerültek. Az éjszaka folyamán ezt egy, a Little Bird-ök fedezete alatt berepülő Blackhawk helikopterről ledobott ellátmánnyal igyekeztek pótolni.⁹² A fedező tűz ellenére a helikopter erős kézifegyver tűzbe került és egy RPG-vel is eltalálták. A gép az akció során már nem hajthatott végre több bevetést.⁹³

A TFR tervezői időközben elkészültek az új mentési tervvel. A QRF 14. gyalogezredének 2. zászlóaljának (2-14) A és C századát már korábban összevonták a TFR bázisául szolgáló reptéren. Az A század, megerősítve a TFR reptéren toborzott önkénteseivel, képezte a fő csapásmérő erőt, a C század feladata volt, hogy a Super 64 lezuhanásának helyszínére érve megállapítsa, mi történhetett ott. A 2-14 B század, ami csak később tudott elindulni, képezte a mentőexpedíció tartalékát.⁹⁴

A terv szerint ezek az erők New Port-nál⁹⁵ egyesülnek a malajziai és pakisztáni erőkkel, a konvoj innen az Olympic Hotelhez hajt, ahol a C század leválik, és biztosítja a Super 64 lezuhanási zónáját, kimentti az esetleg még életben levőket, majd megsemmisíti a roncsot. A konvoj maradéka a Super 61-hez hajt, biztosítja a területet, berakodják a sebesülteket és

⁸⁸ Uo. 60–61.

⁸⁹ Az Egyesült Államok Légierőjének különlegesen képzett, kutató-mentő operátorai, akik amellet, hogy képzett különleges műveleti katonák, szakképzett mentőorvosok és baleseti sebészek is. Elsődleges feladatuk az ellenséges vonalak mögött földet ért pilóták kimentése, de gyakran bevetik őket kutató-mentő feladatkörben, illetve más különleges műveleti egységek, illetve akciók támogatására is.

⁹⁰ DI TOMASSO 13–14.

⁹¹ DI TOMASSO 14.

⁹² Uo. 14.

⁹³ *Somalia After Aaction Report*. 12.

⁹⁴ CHUN 2012. 61–64.

a rangereket, majd a két csoport újra egyesülve visszatér New Port-hoz. Az oszlopot a National Street-ig a pakisztáni tankok vezetik, onnan a maláj páncélozott csapatzállítókkal az élen haladnak tovább. Az akció légi támogatásáról a TFR Little Bird, valamint a QRF OH-58 Kiowa és AH-1 Cobra helikopterei gondoskodnak.⁹⁶ A mentőkonvoj 70 járművet számlált, köztük malajziai Condor és pakisztáni M113 páncélozott csapatzállítókkal, pakisztáni M48 harckocsikkal, továbbá a QRF és a TFR HMMWV terepjáróival.

Az akció megindítását sürgette, hogy 21 órakor a jelentések szerint a helikopter roncs körüli rangerek közül 13-an megsebesültek és 3-an elesetek.⁹⁷ A bevetésben részt vevő rangerek parancsnoka, Steele százados is jelentette, hogy nem tud tovább haladni és közvetlen kapcsolatot teremteni a roncs körüli többi Chalk egységgel, és sürgette a mentőakció megindítását. Ennek az volt az oka, hogy a sérültekkel, éjjellátó készülék hiányában kockázatos lett volna tovább haladni, és Steele százados nem akarta megkockáztatni, hogy csapatát – melyben Delta katonák is voltak – a nyílt utcán kényszerítsék tűzharcra és lemészárolják.⁹⁸

A sötétedés utáni harctevékenység és a mentőakció szervezésének értékelése

Miután Garrison vezérőrnagy helyes döntést hozva kivonta McKnight alezredes konvoját a városból, a TFR Mogadishuban rekedt katonái folytatták a harcot, várva a felmentő erők érkezését. A rangerek a lezuhant helikopter körüli épületek megtisztításával egy viszonylag jól védett, jól védhető állást tudtak foglalni, és fedezni tudták a helikopterben dolgozó egészségügyi személyzetet is, miközben a többi sebesült számára védett helyet biztosítottak. A Little Bird helikopterek támadásai csökkenteni tudták a városban rekedt katonákra nehezedő nyomást és a Super 66-ról ledobott orvosi felszerelés, víz és lőszer segítségével normalizálhatták a helyzetüket egy időre a roncs körüli épületekben tartózkodók. A helikoptert ért erős ellenséges tűz miatt Garrison vezérőrnagy leállította a további ilyen jellegű műveleteket, ami kényszerű döntés volt részéről, mivel nem kockáztathatták meg, hogy még egy helikoptert elveszítsenek, és ezzel tovább bonyolódjon a már amúgy is komplikált helyzet. A ledobott utánpótlásból nem részesültek a Steele százados mellett harcoló rangerek és Delta operátorok, mivel ők a ronctól távolabb fedezékbe kényszerültek az ellenséges tűz miatt. Az ő esetükben így továbbra is kritikus volt a helyzet, ami az ellátmányt illeti, és így érthető, hogy sürgették a mentőakció megindítását.

A városban rekedt csapatok kimentésére a TFR stábjá megfelelő tervet alkotott, főleg ha figyelembe vesszük a rendelkezésre álló szűk időkeretet. A UNOSOM II kontingens bevonásával olyan páncélozott „*ökölre*” tettek szert, amelynek segítségével minimalizálhatták a veszteségeket és a helyzethez mérten könnyen eljuthattak a lezuhant helikopterhez. Azt fontos tisztázni, hogy a támadó akcióban részt vevő katonák közt jelentős többségben voltak az amerikaiak – az amerikai parancsnokok némileg tiltakoztak is amiatt, hogy a maláj Condor csapatzállítókat „*extra*” legénységként maláj katonák is vigyenek.

⁹⁵ Az „*Új Kikötő*”, Mogadishu part menti régiójának egyik főbb pontja.

⁹⁶ Chun 2012. 64–65.

⁹⁷ BAHMANYAR 2005. 155.

⁹⁸ CHUN 2012. 68.

A műveleti tervet igyekeztek a lehető legegyszerűbbre készíteni, mellőzve minden bonyolultabb manővert. Erre azért is volt szükség, mert nem minden, a UNOSOM II-ben szolgáló katona beszélt angolul, így az információátadás nem ment zökkenőmentesen, egy bonyolult terv megértése pedig több időt vett volna igénybe.

A művelet légi koordinálására bevetett OH-58 helikopterekre azért volt szükség, mert – ellentétben a Blackhawk-okkal – ezek rendelkeztek infravörös szenzorokkal és felderítő eszközökkel, amikkel a sötétben is könnyen tudtak tájékozódni. Ezáltal ezekről a helikopterekről a földi csapatok mozgását is könnyebb volt nyomon követni és így segíthették őket a tájékozódásban.

A második mentőakció, veszteségek

23.23 órakor a mentőakciót végrehajtó konvoj elhagyta a New Port-ot. A mentőakció parancsnoka a QRF 2-14 zászlóalj parancsnoka, William David alezredes közvetlenül a pakisztáni tankok mögött haladt egy HMMWV-ban.⁹⁹

A mentőakció során is szinte azonnal komplikáció lépett fel, amikor a konvoj elhagyta az utolsó pakisztáni ellenőrzőpontot, és a National Street-en nyugati irányba kezdett haladni. A pakisztáni M48 harckocsik előre engedték a maláj Condor-okat, azonban a járművek erős ellenséges tűzbe kerültek. Az élen haladó két maláj páncélozott csapatszállító lefordult az útról és továbbhajtott, míg a konvoj többi egysége, az élen David alezredessel folytatta útját. A két Condor-ban utazott az A század 2. szakasza is. A járműveket végül megállásra kényszerítették, amikor RPG találta érte őket – az első járműben a gránát megölte a sofőrt, míg a másik esetben a Condor motorteret találta el. Mivel a konvoj messze járt, a leszakadt szakasz azt a parancsot kapta, hogy alakítson ki védelmi állást, és várjon a felmentő erők érkezésére.¹⁰⁰

A konvoj többi része megpróbált tovább haladni – ismét a pakisztáni tankokkal az élen – azonban az RPG-k és kézifegyverek tüzeiben a pakisztáni járművezetők megállították járműveiket és csak a 2-14 zászlóaljnak és a zászlóalj A századának parancsnokának hosszas unszolása után voltak hajlandók tovább haladni.¹⁰¹

A konvoj a Hawladig úton megállásra kényszerült egy útzár miatt, ezt az A század katonái szétszedték – erre azért volt szükség, mivel a maláj páncélozott csapatszállítók és a pakisztáni tankok vezetői attól féltek, az útzár aknákat, vagy improvizált robbanószerkezeteket rejthetnek. Még mielőtt az útzárat teljesen megtisztították volna, Meyerowich százados, az A század parancsnoka úgy döntött, hogy százada maradékával gyalog teszi meg a hátra lévő pár száz métert a Super 61 roncsáig. Szerencséjükre a konvoj gyorsan tovább tudott haladni, ugyanis az Olympic Hotelnél keresztútba kerültek.¹⁰²

01.55 órakor a mentőakciót végrehajtó csapatok elérték Steele százados csapatát, majd tovább haladtak a roncsához. A roncsnál védelmi zónát alakítottak ki a járművekből és a QFR helyszínen lévő katonáiból. A védőgyűrű¹⁰³ belsejébe húzódtak a TFR katonái, a súlyos sérülteket

⁹⁹ CHUN 2012. 65.

¹⁰⁰ Uo. 69.

¹⁰¹ BAUMANN – YARES – WASHINGTON 2004. 152.

¹⁰² Uo. 153.

¹⁰³ A védőgyűrűt ez esetben nem egy kör alakú védelmi állást jelent, mivel ez városi környezetben nem, vagy csak nehezen valósítható meg. A védőgyűrű kialakításához felhasználták a rangerek által már korábban „megerősített” épületeket, valamint a lelőtt Blackhawk helikopter roncsát is – ami így a gyűrű szélére került.

hordágyakra, majd a páncélozott csapatszállítóba rakodták, míg, akik nem sérültek meg, vagy csak kisebb sérülést szenvedtek, feltölthették készleteiket.¹⁰⁴ A városban, a közvilágítás hiánya miatt teljes volt a sötétség, ezért a mentőakciót végrehajtó katonák világítórakétákat lőttek fel, hogy jobban tájékozódhassanak. Ennek következményként a támogatásukra berepülő támadó-helikopterek pilótáit rövid időre elvakították ezek a rakéták, mivel ők éjjellátót viseltek.¹⁰⁵

Időközben a konvojról levált C század 02.10 órakor elérte a Super 64 roncsát, azonban pár ruhafoszlánnyal, töltényhüvellyel és véres tócsákon kívül nem találtak semmit, ami a Delta lövészek vagy a legénység hollétére, állapotára utalhatott volna. A roncsot megsemmisítették.¹⁰⁶ 03.00 órakor a leszakadt 2. szakaszt a C század parancsnoka arra utasította, hogy próbáljon meg eljutni a lezuhant helikopterhez. A szakasz ezt folyamatos ellenséges tűzben meg is tette, közben a Little Bird és Cobra helikopterek fedezték őket. Miután a szakasz egyesült a C századdal, visszatértek a kiindulási bázisra.¹⁰⁷

05.37 órára sikerült kiszabadítani a Super 61 pilótájának holttestét, és a csoport elindulhatott a pakisztáni erők bázisra – a változtatást azért eszközölték, mivel a milícia elkezdte lezárni az útvonalat New Port felé. Mivel több, mint 40 sebesült feküdt hordágyon az páncélozott csapatszállítókkal belsejében, így nem jutott mindenkinek hely a járművekben. Az út jelentős részét a bázisig az egyik Chalk tagjai és a 2-14 A század több katonája gyalog tette meg, fedezékül használva a járműveket. Végül ezek az egységek is bekéredztek egy pakisztáni M113-asba és pár HMMWV-ba, és a túlszűfolt járművekben tették meg a hátra levő, nagyjából 10 percnyi utat.¹⁰⁸

A 14 órás akció során 18 amerikai és egy maláj katona esett el, 84 amerikai és 7 maláj katona pedig megsebesült. A szomáli veszteségek 300 és 500 fő közti halottra, valamint 700 és 1000 fő közti sebesülte tehető.¹⁰⁹

A második mentőakció értékelése, következmények

Az ilyen mentőakciók megszervezésének nehézségeit jól demonstrálja az ütközet lefolyása, és ez esetben tovább nehezítette a helyzetet a gyakorlati együttműködés megszervezése és egy ilyen akció lebonyolítása, mivel azt egy multinacionális erő hajtotta végre. A maláj és pakisztáni katonák nem mind beszéltek angolul, az amerikaiak közül viszont senki sem beszélt a malájok és a pakisztániak nyelvét.

Az akció során az első probléma akkor adódott, amikor – valószínűleg az erős ellenséges tűz okozta pánik hatása alatt – az élen haladó maláj páncélozott csapatszállítók letértek az útról és eltévedtek. Az akciót vezető David alezredes döntése, mely szerint nem módosította útirányát, hanem tovább haladt az előre kijelölt úton, jónak bizonyult, mivel így elkerülhette, hogy az álló konvojt koncentrált támadás érje és megakadályozzák a mozgásban. A leszakadt páncélozott csapatszállítóban utazó katonák, miután megállásra kényszerítette őket a két járművet ért találat,

¹⁰⁴ CHUN 2012. 70.

¹⁰⁵ BAUMANN – YATES – WASHINGTON 2004. 153.

¹⁰⁶ Uo.154–155.

¹⁰⁷ CHUN 2012. 69–70.

¹⁰⁸ Uo. 71.

¹⁰⁹ Uo. 71.

profi módon látták el feladatukat, és később sikeresen tudtak csatlakozni a Super 64 roncsánál a 2-14 C századhoz.

Meyerowitch százados a harc hevében tévesnek bizonyuló döntést hozott, amikor megfogytakozott századával gyalog akarta megtenni a hátralevő pár száz méteres távot a Super 61 roncsáig, és így akarta felvenni a kapcsolatot a TFR-rel. A problémát az okozhatta, hogy a térképek, amelyeket használtak, megtévesztők voltak, illetve, hogy a konvoj lassú haladása miatt a százados azt gondolhatta, hogy gyalog gyorsabban tudják megtenni a hátralevő távot. Ezt a két problémát leszámítva az akció zökkenőmentesen zajlott. A levegőből a Cobra és Little Bird helikopterek fedezték az egész akciót, a konvoj járművei és katonái szakszerű védelmi állást alakítottak ki. Bár a lezuhant helikopterben rekedt pilóta holttestének kivágása lassan haladt, amint lehetett, a csoport elindult a pakisztániak bázisára. A kifelé vezető úton a pakisztáni harckocsik folyamatosan tüzeltek a beazonosítható ellenséges lőállásokra. A maláj és a pakisztáni különítmény elengedhetetlen szerepet játszott az akcióban, mivel ezen páncélozott egységek nélkül alig ha bizonyult volna sikeresnek a mentés.¹¹⁰ Bár a katonák egy része gyalog próbálta megtenni az utat a pakisztáni bázisig, végül ők is bezsúfolódtak pár járműbe. A milícia útlezárásai miatt módosított célbázison felkészültek a sebesültek fogadására, tábori kórházat és pihenőt alakítottak ki a katonák számára.

Érdeemes néhány szót ejteni a következményekről. A csata, ha nagy veszteségek árán is, de amerikai sikerrel zárult, a célt teljesítették. Azonban a veszteségek hatására – illetve azok tálalása miatt, melyek kudarcként értékelték – az Egyesült Államok közvéleménye, és emiatt a Kongresszus is a szomáliai szerepvállalás ellen fordult. Ennek hatására Bill Clinton elnök kénytelen volt elrendelni az amerikai csapatok kivonását. A TFR október 25-én elhagyta az országot, és 1994. március 31-én kivonták az utolsó amerikai katonát is. Az amerikai csapatok kivonása után az ENSZ csapatoknak sem volt sokáig maradása, nem sokkal később a UNOSOM II misszió is távozott.¹¹¹

A Super 64-nél vívott ütközet egyetlen életben maradt tagját, a sérült Michael Durant főtörzsszázalóst végül Aideed szabadon engedte, az Egyesült Államok tüzszünetet hirdetett a csapatai és Aideed között.¹¹²

Mentőakció: Afganisztán

MAKO 30 mentőakciója

Miután Roberts altiszt kizuhant a Takur Ghar hegycsúcson, s a Razor 03 lezuhant a völgyben, a legénységét és a MAKO 30 operátorait a Razor 04 felvette, mivel az már kirakodta a felszerelést és az általa szállított SEAL alegységet. A helikopter ezután visszarepült Gardez-be, az AFO bázisára, ahol a katonák extra ellátmányt vettek magukhoz és kirakták a szerencsétlenül járt helikopter legénységét, majd újra elindultak a Takur Ghar felé. Ekkor a Razor 04-ből már fogytán volt

¹¹⁰ Ezt bizonyítja Thomas M. Montgomery tábornoknak, a USFORSOM parancsnokának később mondott beszéde, melyben a pakisztániak segítségét méltatta. Lásd: <https://www.pakistanarmy.gov.pk/AWPRReview/TextContent.aspx?pld=57&rnd=200>. Hozzáférés: 2016. 03. 20.

¹¹¹ CHUN 2012. 72.

¹¹² *Somalia After Action Report*. 13.

az üzemanyag, így csak egyszer próbálhattak meg landolni, és arra sem volt idő, hogy biztonságos leszállási zónát keressenek.¹¹³

Az egyik levegőben lévő AC-130-as jelentette, hogy öt-tíz fő ellenséges erőt látnak mozogni a Takur Ghar-on. Blaber alezredes a korábban általa engedélyezett mentőakció támogatása érdekében utasította a csatarepülőket, hogy a Razor 04 megérkezése előtt nyisson tüzet az ellenséges állásokra, illetve, ha sikerül azonosítaniuk Roberts altisztet, akkor mindent tegyenek meg a védelme érdekében, ám időközben megváltoztatták az akció során használt rádiófrekvenciákat. Ennek következtében a gardezi AFO-t rövid időre kizárták a kommunikációból,¹¹⁴ az AC-130-as pedig egy olyan központtal kommunikált, akik nem voltak tisztában a helyzettel, továbbá a gép a Razor 04-vel is elvesztette a rádiókapcsolatot – végül a tűzcsapás, mivel a nem kapott rá megerősítő parancsot a gép legénysége, elmaradt.¹¹⁵

A Razor 04 pilótái igyekeztek kihasználni a hegy árnyékoló hatását, hogy minél később fedezzék fel, és vehessék tűz alá őket, ám ennek ellenére, amikor a Chinook a leszállási zónába ért erős kézfegyver tűz fogadta, azonban sikerült kirakni a SEAL csapatot, majd visszatérnie az AFO bázisára. Az operátorok ekkor megpróbálták két fős csoportokban előre nyomulni, kihasználva a hajnali sötétséget és az éjjellátók adta előnyöket, ám a tálib erők az előre kiépített állásaikból folyamatosan tűz alatt tartották őket. Az előnyomulás közben az osztag két tagja megsebesült, a csapattal dolgozó harcászati légiirányító, John Chapman életét veszítette, így az ellenségtől történő elszakadás mellett döntöttek és 800 méterre ereszkedtek le a hegyen, biztonságos pozícióba.¹¹⁶

MAKO 30 mentőakciójának értékelése

A MAKO 30 kísérlete egy jól rögtönzött mentőakciónak ígérkezett, azonban a kommunikációs probléma, melyet a megváltoztatott rádiófrekvencia okozott megpecsételte az akció sorsát.

Az AC-130-as megtisztíthatta volna a területet a SEAL csoport számára, akik így biztonságos leszállási zónába érkezhettek volna. Mivel azonban a tűzcsapás elmaradt, a Razor 04 és a MAKO 30 erős ellenséges tűzbe érkezett. A katonák megpróbálták egy rohamot végrehajtani, ám az az erős ellenséges tűzben elhalt, az egység pedig a harcászati légiirányítóját elvesztette.

A QRF első kísérlete

Miközben a MAKO 30 visszatért a Takur Ghar-ra, a TF 11 riasztotta a QRF-et, hogy készüljön fel egy mentőakció végrehajtására. Az akció indítását hátráltatta, hogy a rangerek úgy tudták, csak egy Chinook áll rendelkezésükre az akció végrehajtására, így a szakasz parancsnokának, Self századosnak ki kellett választania, kit visz magával. Mikor már Self százados és katonái a Razor 01 hívójelű helikopteren voltak, értesítették a szakasz maradékát, hogy egy másik helikopter vár rájuk. Nem sokkal 05.00 óra után a két helikopter felemelkedett. Az eredeti terv szerint mindkét helikopter először Gardez-be repült volna.¹¹⁷

¹¹³ NEVILLE 2013. 42.

¹¹⁴ Nem zárható ki, hogy az AFO-t és parancsnokát szándékosan akarták kizárni az akció irányításából.

¹¹⁵ BLABER 2010. Chapter 19

¹¹⁶ BRISCO – KIPER – SSCHRODER – SEPP 2003. 302.

¹¹⁷ NAYLOR 2006. Chapter Takur Ghar.

A korábbi akciókat fedező AC-130 csatarepülőnek üzemanyaghiány miatt vissza kellett térni a bázisára, helyét két F-15 Eagle vadászbombázó vette át.¹¹⁸ Ez azt jelentette, hogy egy fontos támogató és felderítő eszközt nélkülözniük kellett az érkező csapatoknak. A százados és csapata nem ismerte a pontos helyzetet és a pilótákat se tájékoztatták. A köteléket vezető Razor 01 Gardez közelében elvesztette a rádiókapcsolatot a Razor 02-vel, azonban egy légtérfigyelő géptől azt a parancsot kapta, hogy repüljön a Takur Ghar-ra és tegye ki a QRF-et. A repülőgéptől azt az információt kapták, hogy baráti erők vannak a hegyen.¹¹⁹ 06.00 órakor a Razor 01 elérte a Takur Ghar-t, ahol erős és pontos ellenséges tűzbe került. A nap ekkor már felkelt, a fényében a nagyméretű Chinook tökéletes célpontot nyújtott. A géppuskalövedékektől és egy RPG-találattól sérült gépet a pilótáknak sikerült letenniük a hegytetőn.¹²⁰ Miközben a rangerek megpróbálták kijutni a helikopterből és fedezéket keresni, három emberük életét vesztette az ellenséges kézfegyver tűzben. Az életben maradtak közül pedig hárman megsebesültek.¹²¹

A helikoptert eltaláló lövedékek több rangert megsebesítettek, súlyos sérülést szenvedtek a helikopter pilótái is. A harcképes rangerek és a harctéri légiirányító a helikopter ellenséges bunkerek felé eső részén igyekezett a sziklák mögött védett tüzelőállást felvenni, és fedezni a helikopterben tevékenykedő két pararescuejumpert – őket a helikopter két oldalán elhelyezkedő, golyóálló üzemanyagtartály védte. A helikopter bal oldalán a szintén sérült másodpilóta helyezkedett védelmi állásba.¹²² Self százados és megmaradt emberei megpróbálták megrohmozni és kiiktatni az mudzsahedinek állásait, ám a több irányból érkező kézfegyver tűz és a feljűk dobott kézigránátok visszaszorították őket. A rövid akció alatt többen is könnyebben megsebesültek, köztük a százados is.¹²³

07.00 órakor két F-15-ös vadászbombázó érkezett a rangerek támogatására. Ezzel nagyjából egy időben elindult Gardez-ből a Razor 02, fedélzetén a QRF maradékával. A két F-15-ös pár „száraz” rárepülés után többször tüzet nyitottak az ellenséges állásokra 20 mm-es gépágyúikból, ám ez nem okozott veszteséget a táliboknak. 07.30 órakor a Razor 02 300 méterre a visszavonulásra kényszerített MAKO 30-tól landolt, és kirakodta a rangereket, akiknek így jó pár száz métert kellett megtenniük hegynek fel, hogy csatlakozhassanak társaikhoz.¹²⁴

A QRF első kísérletének értékelése

A QRF bevetését rosszul koordinálták, mivel se a csapatokat, se a helikopterek pilótáit nem tájékoztatták megfelelően. Az, hogy a két helikopter nem együtt folytatta útját a Takur Ghar-ra, szerencsésnek mondható, mivel így maradt egy „második” QRF, amire, mint a fentiekből látható, nagy szükség volt az akció során. A Razor 01 lelövésével újra komoly veszteséget szenvedtek az amerikai csapatok, azonban a lelőtt helikopteren utazók helytállása példásnak mondható.

¹¹⁸ NEVILLE 2013. 49.

¹¹⁹ NAYLOR 2013. Chapter Takur Ghar.

¹²⁰ WRIGHT (et al) 2010. 158.

¹²¹ HIRSH 2004. 234.

¹²² NEVILLE 2013. 50–51.

¹²³ BRISCO – KIPER – SSCHRODER – SEPP 2003. 309.

¹²⁴ WRIGHT (et al) 2010. 158.

A rangerek parancsnoka meglévő erőforrásaira támaszkodva védelmi állást hozott létre, hogy a helikopterben dolgozó két egészségügyi katonát fedezzék. Az akció ezen szakasza rávilágította arra is, hogy bár az F-15 és más vadászbombázók alkalmasak csapásmérésre, ám fedélzeti fegyvereik sem pontosságban, sem tűzerőben nem pótolhatják az olyan nehézfegyvereket mint a tűzéréség, vagy az AC-130-as csatarepülő, mivel rárepüléseik nem elég pontosak ahhoz, hogy komoly károkat tegyenek az ellenséges állásokban.

A második ranger csoport érkezése, evakuáció, veszteségek

Miközben a Razor 02 rangerei gyekeztek megmászni a Takur Ghar-t, hogy bajtársaik segítségére siessenek, az F-15-ösök helyét két F-16 Fighting Falcon vette át. Self százados ismét a bunkerek lerohanását tervezte, ki akarta használni a repülőgépek rárepülése okozta zavart az ellenség soraiban. Az F-16-osok az első rárepülés alkalmával nem nyitottak tüzet, mivel félték attól, hogy bajtársaikat találják el, ám a második és harmadik támadás során lövedékeik végigsöpörtek a tálib állásokon, majd lőszerhiány miatt.¹²⁵ Mivel a felfelé tartó rangerek még messze voltak, és egy aknavető is tüzet nyitott a lezuhant helikopter környékére, Self százados újabb légi-csapást kért. Két F-16-ös érkezett, 500 fontos bombákkal felszerelve. Az egyik gép két bombát is oldott a célobjektumra, ám egyikkel sem sikerült kiiktatnia azt.¹²⁶ Eközben Self százados csapata a CIA egyik fent köröző RQ-1 Predator UAV-jától is segítséget kapott – ez az egység el volt látva két Hellfire rakétával. Az UAV első rakétája nem talált célt, a második azonban megsemmisítette az egyik bunkert, ahonnan a rangereket tűz alatt tartották.¹²⁷

10.30 óra körül a második ranger alegység csatlakozott a már a hegyen harcoló katonákhoz. Az újraegyesült csapat támadási tervet dolgozott ki a hegytető megtisztítására. A terv a két könnyűgéppuska lefogó tüze épített: amíg az ellenséget leköti a két támogatófegyver összpontosított tüze, addig a rangerek közel lopakodnak és kiiktatják azokat kézigránátok és az M203-as gránátvetők használatával. Az akciót sikeresen végrehajtották, a bunker közelében megtalálták a Razor 03-ból kizuhant Roberts altiszt, illetve Chapman harcászati légiirányító holttestét.¹²⁸ 11.15 órára a rangerek megtisztították a hegytetőt, azonban a mudzsahedinek kihasználták terepismeretüket, és az éppen rohmozó katonák hátába kerültek, és rajtaütöttek a hátul maradt sebesülteken. A helikopterben dolgozó két pararescuejumper és az egyik pilóta igyekeztek védeni a sebesülteket a támadóktól, miközben Self százados és csapata a megsegítésükre indult. A két pararescuejumper-t eltalálták, egyikük sérülései súlyosak voltak. A rangerek nagy távolságból vívtak tűzparbajt, miközben a Haditengerészet F-14-esei siettek a segítségükre, és bár bombáikat veszélyesen közel oldották ki a lent harcoló amerikaiakhoz, ám ezzel sikerült megtisztítaniuk a terepet az ellenségtől.¹²⁹

Miután újfent biztosították a területet és a második osztaggal érkező szanitéc megállapította az új sebesültek állapotát, Self százados a kimentésüket sürgette¹³⁰ Trebon dandártábornoknál,

¹²⁵ NEVILLE 2013. 56.

¹²⁶ WRIGHT (et al) 2010. 159.

¹²⁷ NEVILLE 2013. 60–61.

¹²⁸ BRISCO – KIPER – SSCHRODER – SEPP 2003. 312–313.

¹²⁹ Uo. 313–314.

¹³⁰ A százados rádiósain keresztül többször is jelentette, hogy több kritikus állapotú sérültjük is van, a hegytető pedig „cold”, azaz biztonságos leszállni rajta.

azonban azt a választ kapta, hogy az nem hajtható végre, amíg nem sötétedik be.¹³¹ Valószínűleg azért, mert a parancsnokságon zavart okozott, hogy a környező hegyekre bombázást kértek az ott harcoló csapatok. A pararescuejumper-ek két HH-60 Pave Hawk helikoptere a Takur Ghar-tól nem messze körözött, hogy az Anaconda hadművelet során sérült katonákat kimenthesse. Bár ezek a helikopterek nem tudták volna evakuálni az összes katonát, de a súlyos sérülteket kihozhatták volna, azonban nem kaptak parancsot az akció végrehajtására.¹³²

Ez idő alatt az egyik sérült pararescuejumper, Cunningham szakaszvezető életét veszítette. 20.00 órakor két AC-130-as érkezett a Takur Ghar feletti légtérbe a mentőakció fedezésére, ezt követően AH-64 Apache támadóhelikopterek és A-10 csapásmérő repülőgépek érkeztek. A Takur Ghar-on kettő Chinook helikopter landolt a rangerekért, egy harmadik pedig a SEAL csapatot vette fel, 20.20 órára az utolsó amerikai katona is elhagyta a művelési területet.¹³³ Az akcióban hét amerikai katona elesett, további tizenegy komolyan megsérült.

A második csoport érkezése utáni harcok értékelése, összegzés

Az akció utolsó szakaszában a rangerek igyekeztek minél jobban kihasználni a légi támogatás adta előnyöket. Ezúttal már bombákat és rakétákat is be tudtak vetni. Azonban az is bebizonyosodott, hogy ezek se feltétlen elégségesek, ha az ellenség jól védett állásokat tud létrehozni – ez esetben a sziklába vájt mesterséges barlangokat. Self százados a két ranger osztag egyesülése után kiválóan kivitelezett támadással megtisztította a hegytetőt, ám mivel nem hagyott kellő hátvédet, így könnyedén rajtuk tudtak ütni, ami végül komoly veszteségekkel járt. Azonban ez a századosnak nem róható fel, mivel igen korlátozott erőforrásokból volt kénytelen dolgozni, illetve nem számolhatott azzal, hogy a talibán rendelkezik alternatív útvonalakkal a sziklás hegytetőn.

Az akció szempontjából érdekes, hogy míg az első két esetben engedélyezték a nappali bevetést, a hegy megtisztítása után Trebon dandártábornok megtagadta a kimentést. A dandártábornok valószínűleg attól félt, hogy mivel az egész völgyben, így a Takur Ghar környékén folyamatos tűzharc folyt a különböző, az Operation Anaconda-t végrehajtó egységek és a talibán harcosai között, így veszélyes lehet egy helikoptert nappal beküldeni a sebesültekért.

Véleményem szerint a lejjebb és a völgy más pontjain vívott tűzharc nem hátráltatta volna a sebesültek kimentését, vagy akár a teljes QRF evakuálását. Az egészségügyi evakuációs kézikönyv (FM 8-10-6) a hegyi műveleteknél kiemeli, hogy amennyiben ellenséges légelhárítás működik, a légi mentés nem végrehajtható,¹³⁵ azonban ez a helyzet nem állt fenn, miután a rangerek megtisztították a Takur Ghar-t. Az akciót az AH-64 Apache-ok és az A-10 csapásmérő repülőgépek fedezni tudták volna, mivel fegyverzetük olyan precíziós tűztámogatást tesz lehetővé, amivel az ellenség erődített állásait is könnyűszerrel megsemmisíthetik. Ebben az esetben talán megmenthető lett volna Cuningham szakaszvezető élete is.

---

¹³¹ NEVILLE 2013. 65.

¹³² HIRSH 2004. 252–253.

¹³³ NEVILLE 2013. 65.

¹³⁴ BLABER 2010. Chapter 19.

¹³⁵ FM 8-10-6. 5-3

A mentőakciók összehasonlítása

A helikopterek lelövésének körülményei

A két esemény közt azonnal szembe tűnő hasonlóság, hogy mindkét esetben az egyébként igen pontatlan RPG-vel sikerült több amerikai helikoptert is harcképtelenné tenni. A Mogadishu fölött lelőtt első helikoptert a támadás váratlanul érte, a legénységet nem készítették fel arra, hogy rakétagránátokkal vagy más nehézfegyverzettel fognak rájuk támadni. Emellett a helikopter kis magasságban, alacsony sebességgel repült, hogy fedezni tudja a földi csapatok bevetését – ezzel mintegy célpontként kínálta magát. A helikopter lakott területen zuhant le, az ellenség által uralt zóna szívében. A helyzet szinte azonos volt a Takur Ghar-on is. A helikopter legénysége nem várta, hogy tüzelnek rá, így amikor ez bekövetkezett, zűrzavar lett úrrá a leszállásra készülő gépen – ennek következtében Roberts altiszt kizuhant a helikopterből. A helikopter ezután biztonságos zónában ért földet, a talibán erőktől aránylag távol.

Mogadishu fölött a Super 64 a lelőtt Super 61 helyét vett át. Ekkor már a mentőakció megindult, a helikopter pedig az azt végrehajtó földi csapatot fedezte, amikor a találat érte. A helikopter ezen esetben is ellenséges területen ért földet, azonban a legénység kimentésére nem volt mód, amíg a széles körű mentőakciót meg nem indították. A második helikopter, amit a Takur Ghar fölött lelőttek, éles ellentétben állt a Super 64 lelövésével. Először is, a mentőakciót végrehajtó egység gépét lőtték ki, s így maga a mentőegység szorult azonnali segítségre. Másodszor, a helikopter pilótái nem voltak teljes tudtában annak, hogy mi is vár rájuk a harci zónában, így nem készülhettek fel teljesen arra, ami ott várt rájuk. Harmadszor pedig, mivel a mentőakciót végrehajtó csapat gépét lőtték ki, pontosan a mentési zónában, így nem volt kérdés, hogy a kimentésük elsődleges célként szerepel. Szintén érdemes megjegyezni az első mentőakció alatt történt helikopter-manővereket, amik ismételtén hasonlóságot mutatnak.

A Super 61 roncsa felett a CSAR osztag helikopterét erős tűz fogadta, a helikopter maga is megsérült és ki kellett vonni a harci zónából – miután sikeresen kirakta a pararescuejumper-eket. Ehhez hasonlóan, a Takur Ghar fölé érkező Razor 01-et is erős tűz fogadta, a Super 68-hoz hasonlóan gyorsan kirakodta a bevetési osztagot, majd elhagyta légteret. Ahogy a fentiekből is kitűnik, a két akció során bekövetkezett helikopteresemények igen sok hasonlóságot mutatnak – annak ellenére, hogy egészen más fizikai környezetben következtek be. Ezekből az a következtetés vonható le, hogy az ilyen akciók során végrehajtott bevetések esetén nagyobb figyelmet kell fordítani a helikopterekre leselkedő veszélyekre és ezek lehetséges megelőzésére, semlegesítésére, illetve a helikopterek passzív védelmére.

Bevetett erők

A két ütközet során a bevetett erők jelentős eltérést mutatnak. Míg Mogadishuban egy zászlóalj szintű köteléket vetettek be, köztük a Delta Force egy századával, valamint a DEVGRU mesterlövészeivel, addig a Takur Ghar-on, csak egy hét fős SEAL osztag indult bevetésre, és a mentőakciók során is nagyjából csak egy szakasznyi rangert vetettek be kiegészítésükre. Ezzel szemben a somáliai akció során a mentőakciót nagyjából még egy zászlóaljnyi erővel hajtották végre. Az eltérő méretű erőknel azonban figyelembe kell venni a harci környezetek közti különbségeket. Szomáliában egy városi akcióra készültek, az ellenséges erők által uralt terület szívében, ahol komoly ellenállásra lehetett számítani. A mentőakciót végrehajtó erőket egy kiterjedt ENSZ

misszióban résztvevő csapatokból, illetve az annak támogatására odarendelt amerikai alakulatból verbuválták. Az akció támogatására azonban rendelkezésükre álltak páncélozott csapatszállítók, valamint kisszámú támadóhelikopter és páncélos is.

Ezzel szemben Afganisztánban az akció csak egy kisebb megfigyelési akciónak indult – ennek megfelelő méretű erőt vetettek be kezdetben. A QRF-et ebben az esetben szintén nem egy kiterjedt misszió támogatására, hanem az esetleges gyors kimentésre vagy nagyobb formációk támogatására különítették ki. Azonban ami jelentős előnyt biztosított a kisebb számú erőnek, hogy a csapatok komoly légi támogatást élveztek, mivel egy komoly offenzíva elemeként harcoltak, így a Légierő és a Haditengerészet, továbbá a Hadsereg és még a CIA is támogatta őket repülő eszközökkel, ezáltal jelentős tűzerő felett rendelkezhettek. Ez Mogadishuban, mivel az akciót városi környezetben hajtották végre, és igyekeztek kerülni a járulékos civil és infrastrukturális károkat, nem állt rendelkezésre.

Az ellenség és az általa alkalmazott taktika

A két esetben az amerikai katonák igen hasonló ellenséggel találkoztak. Mind a két fél a gerilla hadviselés taktikáját alkalmazta, az SNA milícia felkészítésében – ahogy azt korábban említettem – szerepet vállaltak a szovjet intervenció ellen harcoló mudzsahedinek. A két fél a rajtaütések és lesből támadások taktikáját alkalmazta. Ami különbség a két bevetés során, hogy az SNA milíciája nagy erőt vehetett be a sikeres rajtaütés után a TFR ellen a város szívében, kihasználva az őket támogató város teljes infrastrukturális hátterét. Ezzel szemben a talibán csak korlátozott erővel és erőforrásokkal rendelkezett a Takur Ghar-on és a hegy környezetében. Komoly különbség a két fél közt azonban, hogy az SNA milícia kvázi nemzeti jellegű milícia volt, tagjainak legnagyobb hányada Szomáliából származott. Ezzel szemben a talibán és az al-Kaida a világ minden tájából igyekezett muszlim vallású harcosokat toborozni: a Takur Ghar-on főként üzbegek harcoltak az amerikai csapatok ellen.¹³⁶ Az alkalmazott fegyverzet mindkét haderő esetén a korábbi Szovjetunió gyalogsági fegyverzetének felelt meg.

A mentési kísérletek

A helikopterek lelövése után mindkét akció esetén gyakorlatilag azonos döntés született: azonnal meg kell indítani az akciót a bajba jutott katonák kimentésére. Mogadishu esetében rendelkezésre állt a konvoj és a négy ranger Chalk. A probléma abból adódott, hogy az akciót szinte rögtön megindították, előzetesen nem mérték fel a helyzetet. A konvoj eltévedt az útzárak és a rájuk zúduló golyózápor okozta zúrzavarban, a Chalk-ok pedig folyamatosan harcolva, lassan haladtak előre. A szomáliai akció során a QRF már ekkor megpróbált becsatlakozni, azonban az útzárak és a szomáli milícia ebben megakadályozta őket. Végül Garrison vezérőrnagy kénytelen volt elrendelni a visszavonulást és az újraszerveződést.

A Takur Ghar-on szintén az eredeti bevetést végrehajtó erő indult mentőakcióra. A MAKO 30 katonái megkísérelték megmenteni a helikopterből kizuhant társukat. Kísérletük kudarcba fulladt az elmaradt tűzcsapás miatt, így vissza kellett vonulniuk. Mogadishuban a második fázisa az akciónak a sötétedés után vívott harcból állt. A városban rekedt erők stabilizálták pozíciójukat a Super 61 roncsa körül és némi ellátmányt is kaptak, így kitarthattak, amíg a felmentésükre

¹³⁶ BLABER 2010. Chapter 19

érkező csapatok megérkeznek. Ezzel szemben a Takur Ghar-on a második fázis a QRF első osztagának beavatkozását jelentette. Self százados emberei erős ellenállásba ütköztek, és a légi támogatás ellenére kénytelenek voltak a QRF másik felének beérkezésére várni, hogy komoly támadó akcióba kezdhessenek. Szintén különbséget jelent, hogy a Takur Ghar-on a második lelőtt helikopter szállította a QRF egy részét, így ennek kihozása nem igényelt külön akciót. A harmadik fázis mindkét esetben a helyzet megoldását jelentette, pozitív eredménnyel.

Mogadishuban a TFR, a QRF és az ENSZ erők közös akciót indítottak, páncélozott csapatszállítókkal és tankokkal megtámogatva. Áttörtek az SNA vonalait, biztosították a helyszínt, majd kimentették az ott rekedt katonákat. A tervet is gyorsan módosították az útzárak miatt, hogy biztonságosabb útvonalon hagyhassák el a műveleti területet. A második helikoptert is sikerült biztosítani, azonban itt sebesülteket nem tudtak már kimenteni. Érdemes leszögezni itt is, hogy az akció elsődleges célját, a célszemélyek elfogását sikerült végrehajtani. A Takur Ghar-on a rangerek folyamatos légi támogatás mellett harcoltak. Amikor a második osztag is beérkezett, maguk hajtottak végre támadást a hegytetőn lévő állások ellen és megtisztították azt, majd légi támogatás segítségével elhárították a hátukba kerülő tálibok támadását. Ezután azonban kénytelenek voltak sötétedésig várni, hogy kimenekítsék őket, s bár ez idő alatt akció már nem történt, további halálos veszteségeket szenvedtek a sebesülések következtében, bár kimentésükre lett volna lehetőség. Mindkét esetben az akció jellegéhez mérten komoly veszteségeket szenvedtek az amerikai csapatok, különösen a bevetett erők nagyságához viszonyítva.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a mogadishui események során az előretolt harctéri parancsnokság tervezte és hajtotta végre a mentőakciót, míg a Takur Ghar-on vívott ütközet esetén az AFO-t szinte teljesen kizárták a szervezésből, így csak passzív figyelői lehetnek az eseményeknek, és ez komolyan hátráltatta annak végrehajtását. Az előretolt parancsnokságok a legtöbb esetben pontosabb képpel rendelkeznek a taktikai helyzetről, így teljesebb kép áll rendelkezésükre, mint a stratégiai szintű parancsnokságoknak, ezáltal pedig döntéseik is gyorsabbak és hatékonyabbak lehetnek.

Összefoglalva, a két akció igen hasonló módon zajlott le, az amerikai csapatok hasonló körülmények között, előnyösebb taktikai helyzetben lévő erő ellen kényszerültek harcra társaik megmentése céljából.

Az különbségektől eltekintve – úgymint környezet, időjárás, ellenséges és baráti erők létszáma, ereje – az akciók során hasonló hibát követtek el az elkapkodott első mentőkísérlettel.

ÖSSZEGZÉS

Mint az a fentiekből is látszik, a két bevetés során, bár más kiindulási helyzetből, más módszerekkel hajtották őket végre, mégis hasonló okokból alakult ki szinte katasztrofális helyzet, majd pedig a rendelkezésre álló erőforrásokból mentőakciókat rögtönözve kellett végrehajtani.

A mentőakciók mind a két esetben sikerrel zárultak – a sebesülteket és a holttesteket kimenekítették –, azonban ez komoly véráldozatba került az akciókat végrehajtó csapatoknak.

Ezen példák is bizonyítják, hogy a mentőakció a hadviselés egyik legkockázatosabb formája, mely során az azt végrehajtó csapatokra igen nagy veszély leselkedik. Éppen ezért érdemes

ezen akciók végrehajtását alaposan megfontolni és az akciót megtervezni, mielőtt a csapatokat annak végrehajtására küldjük.

Ehhez igen fontos a helyzet pontos ismerete, mivel naprakész információk nélkül egy hadműveletet se lehet jól megtervezni. Fontos továbbá, hogy a terven ne módosítsanak túl gyakran akkor, amikor már annak végrehajtását megkezdték. Végül pedig a végrehajtó csapatokat amint lehetséges, ki kell vonni a harci zónából.

A fentiek ellenére felmerülhet a kérdés, hogy vajon megéri-e végrehajtani ezeket az akciókat? A válasz egyértelműen igen, mivel a katonák moráljára jó hatást gyakorol, ha tudják, hogy bármi történjék is, kimenekítik őket az ellenséges vonalak mögül – élve vagy halva. Ezen akciók végrehajtásának és motivációjának filozófiáját kiválóan példázza az az Egyesült Államok Légierijénél szolgáló pararescuejumperek mottója: „*Ezt azért teszem, hogy mások élhessenek.*”¹³⁷

FELHASZNÁLT IRODALOM

Nyomtatott irodalom

AGUILAR, FRANCISCO – BELL, RANDY – BLACK, NATALIE – FALK, SAYCE – ROGERS, SASHA – PERITZ, AKI (2011): *An Introduction to Pakistan's Military*. Cambridge, Harvard Kennedy School.

BAHMANYAR, MIR (2005): *Shadow Warriors. History of the US Army Rangers*. Botley, Osprey Publishing.

BAUMANN, ROBERT F. – YATES, LAWRENCE A. – WASHINGTON, VERSALLE F. (2004): *My Clane Against The World: U.S. and Coalition Forces in Somalia*. Fort Leavenworth, Combat Studies Institute Press.

BEECH, MICHAEL F. (1996): *Mission Creep: A Case Study in U.S. Involvement in Somalia*. Fort Leavenworth, School of Advanced Military Studies.

BLABER, PETE (2010): *The Mission, The Men, and Me. Lessons from a former Delta Force Commander*. New York, Berkley Books.

BOWDEN, MARK (1999): *A Mogadisu-ügy*. Budapest, Athenaeum Kiadó.

BRISCO, CHARLES H. – KIPER, RICHARD L. – SCHRODER, JAMES A. – SEPP, KALEV I. (2003): *Weapon of Choice. U.S. Army Special Operation Forces in Afghanistan*. Fort Leavenworth, Combat Studies Institute Press.

CHUN, CLAYTON K. S. (2012): *Gothic Serpent. Black Hawk Down, Mogadsihu, 1993*. Botley, Osprey Publishing.

DURANT, MICHAEL J – HARTOV, STEVE (2004): *In the Company of Heroes*. New York, Penguin Books.

¹³⁷ A krédó teljes szövege, angolul: „*It is my duty as a Pararescueman to save lives and to aid the injured. I will be prepared at all times to perform my assigned duties quickly and efficiently, placing these duties before personal desires and comforts. These things I do, that others may live.*” (forrás: <https://www.pararescue.com/>. Hozzáférés: 2016. 03. 14.

EVERSMANN, MATT – SCHILLING, DAN (ed.) (2004): *The Battle of Mogadishu. Firsthand Accounts from the Man of Task Force Ranger*. New York, Balentine Books.

HIRSH, MICHAEL (2004): *None Braver. U. S. Air Force Pararescuemen in the Afghanistan War*. New York, NAL Caliber.

KISS ÁLMOS PÉTER – BESENYŐ JÁNOS – RESPERGER ISTVÁN (2010): *Országismertető: Szomália*; Budapest, Sereg Szemle Kiadvány.

LYLE, DAVID J. (2009): *Operation Anaconda. Lesson Learned, or Lesson Observed?* Fort Leavenworth, Combat Studies Institute Press.

MUSHARRAF, PERVEZ (2006): *In The Line of Fire. A Memoire*. London, Simon & Schuster.

NAYLOR, SEAN (2006): *Not a Good Day to Die. The Untold Story of Operation Anaconda*. New York, Berkley Books.

NEVILLE, LEIGH (2013): *Takur Ghar. The SEAL's and Rangers on Roberts Ridge, Afghanistan 2002*. Botley, Osprey Publishing.

RESPERGER ISTVÁN – KISS ÁLMOS PÉTER – SOMKUTI BÁLINT (2014): *Aszimmetrikus hadviselés. Kis háborúk nagy hatással*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

SANGVIC, ROGER N. (1998): *Battle of Mogadishu: Anatomy of a Failure*. Fort Leavenworth, School of Advanced Military Studies.

STEWART, RICHARD W. (ed.) (2010): *American Military History Volume II. The United States Army in the Global Era, 1917–2008*. Washington D. C., Center of Military History.

STROUD, GREGORY M. (2011): *SOF Integration with Conventional Forces. A Doctrine Gap?* Fort Leavenworth, School of Advanced Military Studies.

United States Forces, Somalia After Action Report and Historical Overview. The United States Army in Somalia, 1992–1994. Washington D. C, Center of Military History, 2003.

WASDIN, HOWARD E. – TEMPLIN, STEPHEN (2012): *A 6. számú SEAL-csoport. Egy elit haditengerészeti SEAL-mesterlövész emlékiratai*. Budapest, GABO.

WRIGHT, DONALD P. (et al) (2010): *A Different Kind of War. The United States Army in Operation ENDURING FREEDOM, October 2001 – September 2005*. Fort Leavenworth, Combat Studies Institute Press.

Interneten elérhető források

ALLARD, KENNETH: *Somalia Operations. Lesson Learned. CCRP Publications Series*; http://www.dodccrp.org/files/Allard_Somalia.pdf. Hozzáférés: 2015. 10. 07.

Ambush in Mogadishu: Interview Captain Haad. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/ambush/interviews/haad.html>. Hozzáférés: 2018. 02. 24.

DI TOMASSO, THOMAS: *Battle of the Black Sea. 3rd Battalion, 75th Ranger Regiment: 3–4 October 1993*. <http://www.benning.army.mil/library/content/virtual/donovanpapers/other/STUP5/DiTomassoThomas%20CPT.pdf>. Hozzáférés: 2015. 10. 07.

Malaysian Army Weapon Systems Handbook Volume 1. Strategic Informations and Weapon Systems. Washington D. C., International Business Publications, 2007. https://books.google.hu/books/about/Malaysia_Army_Weapon_Systems_Handbook.html?id=NiuUcdJsHGkC&redir_esc=y. Hozzáférés: 2016. 03. 20.

NEUMANN, BRIAN – MUNDEY, LISA – MIKOLASHEK, JON: *The United States Army in Afghanistan. Operation ENDURING FREEDOM. March 2002 – April 2005*. <http://www.history.army.mil/html/books/070/70-122-1/index.html>. Hozzáférés: 2016. 03. 20.

PERINO, LARRY D.: *Battle of the Black Sea*. <http://www.benning.army.mil/library/content/virtual/donovanpapers/other/STUP5/PerinoLarryD%20%20CPT.pdf>. Hozzáférés: 2015. 10. 07.

RYSEWYK, LEE A.: *Experiences of Executive Officer from Bravo Company, 3rd Battlion, 75th Ranger Regiment and Task Force Ranger During the Battle of the Black Sea on 3–4 Octobre 1993 in Mogadishu, Somalia*. <http://www.benning.army.mil/library/content/virtual/donovanpapers/other/STUP5/RysewykLee%20A.%20CPT.pdf>. Hozzáférés: 2015. 10. 07.

SMITH, KURT J.: *Task Force Ranger in Somalia. 1st Special Operational Detachment. Delta; 3–4 Octobre 1993*. <http://www.benning.army.mil/library/content/virtual/donovanpapers/other/STUP5/SmithKurt%20CPT.pdf>. Hozzáférés: 2015. 10. 08.

The United States Army in Somalia. 1992–1994. <http://www.history.army.mil/brochures/somalia/somalia.htm>. Hozzáférés: 2015. 10. 07.

United Nations Operations in Somalia (UNOSOM, UNITAF, UNOSOM II). <https://www.pakistanarmy.gov.pk/AWPReview/TextContent.aspx?pId=57&rnd=200>. Hozzáférés: 2016. 03. 20.

Amerikai katonai kézikönyvek

Mountain Operations. FM 3-97.6. Department of the Army, Washington DC, 2000.

Ranger Unit Operations. FM 7-85. Department of the Army, Washington DC, 1987.

Operations In A Low-Intensity Conflict. FM 7-98. Department of the Army, Washington DC; 1992.

Medical Evacuation in a Theatre of Operations. Tactics, Techniques and Procedures. FM 8-10-6. Department of the Army, Washington DC, 2000

JANCSÁK CSABA PHD

jancsak@jgyfk.szte.hu

csoportvezető

(MTA–SZTE Elbeszélt Történelem
és Történelemtanítás kutatócsoport)

KÉPIRÓ ÁGNES

agnesxkepiro@gmail.com

kutató

(MTA–SZTE Elbeszélt Történelem
és Történelemtanítás kutatócsoport)

KISS MÁRIA RITA

kissmariarita@gmail.com

főiskolai docens (SZTE JGYPK)

KONTÁR PIROSKA

ssoum@stonline.sk

történelemtanár

SZŐNYI ANDREA

andrea.szonyi@gmail.com

igazgató (Zachor Alapítvány)

A Holokauszt oktatása Kelet-Közép-Európában, középiskolában használatos tankönyvek tükrében

Teaching the Holocaust in Central Eastern Europe
As It Is Reflected in Secondary School Textbooks

ABSTRACT

The criteria of and research approaches to textbook analysis are manifold and diversified. The present study is based on the methodological foundations of comparative textbook analysis as it is typologized by Wiater (2003), and it focuses on one specific segment (the Holocaust), examining how oral history, personal narratives and relevant digital online content appear in teaching history. Our paper presents a microlevel analysis, specifically addressing textbook content, an approach fundamentally rooted in educational sociology. Our main questions focus on how textbooks used in Central Eastern Europe (Poland, Hungary, Serbia, Slovakia and Ukraine) support history teaching with respect to civic education and subject specific value transfer, and what congruence there is regarding video content available through ICT and the new challenges of teaching the screenager generation.

KEYWORDS

Holocaust education, textbook research, history teaching

DOI 10.14232/belv.2018.2.6   <https://doi.org/10.14232/belv.2018.2.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Jancsák Csaba – Képiró Ágnes – Kiss Mária Rita – Kontár Piroska – Szőnyi Andrea (2018): A Holokauszt oktatása Kelet-Közép-Európában, középiskolában használatos tankönyvek tükrében. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 2. sz. 119–142. pp.

ISSN 1419-0222 (print)   ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Az MTA–SZTE Elbeszélt Történelem és Történelemtanítás Kutatócsoport a Szegedi Tudományegyetemen 2000-ben létrehozott SZTE Oral History Kutatócsoport talaján 2016-ban jött létre a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával¹. Kutatási érdeklődésünk centrumában a narratív történetformák (PÁSZKA 2007; UDVARNOKY 2007; CZIRJÁK 2007) történelemtanításba való bekapcsolása és annak a diákok attitűdjére és vélekedéseire gyakorolt hatása, valamint a tényeken alapuló tananyagfejlesztés, a történelmi gondolkodás tanórai fejlesztése és a kollektív emlékezet megőrzése áll. Kutatócsoportunk narratív történelmi források, konkrétan szemtanúkkal készült videóinterjúk alapján korszerű tananyagokat fejleszt, melynek kevésbé van hagyománya a magyar és kelet-közép-európai közoktatásban. Magyarországon az oral history kutatások a rendszerváltás után indultak meg, a narratív források oktatásban való hasznosítása és módszertani kidolgozása, a narratív kompetencia fejlesztése az ezredforduló óta kap helyet a magyarországi történelemszaktárgyi keretprogramokban (KAPOSI 2010), de csak az utóbbi öt-tíz évben teremtődtek meg az iskolák eszközfeltételei ezek gyakorlatban való alkalmazásához.

Kutatási eredmények sora rajzolta ki azt a tudáseggyüttest, amelyek fejlesztése a 21. századi iskola előtt mint kiterjesztett szerepelvárások állnak. Az információs globalizáció (BECK 2005), az információs társadalom megszületése és az IKT technológiák fejlődése (GÁBOR – KABAI – MATISCSÁK 2003) azzal a következménnyel jár tehát, hogy az oktatási intézményekben a kooperáció

---

¹ A csoport az MTA Tantárgy-pedagógiai Program támogatásával működik. <http://mta.hu/tantargy-pedagogiai-kutatasi-program>.

(KAGAN – KAGAN 2009; PUSZTAI 2009, 2015), a hatékony személyközi viselkedés (ZSOLNAI 2013, 2015), és a konfliktuskezelés (KASIK 2010, 2015) fejlesztése, a megváltozott életvilág kihívásaihoz igazodva, a társadalmi értékek (VARGA 2003; SCHWARTZ 2006; REZSOHAZY 2006) a gondolkodási képességek (CSAPÓ 2002, 2003) és az IKT-felhasználói kompetenciák (MOLNÁR – KÁRPÁTI 2012; MOLNÁR – TONGORI – PLUHÁR 2015; BUDA 2017) gyorsan formálódó kihívásaival összhangban, történjen. Ugyanakkor a virtuális értelmező közösségek (pl. Facebook csoportok) a fiatalok gondolkodását befolyásoló szerepének növekedésével (JANCSÁK 2013; GALÁN 2014, ZSOLNAY 2017) a kultúra elemeinek, valamint a közösségi normák és értékek az iskola világában való direkt és indirekt (NÉMETH 1997) átadásának szerepelvárása új kihívásokkal társult (BARETT 2007; NIKITSCHER 2015). A nemzeti enkulturációra vonatkoztatva tehát a társadalmi-történelmi, a társas, a kognitív és a motivációs tényezők hatását a társadalmi diskurzusok és az ezt meghatározó tömegmédiák a szocializációs ágenseken (család, iskola, kotrácscsoportok) keresztül fejt ki a tanulók normákról és értékekről vallott vélekedéseire (BARRETT 2007; BARRETT – OPPENHEIMER 2011). Mindebben kiemelt szerepe van a nemzeti és világtörténelem, valamint az állampolgári ismeretek (demokrácia) tanításának.

A kutatócsoport munkájának kiinduló állítása, hogy a történelemtanítás célrendszere szempontjából a narratív-értelmező kompetencia fejlesztése éppúgy fontos a történelemtanításnak, mint a kollektív emlékezet megőrzésének támogatása. A történelemtanítás legfontosabb „hozzáadott értékei” a személyes és társadalmi identitástudat formálása valamint az aktív, felelős állampolgári léte nevelés. A társadalmi identitások (PATAKI 1982, 1997, 2001) kialakításához a társadalmi diskurzusokból és az élettörténetből (CSEPELI 2006; PÁSZKA 2007), illetve – tárgyunk szempontjából kiemelten – az elbeszélte személyes mikrotörténelemből és a családtörténetből (a személyes és családi narratívákból) származó információk (SOMLAI 1997, 2013) és az ezek által hordozott társadalmi értékek egyaránt hozzájárulnak. E szempontból a történelemtanítás egyik fontos feladata (HUSBANDS 1996; KEATING – SHELDON 2011; LEVSTIK – BARTON 2011), hogy hozzájáruljon a tervszerű és tudatos személyiségfejlesztéshez, azaz a neveléshez: e pedagógiai cél része a közösségi emlékezet megőrzése és a kritikai-elemző gondolkodás fejlesztése. Az előbbit a történelemtanítás érték-transzfer folyamatokhoz való hozzájárulásának tekintjük, az utóbbit a történelmi (kritikai, elemző, értelmező) gondolkodás szemléletmódjában való ismeretek és jártasságok kialakításának tekintjük.

Ebből következően újragondolást igényel a történelem tantárgy tantárgypedagógiai feladatköre e két előbbi tényező egymással kölcsönhatásban való fejlesztése szempontjából.

Mindebben fontos szerepe van a múltrol szóló családi és közösségi narratíváknak (az „elbeszélésnek”). (RILEY 1997; FARMER – COOPER 1998; BAGE 1999; SZEBENYI – VASS 2002). A szemtanúkkal (elszenvedőkkel) készített visszaemlékezések nem csupán az individuális, hanem kollektív emlékezet részévé is válhatnak, így válik az emlékezés a közösségi tudat, a nemzeti identitás és enkulturáció erősítőjévé (DANCS 2016), illetőleg a transz-történelmi értékek (REZSOHAZY 2006) esetében a gyermek és ifjúsági korosztályok esetében a szocializációs folyamatok elemévé (SOMLAI 1997; JANCSÁK 2013).

Kutatócsoportunk szemléletmódjában a szociális kompetencia fejlesztése valamint a szolidaritás, empátia, tolerancia, felelősségvállalás értékeinek történelem tanórai átadása (illetve az ezekkel kapcsolatos társadalmi normákra való érzékenyítés) kiemelt cél. E témában magyarországi

történelemtanárok körében 2017 őszén végzett kutatásunk adatai² azt mutatták, hogy a tanárok szerint a történelemtanítás által leginkább átadható társadalmi értékek az alábbiak: szabadság, demokrácia, hazaszeretet, törvény előtti egyenlőség, döntéshez való jog, tradíciók tisztelete, tolerancia, tudatos állampolgári szerep, felelősség. Az együttműködés és a tolerancia értékeinek a magyarországi pedagógustársadalomban elfoglalt központi helyéről korábbi publikációjában Radnóti Katalin is beszámolt (RADNÓTI É. N.).

Az MTA–SZTE ETTK munkájának második kiinduló állítása, hogy Magyarországon a holokauszt, mint a történelmi múlt traumatikus eseménye, a társadalom által nem kibeszélt témakör, melynek a fentebb leírt pedagógiai (oktatási és nevelési) célokat elérő alapos és árnyalt feldolgozását a jelen közoktatás sem segíti. A kutatócsoport feladatvállalásának harmadik kiinduló állítása, hogy a magyarországi történelemtanítás túlságosan tankönyvvezérelt,³ és ez a printmédiák központúság nem támogatja a digitális médiatartalmak hatékony bevonását és alkalmazását a tanórákba.

Fontos hangsúlyozni: hiszünk abban, hogy a tankönyvek használatának az oktatási folyamatokban való elsődlegessége nem megszüntethető napjainkban sem, ugyanakkor azt is látjuk, hogy a Neumann-univerzum ifjú polgárai számára is hatékony oktatásban magasabb fokú kongruenciára van szükség a print és a digitális tartalmak között. Ehhez nemcsak a tankönyvekben, a tankönyvek által a digitális tartalmak elérhetőségére való utalásokra, hanem magasabb szintű módszertani koncentrációra, tehát digitális anyagokat dominánsan használó tanórákra és ehhez a pedagógusok IKT felhasználói kompetenciáinak fejlesztésére is szükség van (DOLL – REHFINGER 2012). Ezért kutatócsoportunk a holokauszt témáját digitális oktatási anyagok, és ezekhez kifejlesztett történelemtanítási módszerek alkalmazása alapján álló kutatásokkal igyekszik közel vinni napjaink „screenager” nemzedékéhez (szemtanúkkal készült videóinterjú-részletek a holokauszt tanításában).

Ahhoz, hogy a holokauszt oktatását saját fejlesztésű tananyagainkkal minél hatékonyabbá tegyük, kutatócsoportunk megalakulását követően tankönyvelemzéseket végeztünk. Jelen tanulmányunkban komparatív módon kívánjuk szemléltetni régióink oktatási gyakorlatát a holokauszt oktatását illetően. E tanulmányban célunk a napjainkban használatos tankönyvek alapján áttekinteni a holokauszt téma feldolgozását. Tankönyvelemzésünk fő fókusza a narratív történetformák, a személyes narratívák megjelenítése valamint az ilyen tematikájú digitális tartalmak bevonása a történelemtanításba.

---

² MTA–SZTE ETTK A történelemtanítás értékvilága, 2017, N = 113. Kutatásvezető: Jancsák Csaba. A kutatás a történelemtanítás által átadható értékekre vonatkozó kérdéscsoportja 37 társadalmi értéket tartalmazott, melyből 1–5 fokú skálán adott válaszok alapján alakult ki az első tíz, itt leírt társadalmi érték.

³ Magyarországon több történelemdidaktikai diskurzus folyt és folyik az utóbbi évtizedekben a tananyagmennyiség optimalizálásáról, melynek kapcsán Gyertyánfy András 2014-ben publikált *Gondolatok a történelemtanításunk helyzetéről* című összegző tanulmányában – nagy számú szakirodalommal alátámasztva – leszögezi, hogy a magyarországi történelemtanítás két legfontosabb problémája, a felszínesség és a tananyaggal való gyakori lemaradás a tananyag mennyiségéből fakad, ugyanakkor sok tanár nem a kerettantervet, hanem a tankönyvet követi praxisa folyamán (GYERTYÁNFY 2014).

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

Munkánk egyik első lépéseként szükségesnek tekintettük, hogy megvizsgáljuk milyen kép rajzolódik ki a fentiekben leírtakról Kelet-Közép-Európa egyes posztkommunista országokban⁴ kiadott történelemtankönyvekről. E tanulmányban érkelődésünk homlokterében az áll, hogy a Kelet-Közép-Európa posztkommunista országainak történelemoktatása esetében mennyiben beszélhetünk tankönyvvezérelt oktatásról és a tankönyvek által megrajzolt didaktikai keretek mennyiben építenek a személyes narratívák, illetve a digitális médiatartalmak adta modern lehetőségekre.

A tankönyvkutatás nemzetközi és magyarországi irodalma igen nagy múltra tekint vissza. Az elemzések alapvető metodikai állítása, hogy a tankönyveket igen sokféle szempont szerint lehet (és kell) elemezni ahhoz, hogy árnyalt kép rajzolódjon ki a taneszköz minőségéről és funkciójáról (JOHNSEN 1993; KOJANITZ 2005). Tanulmányunk keretei között tankönyvként definiálunk olyan a történelemtanításban napjainkban használatban lévő nyomtatott és kötött oktatási segédanyagot (DÁRDAI – DÉVÉNYI – MÁRHOFFER – MOLNÁR – KOVÁCS 2015), amelyet specifikus nevelési-oktatási eredmény előidézésére terveztek (UNESCO 2005).

A tankönyvelemzések szempontrendszere – miként arra DÁRDAI (2002) és DÁRDAI – DÉVÉNYI (2015) rámutatnak – igen sokféle lehet, melyeket a tudományos szakdiszciplináris megközelítésmódok sokszínűsége jellemez (WIATER 2003. 15–16). E tanulmányunk során a Wiater (2003) által tipologizált összehasonlító tankönyvelemzés módszertani alapvetéséből kiindulva közelítjük a témát, egy meghatározott szegmensre (holokauszt) fókuszálva (az elbeszélő történelem, a személyes narratívák és a vonatkozó témájú digitális online tartalmak történelemtanításba való bevonása tükrében). Elemzésünk a tankönyvi tartalom felől közelítve specifikált, tehát mikroszintű (DÉVÉNYI – GÖZSY 2014. 153–155), és nevelésszociológiai szemléletű (a történelemtanítás és állampolgári nevelés értéktranszfer funkciója vonatkozásában).

A HOLOKAUSZT OKTATÁSA A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TANKÖNYVEK TÜKRÉBEN

A holokauszt nem csupán egy eseménye a múltnak, hanem igen érzékeny téma, melynek oktatási gyakorlatáról napjainkban is viták folynak. Ennek jelentőségét jelzi, hogy az ezredfordulón (2000 áprilisában) az Európa Tanács hétnapos szemináriumot szervezett Vilniusban a holokauszt oktatásáról. A szeminárium közel negyven oldalas dokumentációs anyagában (GRECH 2000) betekintést nyerhetünk a holokausztról szóló iskolai tananyagok akkori helyzetébe és a holokauszt oktatásával kapcsolatos dilemmákba. A holokauszt oktatása az ezredfordulón még nem volt szerves része az általános iskolai oktatásnak. Kelet-Közép-Európa országait illetően kötelező elemként jelen van a magyar, és a lengyel oktatásban. A magyar történelemtanítás nemzeti és nemzetközi történelmi kontextusba is helyezi a témát. A vilniusi szeminárium résztvevői olyan kérdésekre keresték a válaszokat, hogy mennyi időt szánjanak a holokauszt oktatására, mit építsenek be a tananyagba és mit hagyjanak el az eddigi gyakorlatból, mikor állnak készen lelkileg a tanulók a holokauszt témájának a befogadására, valamint melyek lehetnek a holokauszt oktatására vonatkozó legjobb módszerek (GRECH 2000, 9–11).

⁴ Lengyelország, Magyarország, Szerbia, Szlovákia, Ukrajna. Az egyes tankönyvek könyvészeti adatait a vonatkozó szövegrészeknél és az irodalomjegyzékben közöljük.

Az ezredfordulót követően több tankönyvelemző tanulmány látott napvilágot a holokauszt témáját illetően. A brit és a német tankönyvek holokausztról szóló fejezeteit kvalitatív és kvantitatív elemzéssel vizsgálta Barbara M. WENZELER (2003). Kutatásában azt vizsgálta, hogyan mutatkoznak meg a náci által végrehajtott bűncselekmények és a németek kollektív felelőssége tíz-tíz Angliában és Németországban használatos könyvben. A kvantitatív elemző részben mind a húsz könyv elemzésére sor került, a kvalitatív analízisi szakaszban három-három könyv összehasonlítását közli. A szerző azt is vizsgálja, hogyan sarkallják kritikái gondolkodásra a diákokat a tankönyvek tartalmi egységei, s hogy a különféle források fejlesztik-e a tanulók kutatói, oknyomozói attitűdjét. A vizsgált tankönyvek jellemzően Hitler hatalomra jutásának és diktatúrájának irányából közelítik meg a holokauszt témáját. A Németországban használt tankönyvekben magasabb a holokausztot tárgyaló oldalak száma, mint a vizsgált angol kiadványokban. A német kiadások hangsúlyozzák a német nép kollektív felelősségét a történelemért. Az Angliában használatos könyvek a holokausztot több szempont oldaláról értelmezik, és a következtetésekben párhuzamokat keresnek a jelenhez szóló tanulságokkal. Stuart FOSTER és Eleni KARAYIANNI (2017) 1991 és 2016 között megjelent 21 angol középiskolai tankönyvben vizsgálta a holokauszt megjelenítését. A szerzők megállapítása szerint a vizsgált tankönyvek szövegei igen problematikusak: a könyvek nem nyújtanak tiszta kronológiai és topográfiai vázlatot, s a holokauszt témáját leginkább Hitler-centrikus, elkövető-orientált narratívában mutatják be. Ezenkívül a vizsgált tankönyvek csekély figyelmet fordítanak a II. világháború előtti zsidó életvilágra, az antiszemitizmus gyökereire, illetve a náciakkal kollaboráló rezsimre és helyi lakosságra. Szintén 2017-ben jelent meg Mariano GONZALEZ-DELGADO tanulmánya, aki spanyol középiskolai tankönyvek tartalmi elemzését végezte el a holokauszt témáját illetően. A holokauszt folyamatának ábrázolása mentén vizsgálta a tankönyveket, kvalitatív és kvantitatív összehasonlítással, melyek nyomán arra jutott, hogy el kell oszlatni néhány mítoszt és a téma kidolgozása, árnyalása a jövő tankönyvírói számára fontos feladat, hiszen az analízisből erősen megmutatkozik, hogy a holokauszt téma és annak multiperspektívikus ábrázolása még várat magára. FUCHS és BOOK által szerkesztett tanulmánykötetben (2018) harminchét, 1962 és 2015 között Európában, Amerikában, Afrika és Ázsia országaiban megjelent történelem tankönyv vizsgálata alapján szerezhetünk mélyebb ismereteket a nemzetiszocializmus és holokauszt témakörének oktatásban való megjelenéséről. A kötetben tizenkét a nyugat-európai régióból való (zömmel német és angol tankönyvek alapján álló), hét kelet-európai tárgyú, kilenc az Egyesült Államok tankönyveit vizsgáló, négy kanadai, kettő Dél-afrikai, és egy izraeli tankönyvet elemző tanulmány szerepel. A kötetben a holokauszt kelet-közép-európai tankönyvekben való megjelenését (Lengyelország, Románia, Csehország, Horvátország és Szerbia tankönyvvizsgálatait összegezve) FORSTER és KARAYIANNI (2018) publikálta. A kötet négy fejezete a tankönyvkutatás történeti, elméleti és módszertani kérdéseit, majd a tankönyvelemzés kontextusait, a tankönyvek tartalmi vetületeit, a zárófejezet pedig a tankönyvek használatát, hatásaiknak és a gyakorlati alkalmazás kérdéseit vizsgálja. A tanulmánykötetnek ugyan nem hangsúlyos része, de helyet kap benne a digitális forradalom jelensége és annak hatása az oktatásra, a tanórai alkalmazás, valamint a narratív források, személyes visszaemlékezések bevonása.

A holokauszt és az oktatás világa a vizsgált négy Kelet-közép európai országban

A holokauszt oktatását, strukturális kereteit illetően lényegi különbségek fedezhetőek fel Kelet-Közép-Európa általunk vizsgált országainak (Lengyelország, Magyarország, Szerbia, Szlovákia és Ukrajna) oktatási módjait és gyakorlatait illetően. A történelem tantárgy Szlovákia kivételével⁵ önálló, heti 2-3 órás tárgyként működik, nagyobb óraszámot a középiskolai oktatási idő vége felé közeledve ott kap, ahol a történelem kötelező érettségi tantárgy, így például Magyarországon, ám Szerbiában és Szlovákiában csak választható elem az érettségi vizsgákon. A történelem tantárgyon kívül a holokauszt oktatása helyet kaphat egyéb tanórákon is, így Lengyelországban a lengyel irodalom és állampolgári ismeretek tantárgyakban, Magyarországon pedig az irodalom, hon- és népismeret, az állampolgári ismeretek, valamint a holokauszthoz kapcsolódó egyéb témák – előítéletek és sztereotípiák – az újonnan bevezetett etika, erkölcsan és a hittan tantárgyak tanmenetében lelhetőek fel. Szlovákiában a társadalomismeret, etika, hittan és szlovák nyelv és irodalom (kisebbségi oktatásban a magyar nyelv és irodalom) tantárgyak keretein belül kaphat teret a holokauszt oktatása.⁶

Az ország- és világtörténetet tanítani valamennyi vizsgált országban kiemelt feladat, ezen belül a holokauszt oktatása eltérő hangsúlyokkal, de minden esetben része a köztörténeti oktatásnak. A vizsgált országokban több irányban figyelhető meg törekvés a holokauszt történetének tanórai oktatása mellett a tanórán kívüli megismertetésére is, melyekre egyaránt jellemző a kapcsolódó intézmények általi, felülről koordinált, valamint az alulról, az adott iskola vagy civil szervezet által kezdeményezett programok megvalósítása.

Lengyelországban 1999-ben az oktatási miniszter döntése nyomán a holokauszt témájának oktatása kötelező elemként került be a középiskolai humán tantárgyak tantervébe. Egy évvel később a miniszter javaslatot tett egy új oktatási program elindítására: „A holokauszt. Középiskolai humán tantárgyakban alkalmazható tananyag a zsidók megsemmisítése témájának tanításához.” Ettől kezdve a holokauszt témájának tanítása különböző oktatási szintereken jelenik meg, elsősorban a történelem tantárgy tanításában, de a már említett irodalom és társadalomismeret órákon is szerepet kap. 2003-ban kiegészítő tankönyv is készült a holokauszt témájának tanításához, melyet folyamatosan javítanak, kiegészítenek és újra kiadnak (SZUCHTA – TROJAŃSKI 2003). 2000 után számos további oktatási anyagot dolgoztak ki és vezettek be Lengyelországban, ezzel együtt jelentősen megnőtt az emlékhelyeket iskolai program keretében meglátogató diákok száma (IHRA Poland). Ezzel párhuzamosan emelkedett azoknak az állami intézményeknek

⁵ A történelem tantárgy Szlovákiában az Ember és társadalom nevű művelődési területbe sorolódik, ide tartozik még a társadalomismeret és a geográfia tantárgy is. Az állam által meghatározott tanóraszám a középiskolákban az 1–4. évfolyam számára heti 6 óra, melyet az iskola eldönthet, hogyan oszt fel. Általában az első három évfolyamban heti két órában tanítják a történelmet. Ha valaki érettségizni szeretne történelemből, a 4. évfolyamban felvehet a kötelező tantárgyak mellé történelmi szemináriumot is, de Szlovákiában a történelem nem tartozik a kötelező érettségi tantárgyak közé.

⁶ A holokauszt oktatása egyéb tanórákon említett tantárgyai a 2017-es állapotot tükrözik.

a száma is, amelyek a téma oktatását segítik.⁷ Lengyelország az IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance – Nemzetközi Holokauszt Emlékezet Szövetség) kormányközi szervezet tagja lett. A holokauszt témájának oktatásában bekövetkezett változások, eredmények, jórészt a szervezet által elfogadott Stockholm Deklaráció szellemében történtek (IHRA Poland). Az Auschwitzi Állami Múzeum kiállításában, sem az egykori láger meglátogatásakor a hivatalos tárlatvezetés folyamán, mely nem érinti az érintett nemzetek kiállítási barakkjait, nem használnak személyes történeteket, videóinterjúkat. Fontos további eleme a holokauszt téma oktatásához kapcsolódó lengyel vállalatoknak, hogy tervezik a kisebb, kevésbé ismert, vagy elfelejtett emlékhelyek megjelölését is.

Magyarországon a holokauszt téma oktatása a Nemzeti Alaptanterv része. Kötelező eleme a történelemoktatásnak az új, 2012-ben bevezetett Nemzeti Alaptanterv szerint általános iskolák 7. és a középiskolák 11. évfolyamain. A holokauszt téma oktatása Magyarországon viszonylag új, ezért csak a legutóbbi időkben juthatnak hozzá a tanárok olyan korszerű, illetve lokális relevanciával is bíró oktatási anyagokhoz és továbbképzési lehetőségekhez, melyek a nemzetközi jó gyakorlathoz is illeszkednek. Magyarország 2000-ben csatlakozott a Stockholm Deklarációhoz⁸ és két évvel később, 2002-ben lett a mai IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance – Nemzetközi Holokauszt Emlékezet Szövetség), akkor ITF (Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research) teljes jogú tagországa. Magyarországon 2000-ben született országgyűlési döntés a Holokauszt Emléknapi bevezetéséről (április 16-a az első magyarországi gettó felállításának napja) 2004-ben megnyitotta kapuit Budapesten a Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont, napjainkban pedig több vidéki emlékhely is várja látogatóit.⁹ Több iskola és pedagógus szervez iskolai és iskolán kívüli tevékenységeket az emléknapi alkalmából, ezen intézményekkel együttműködve. A pedagógusok munkáját segíti két országos hatókörű történelemtanár szövetség és azok honlapján található, a témához kapcsolódó cikkek, feladatok.¹⁰

A szerbiai oktatásügy a vizsgált országok között leginkább centralizált keretek között működik, struktúrájának gyökere pedig a titói kommunista berendezkedés oktatási struktúrájára vezethető vissza. A közoktatást szabályozó tanterv szerb nyelven érhető el, de a kisebbségi oktatásban az évi óraszám mintegy 10%-a fordítható a nemzeti történelem tanítására. A Magyar Nemzeti

⁷ A Nemzeti Emlékezet Intézete – a Lengyel Nemzet sérelmére elkövetett bűntettek felkutatására létrehozott Bizottság (The Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation, IPN) 1998-ban alakult, tevékenysége a kutatáson kívül hangsúlyosan az oktatásra is kiterjed (<https://ipn.gov.pl/en/>). A varsói Lengyel zsidóság Történetének Múzeuma (Museum of History of Polish Jews, POLIN) 2013-ban nyitotta meg kapuit, a varsói gettó szomszédságában. A múzeum oktatási programjai között hangsúlyosot fektet a túlélőkkel és szemtanúkkal készített videóinterjúk használatára (<http://www.polin.pl/en/program/program-for-schools>, <http://www.polin.pl/pl/aktualnosc/2018/06/14/nauczanie-z-uzyciem-relacji-w-21-wieku-kurs-dla-nauczycieli-0>)

⁸ 2000. január 27–29. között Stockholmban 46 állam szakemberei tanácskoztak a Holokauszt oktatásáról. A Stockholmi Nemzetközi Holokauszt Fórum Nyilatkozata és más pl. oktatással kapcsolatos információk olvashatók a Nemzetközi Holokauszt Emlékezet Szövetség weboldalán (International Holocaust Remembrance Alliance, IHRA, www.holocaustremembrance.com).

⁹ A Magyar Tragédia 1944 kiállítóhelyen (Hódmezővásárhely) és a Holokauszt Emlékponton (Dabas) kívül találhatóak még emlékhelyek többek között Sopronban, Pannohalmán, Bonyhádán, Debrecenben, Mosonmagyaróváron, Pécsen, Szegeden, Szombathelyen, Ozorán, Tarcalon, és Kötésén.

¹⁰ Történelemtanárok Egylete (www.tte.hu), Történelemoktatók Szakmai Egyesülete (tortenelemoktato.hu).

Tanács segítette a „kiegészítő” magyar rész elkészítésében.¹¹ A történészek tankönyvírói feladatának kialakulásában az is közrejátszott, hogy az egykori Jugoszlávia és a mai Szerbia lakossága soknemzetiségű (TAPISKA 2014). Az évi 68–72 között mozgó, tehát heti két órára tervezett óraszámnak mindössze 10%-a használható a magyar történelem feldolgozására, ami a tananyag elsajátításán túl nem ad túl sok lehetőséget kép-, hang-, videó- és forráselemzésekre. Szerbiában a középiskolákban általában heti két órában tanulják a történelmet, első évfolyamon évi 74, másodikban 70, harmadikban 72 és negyedikben 68 az évi óraszám. Kivételt képez ez alól négy középiskola-típus: a gimnáziumok társadalomtudományi-nyelvi tagozatán harmadik és negyedik évfolyamban heti három, évi 108, illetve 96 órában tanulnak történelmet az érintett diákok; a szakközépiskolákban és a tehetséggyógyító iskolákban csak az első két évfolyamban heti kettő, évi 70 az óraszám; a három éves szakiskolai képzésben pedig csak egy éves a történelem tantárgy, s évi 70 az óraszám.

Szlovákia a többi EU tagállamhoz hasonlóan, kiemelt figyelmet fordít arra, hogy megelőzze a rasszizmus, xenofóbia, antiszemitizmus, extrémizmus és az intolerancia egyéb formáinak kialakulását.¹² Erre különböző tanórán kívül megvalósítható tevékenységeket tanácsol a gimnáziumok, szakközépiskolák és konzervatóriumok számára, melyet az állami oktatási program is tartalmaz. A program több olyan koncentrációs tábort és holokauszt múzeumot, illetve emlékművet is felsorol, melyeket tanulmányi kirándulások kereteiben ajánlott megtekinteni. Ezen felül javaslatot tesz olyan szlovák és cseh városok és falvak meglátogatása, ahol szenvedtek a zsidók, romák és egyéb nemzetiségek, etnikai-, politikai- és szociális csoportok. A kirándulásokon kívül az oktatási program támogatja olyan projektek és tanulmányi versenyek megvalósítását, melyekben a diákok alakítják, formálják diáktársaik véleményét a történelmi eseményekről, valamint találkozik szervezését a fasiszta üldözés és terror áldozataival illetve családtagjaival. *Szlovákiában* a történelem tantárgy az Ember és társadalom nevű művelődési területbe sorolódik, ide tartozik még a társadalomismeret és a geográfia tantárgy is. Az állam által meghatározott tanóraszám a középiskolákban az 1–4. évfolyam számára heti 6 óra, melyet az iskola eldönthet, hogyan oszt fel. Általában az első három évfolyamban heti két órában tanítják a történelmet. Ha valaki érettségizni szeretne történelemből, a 4. évfolyamban felvehet a kötelező tantárgyak mellé történelmi szemináriumot is, de Szlovákiában a történelem nem tartozik a kötelező érettségi tantárgyak közé. A tantárgy alapvető céljai közé tartozik olyan kompetenciák elsajátítása, melyek lehetőséget adnak a diákoknak megismerni a történelmet, amely nem csak lezárt száraz tények összessége, hanem többoldalú és ellentmondásos folyamatok eredménye. Ezen kívül célja a tantárgynak olyan komplex kompetenciák fejlesztése, melyek segítségével a diákok képesek különböző felmerülő problémákat megoldani. Igyekszik formálni a kulturális párbeszéd és a nyitott vita képességét. Az adott célok elsajátításának egyik fontos feltétele a formális oktatás felcserélése olyan oktatási módszerekre, melyek az aktív tanulásra fektetik a hangsúlyt (kutatás; feladatok, munkák

¹¹ Ld még. Oktatásfejlesztési stratégia 2010–2016. (Szerbia).

¹² A szlovákiai Állami oktatási program összefoglalja a tantárgy jellemzőit, köztük a diákok fokozatos megismertetése a történelmi eseményekkel, amelyek befolyásolták a társadalom alakulását és fejlődését (világ-, európai-, állami- és regionális szinten is). A dokumentum hangsúlyt fektet a 20. század eseményeire, célja a diákok nemzeti öntudatának fokozatos kialakítása, de kiemeli az egyéb nemzetiségek, kultúrák, stb. tiszteletének és elfogadásának fontosságát is, és a demokrácia értékeit is. (http://www.statpedu.sk/sites/default/files/dokumenty/statny-vzdelavaci-program/dejepis_iscsed3a.pdf)

megvédése; jegyzetek készítése egyéni tevékenysége során; kooperatív oktatás.) A szlovák állami oktatási program előírja, milyen témaköröket kell a diákokkal megismertetni, milyen tudással kell a diákoknak rendelkezni. Az egyes témakörök óraszámát viszont minden iskola a saját programjában dolgozza ki. Az állami tanterv tartalmazza a tematikus egységet, a tartalmi és a teljesítménybeli követelményeket. Az állami oktatási program 1.¹³ Kiegészítése 2016. szeptember 1-jén lépett érvénybe, mely – már fentebb részletezett – tanórán kívüli különböző aktivizáló módszereket javasol az iskolák számára, melyek a dokumentum szerint motivációt jelentenek a megismerésben és fejlesztik a kritikai gondolkodást. Az ajánlott munkaformák sorában a dokumentum külön nevesíti az Oral history módszerét, különösen javasolja a holokauszt túlélők beszámolóinak megismerését, kutatását. Végül a problémamegoldó módszerekből is említ néhányat, melyek közül az oktató alkalmazhat a tanítási órákon.

Ukrajnában a történelemoktatás tantervében nem az integritás elve érvényesül, hanem külön tárgyként oktatják az egyetemes és a nemzeti (ukrán) történelmet (SZAMBOROVSKYNÉ 2001). A magyar kisebbség története történelem fakultatív tárgyként szerepelt 2004-ig, az ezt választó tanulók 3 év alatt sajátították el a tananyagot. A 2004-ben megjelent ukrán Nemzeti Alaptanterv társadalomtudományi tantárgycsoportjába már csak helytörténet került az Ukrajna története és az egyetemes történelem mellé. Lényegében tehát kétféle történelmet tanulnak a diákok, külön tankönyvből, és ehhez járul fakultatív tárgyként a kisebbségi történelem és a helytörténet. Mindehhez külön tankönyvek tartoznak. Problémát jelent, hogy a párhuzamos történelemoktatás nem jelent szinkron történelemoktatást is egyben. E szempontból Ukrajna az egykori szovjet tantárgyszerkezet modellt vitte tovább. 1996-ig az ukrán állam a nemzetiségi kisebbségekkel szemben támogató oktatáspolitikát folytatott, de az új alkotmány elfogadása után megváltozott az iskolák szakpolitikai környezete. „A nemzetiségi iskolákban – az orosz kivételével – ún. polikulturális (multikulturális) oktatást vezettek be, mely szerint a szaktárgyakat ukránul, és csak az ún. etnikai tárgyakat (anyanyelv, irodalom, néprajz, esetleg néptörténet) tanították anyanyelven. Aztán ebből csak az anyanyelv és irodalom maradt. Ahogy a Szovjetunióban az oroszosítás volt az oktatás jellemzője, úgy lett a jelenlegi Ukrajnában az ukránosítás a cél.” (KATONA 2014. 7.) Jelenleg a választható órakeret terhére van lehetőség a (magyar) nemzeti történelem tanítására, de ezt csak az anyanyelv vagy irodalom rovására lehet megvalósítani. A közelmúltban (2015–2016) a Bethlen Gábor Alap támogatásával számos segédtankönyv látott napvilágot, amely a történelemoktatást hivatott segíteni. Ebben a sorozatban az első világháborúval is foglalkozik MAHA László (2015) munkája.

A holokauszt a kelet-közép-európai középiskolai tankönyvekben

A holokauszt oktatása a tantervekben foglaltak alapján – bár megjelenik különböző tanórákba és tanórán kívüli tevékenységekbe illesztve – lényegében a II. világháborús témakörnek alárendelt egész vagy töredék tananyag marad, melynek iskolai keretek közé szorítva, mélyebb kibontására és elemzésére nem ad lehetőséget a tanterv. Ugyanakkor a vizsgált régió közelmúltban napvilágot látott, forrásközpontú történelemoktatást preferáló tankönyvírói a hagyományos,

¹³ Ld. <http://www.statpedu.sk/sk/> és http://www.statpedu.sk/sites/default/files/nove_dokumenty/statny-vzdelavaci-program/dodatok_1_SVP.pdf. Hozzáférés: 2018. 02. 06.

felülnézeti holokauszt-oktatásból kilépve, egyre több személyes forrással alátámasztott oktatási anyagot kínálnak tankönyveikben a tanulóifjúságnak.

A magyarországi történelemoktatásban a középiskolások 2016-ot megelőzően végzős, 12. osztályos korukban tanultak másodjára a holokausztról. Elsőként az általános iskolai történelem órán érintették a témát. A Száray Miklós által írt új forrásközpontú történelem tankönyvcsalád 11. osztályosoknak szánt kötete 296 oldalt és hat nagy fejezetet és 56 leckét tartalmaz, időben pedig 1848 és 1945 között tárgyalja a nemzeti és világtörténelem eseményeit (SZÁRAY 2015). A legfontosabb eseményeket, folyamatokat, összefüggéseket a tankönyv szerzője a főszövegekben taglalja, vastagon kiemelve egy-egy kulcsfogalmat, nevet vagy évszámot. A forrásközpontú történelemoktatás jegyében írt, színes képekkel és ábrákkal gazdagított tankönyv rövid és olvasmányos főszövegeihez átlagosan 12-15 képes és szöveges forrás, magyarázó és térképra tartozik, a források szinte mindegyikéhez kapcsolódó ok-okozati összefüggésekre vonatkozó kérdés, feladat. A szöveges forrásokat a főszövegtől és az érdekességeket leíró apró betűs részekről háttérszín is elkülöníti, ugyanis a források és a kérdések szövegének háttérszíne minden leckében világosbarna színű mezőben jelenik meg. A szöveges dokumentumok, képek, rajzok, ábrák, vázlatos térképek nemcsak illusztrációk, hanem a tanórai munka bázisát is jelentik. Elemzésükkel és összevetésükkel tárul fel igazán a múlt, s így szerezhetőek meg azok a képességek, amelyekkel eligazodhatunk a manapság ránk zúduló információözönben. A tankönyv összesen 44 oldalt felölelő utolsó fejezete (244–291), VI. *A második világháború* nyolc leckére oszlik, két leckét szentelve a holokauszt témájának. Az 52. *A háború borzalmi* (265–269) című tananyag öt oldala döntő többségében a holokauszt szörnyűségeit mutatja be. A lecke *Másfajta háború* címet viselő első kis egysége a háború materiális pusztításaival indít, majd áthelyezi a hangsúlyt a tömegmészárlásokra: képi forrás és apró betűs szöveg ismerteti a katyni mészárlást, valamint említést tesz japán és amerikai tömegmészárlásokról is. A lecke következő alrészze, a *Népirtás, holokauszt* a főszövegben felülnézetből tárgyalja a holokausztot, s az előzmények sűrű, tényszerű tárgyalását segíti a holokauszthoz vezető út című folyamatábrába. A többi, ezen anyagrészhöz kapcsolódó forrás narratív történelemszemléletet tükröz: a mindennapok történetének perspektívája mutatkozik meg Elisabeth Freud holokauszt túlélő visszaemlékezésének részletén keresztül és a *Sárga csillag viselésére kötelezett németek Berlinben* című kép által is, mely a fejezet kezdőoldalán is szerepel (247.). Néhány forrás a téma mélységének megértését segíti, úgy mint a sárga csillag képe a 266. oldalon, fénykép az ukrajnai tömegmészárlás végrehajtásáról ugyanazon az oldalon, kicsit lentebb. A tananyag következő egysége a wannsee-i programot, azaz a „végső megoldást” tárgyalja, két írott forrással is alátámasztva: részletek olvashatóak a konferencia jegyzőkönyvéből (1942. január), valamint Joseph Goebbels náci propagandaügyi miniszter két hónappal későbbi, 1942. március 16-i naplőbejegyzése. Az oldal, melyen a „végső megoldással” ismerkedik meg a tanuló, két fényképet is tartalmaz: az egyik színes fotón a wannsee-i értekezlet színhelyének napjainkban készült fotója, a másikon egy korabeli, a konferencia egyik súlyos következményére utaló kép látható: „*A deportáltakat marhavagonokban szállították*”. A lecke további részében a koncentrációs táborokat mutatja be három képi forrás („*A auschwitz-birkenau haláltábor kapuja*”; „*A krematórium, ahol az áldozatok tetemét elégették*”; „*Egy, az amerikai hadsereg által felszabadított tábor az elpusztultak földi maradványaival*”) és egy térkép segítségével.

A koncentrációs táborok bemutatása után, mely különösen sokkoló és érzelmileg is nagy hatást tesz az amerikai felszabadítók és meztelen, teherautó platójára halmozott, csontsovány áldozatok fotójával (268), a lecke vizsgálja a többségi társadalom holokauszthoz kapcsolódó magatartását, különös tekintettel az állami propaganda szerepére és az életmentőkre. Az ellenállások közül az 1943-as varsói gettófelkelést emeli ki a tankönyv szerzője, melyet egy fényképes forrással is alátámaszt. A lecke utolsó kis alcíme, egyben legrövidebb alegysége a nyolc soros leírásból álló *A roma holokauszt*, melyhez a roma holokauszt áldozatainak emlékműve Koblenzben című színes fénykép kapcsolódik. A leckéhez összesen tizenhét forrás és egy magyarázó ábra kapcsolódik, valamint tizenegy kérdés és/vagy feladat, melyekből tíz fénykép, három forrás, egy térkép és a magyarázó ábra támasztja alá a Népirtás, holokauszt altéma tanítását. Kilenc illusztrációhoz és szöveghez kapcsolódnak kérdések és/vagy feladatok. Az ábrákhoz és a szöveges és képi forrásokhoz kapcsolódó valamennyi kérdés és feladat tükrözi azt a tankönyvírói szándékot, mely a források alapján képes együtt gondolkodtatni, valamint következtetések levonására, a téma továbbgondolására serkenti a tanulókat. Az 52-es lecke a témához kapcsolódó valamennyi fontos fogalmat tartalmazza, közérthetően és összesen tizenhét ábrával, képpel alátámasztva érzékelteti a téma fontosságát, egyúttal lehetőséget ad a tanárnak és a tanulóközösségnek a téma továbbgondolására, kiváló alap lehet a „kibeszéléshez”, s egyben jó alap egy olyan szabad felhasználású óra terhére bemutatandó lecke előkészítéséhez, melyen személyes emlékeken keresztül vizsgálják meg a témát, vagy filmet tekintenek meg a tanulók. A tankönyv 55. leckéje, *Német megszállás és a magyar holokauszt* (281–285) címmel magyar történeti kontextusban vizsgálja a témát. A tananyag két alegységre osztozik: a 281. oldal és részben a 282. oldal a német megszállást, majd a további három és fél oldal a magyar holokausztot tárgyalja. Ez a rész a tankönyv többi fejezetéhez képest – de a világháborús fejezet más alegységeihez képest is – sok képpel, forrással, táblázattal és térképpel támogatja a feldolgozást. A téma időkerete is igen tágan mondható. Messziről indít a szerző, 1848-tól sorolja a nagy történelmi sorsfordulókat, mikor a zsidóság a magyarság többi részével egy ügyért küzdött. A holokauszt előtti évtizedekben, kiváltképp az 1930-as években erősödött antiszemitizmus és a három zsidótörvény ismertetésével a mozgástér és kényszerpálya paradigmájának megfelelően felsorolja az okokat, amelyek miatt a magyar zsidóság az egyre növekvő diszkrimináció ellenére sem menekült el. Az előzmények taglalása után az alfejezet Magyarország háborúba való belépésével párhuzamosan ismerteti a magyar zsidóság sorsát, a sárga csillag viselésétől a vidéki zsidóság deportálásáig, szót ejtve a nációkkal kollaborálókról, az embermentőkről és a roma holokausztról is. A lecke a zsidóság deportálásának leálltatásáig tárgyalja az eseményeket. A leckéhez összesen tizenkilenc forrás és magyarázó ábra tartozik, ebből öt a német megszállás, tizennégy a magyar holokauszt témaköréhez kapcsolódik, utóbbiak fele korabeli fotó: menetelők, sárga csillaggal megjelölt személyek, a gettó, a bevagonozás, magyar nők Auschwitzban és a Kasztner-vonat megmenekült utasai láthatóak rajta. A témához tartozik még két féloldalsnyi térképábra, az egyik a magyar zsidóság számát és területi elhelyezkedését mutatja a területi visszacsatolásokat követően, a másik a deportálások időpontjait és irányait szemlélteti. Két táblázat foglalja a zsidóság számarányával, az egyik az 1941-es adatokat, míg a másik 1941–1945 közötti változásokat mutatja. Három személyes forrás is segíti a téma feldolgozását, bár ez egyik formailag kérelem (Részlet az ungvári

és kárpátaljai zsidóság szószólóinak 1944. április 20-i kérelméből), tartalmilag a mindennapok fájdalmait közvetíti, stílusa pedig inkább közel áll egy magánlevélhez, mint egy hivatalos kérelemhez. A másik két forrás formailag is narratív forrás: egy roma és egy Kasztner-vonaton utazott túlélő visszaemlékezése olvasható. A tananyag elsajátítását tizenkét kérdés, feladat is segíti, melyek az egyes forrásokhoz kapcsolódnak: négy a német megszállás, nyolc a magyar holokauszt forrásaira vonatkozik. A témához kapcsolódó kérdések-források arányából jól látható, hogy valamennyi szöveges forráshoz és térképábrához kapcsolódnak kérdések és feladatok, melyek ok-okozati összefüggések feltárását segítik elő, valamint kognitív és szövegértési-szövegalkotási kompetenciát fejleszti. A képekhez kapcsolódó kérdések inkább a történelmi képek és vizuális információk befogadásának könnyítését célzó, deskriptív válaszokat hoznak ki a tanulókból elsősorban, de lehetőséget adnak az ábrázolt szituáció kognitív értelmezésére is. Különös értéke a magyar holokauszt bemutatásának, hogy mind a főszöveg, mind a források az 1941-es országhatárterületben gondolkodnak, de a tájékozódás megkönnyítése és a helyes tér-idő használat érdekében térképábrákon jól látható a történelmi Magyarország és a Trianon utáni határvonal is.

A szerbiai középfokú oktatásban, végzős diákok számára készült történelem tankönyv szerkesztői (NIKOLIC – ZUTIC – PAVLOVIC – SPADIJER 2004) a belgrádi egyetem Modernkori Történelmi Intézetének munkatársai. A szerb és magyar nyelvű tankönyv közötti legfőbb különbség az, hogy az utóbbi változat végén egy negyven oldalas, a magyar történelemmel kapcsolatos kiegészítés, összegzés olvasható. E részt – csakúgy mint az elsőként elemzett általános iskolai tankönyvnél – Pál Tibor (1963–2012), az Újvidéki Egyetem Bölcsésztudományi Kar történelemtudományi képzésének munkatársa készítette el.¹⁴ Az 1878–2000 (a magyar kiegészítő fejezet esetében 1867–1990) közötti időintervallumot taglaló könyv tíz fejezetre oszlik: kettő világtörténelmi, három világ- és szerbiai történelmet egyaránt tárgyaló, négy Szerbia történetére koncentrált és egy, a magyarság történetére vonatkozó kiegészítő fejezettel. A fejezetek többségét társadalom- és kultúrtörténettel foglalkozó leckék zárják. Jelen könyv esetében, miként az általános iskolai tankönyvek szerkesztését illetően is megfigyelhető az egyes fejezetekhez tartozó leckék egyenlőtlen elosztása: míg bizonyos fejezetekhez csak három, másokhoz hét-nyolc, de olykor több mint tíz lecke kapcsolódik. A leckék hossza sem egységes: a legrövidebb tartalommal rendelkező leckék két oldalasak, míg a leghosszabbak elérik akár az öt-hat oldalt is. A didaktikus módon felépített leckék elején egy rövidebb összefoglaló-magyarázó, dőlt betűs szöveg található, amely összegzi a főszövegben olvashatókat. A főszöveg és a didaktikai apparátus kéthasábos szerkesztésben tárul az olvasók szeme elé: az oldalak mintegy kétharmadát a félkövér betűs kiemelésekkel tarkított főszöveg tölti ki, a keskenyebb hasáb szerepe a képes-szöveges kiegészítés. A főszöveg nyelvezete – a magyarországi tankönyvekhez viszonyítva – bonyolult, a tudományos szövegek nyelvi regisztereiben szólal meg, kevésbé veszi figyelembe a célközönség korosztályi sajátosságait. A könyv minden fejezet esetén az életrajzokat rózsaszín háttérű szöveggel és fényképekkel emeli ki, a források és kiegészítő szövegek háttérét világoskék színezéssel, a *Kérdések*

¹⁴ A Szerb Köztársaság Oktatási és Sportminisztériuma 2002. május 23-án kelt, 650-02-0016/2002-03 számú határozatával engedélyezte a tankönyv kiadását, és a természettudományi és matematikai gimnáziumok III. osztályában, továbbá az általános, illetve a társadalomtudományi és nyelvi gimnáziumok IV. osztályában való használatát. A tankönyv első magyar nyelvű kiadását 2004-ben készítették el, a magyar történelem kiegészítést pedig 2005-ben hagyta jóvá Vajdaság Autonóm Tartomány oktatásügyi és művelődési titkára.

és feladatokat – mely minden lecke végén megtalálható – okker háttérszínnel emeli ki, ezzel is megkülönböztetve őket egymástól. Kétféle kérdéstípust lehet megtalálni a tankönyvben, az egyik lexikai tudásra épül, a „Ki? Mikor? Hol?” kérdésekre keresi a választ, a másik kérdéstípus „Miért? Milyen? Hasonlítsd össze! Magyarázd el!” kérdései és utasításai már elvontabb gondolkodást és az összefüggések felismerését, történeti és történelmi gondolkodást követelnek meg. A fogalmak magyarázata az általános iskolai tankönyvek gyakorlatától eltérően nem a lapszéleken, hanem a lecke végén található. Különbőség van a kronológiai összefoglaló elhelyezésében is az elemi iskola számára készült kiadványokhoz képest: a tankönyv végén található, színes sávokkal differenciálva. A *VI. A II. világháború (1939–1945)* című, tizenöt leckét tartalmazó, 133-tól 189-ig terjedő egység vegyesen tárgyalja a második nagy világháború eseményeit, hol a világ-, hol a délszláv régiótörténet szerb nézőpontú eseményeit taglalja. Ez a tankönyv leghosszabb fejezete. Minden oldalon szerepeltet képet, a törzsszöveg mellett forrásdokumentumokat, térképeket és kérdéseket/feladatokat. A nagy számú, a háború borzalmaira utaló kép (összesen hetvennégy darab) szerepeltetése a szerkesztői koncepciót tükrözi. A világháborús fejezet *6.7. Genocídium és terror a Független Horvát Államban és Kosovóban* című leckéjének végén, fél oldalon át foglalkozik a zsidóüldözéssel, a 156. oldalon, tizenhét soron keresztül. A zsidóság szenvedéséről szóló sorok leíró jelleggel, röviden és tényyszerűen ismertetik a holokausztot, egy kétnyelvű – szerb és német – dokumentum fotókópiájával kiegészítve: a *Naredba/Verordnung* című hirdetemény a belgrádi zsidókat érintő változásokat tartalmazza. A tankönyv záró fejezete *X. A magyar nemzet és Magyarország története a kiegyezéstől a rendszerváltásig (1867–1990)* címmel a 231–273. oldalakon foglalkozik magyarság történetével, három leckére tagolva: *10.1. A dualizmus kora (1867–1918)*, *10.2. Magyarország a két világháború között és a második világháborúban (1918–1945)* és *10.3. Magyarország a második világháború után (1945–1990)*. A középső fejezet utolsó egysége, a *10.2.7. Magyarország a második világháborúban* hat oldalon keresztül taglalja világháború vonatkozó eseményeit. Ezekben a leckékben – a tankönyv egyéb fejezeteivel ellentétben – hangsúlyos szerepet kap a délvidéki magyarság történetének ismertetése. A magyar vonatkozású, kiegészítő fejezetben nincsenek életrajzok a lapszéleken, rózsaszín háttérű szövegmezőket azonban itt is lehet találni: ezeken az oldalakon a kiegészítés, a magyarázat célját szolgálják. Újdonságként jelennek meg a folyamatábrák és a magyarázatok. Míg a világháborút tagláló hat oldal hangsúlyt fektet a magyar hadsereg által a helyi zsidóságot ért délvidéki események (hideg napok) bemutatására, a magyar zsidóságot érintő történésekről mindössze néhány általános mondatot ír, számadatokat mellőzve.

Szlovákiában külön tankönyv használatos a szlovákok és a magyar nemzeti kisebbség oktatására (BARTLOVÁ – LETZ 2006). A *Dejepis – Svetové dejiny pre 3. Ročník gymnázií – Slovenské pedagogické nakladateľstvo* című, először 2006-ban kiadásra került szlovák tankönyv két részből áll: a világtörténelmet és szlovák történelmet taglaló egységekből. A második világháborúval foglalkozó rész a 92. oldalon kezdődik és a 121. oldalon ér véget. Az írott források az egyes fejezetek végén helyezkednek el mindig tartozik hozzájuk egy zöld színnel kiemelt blokk, ahol különböző kérdések és feladatok találhatóak, melyek a tananyag elmélyítését célozzák. Az egyes idézetek értelmezéséhez kérdések szerepelnek. Ezen kívül az analitikus gondolkodást is fejlesztik az egyes feladatok. Multimédiás tananyagra való utalás nem jelenik meg a tankönyvekben. Szlovákiában a kisebbségben élő magyarok számára az állam biztosítja a tankönyveket, melyeket

a szlovák nyelvű kiadások szövegéből fordítottak le magyarra. A *Történelem a gimnázium és a középiskolák 3. osztálya számára (Slovenské pedagogické nakladateľstvo)* című tankönyv első kiadása 2014-ben jelent meg. A második világháború téma a 106. oldalon kezdődik és a 181. oldalon végződik. A fejezetben megjelenő képek száma százegy, továbbá tizennégy táblázat található és tizenegy térkép. Minden fejezet végén van egy *A történeti forrásokból* című rész, ahol különböző írott források részletei találhatóak (49 db.). Itt olvashatunk: visszaemlékezéseket, pl. a szlovák katolikus püspök az úgynevezett Zsidó Kódexről szóló memorandumát¹⁵, jelentéseket, utasításokat, jegyzőkönyveket, újságcikkeket, felszólalásokat, egyezményeket, leveleket. A fejezeteket záró írott forrásokhoz mindig tartozik egy zölddel kiemelt felület, ahol különböző kérdéscsoportok találhatóak: „Fejtsük meg a forrásokat!, Ellenőrizzük és mélyítsük el ismereteinket!, Projektek és tantárgyközi összefüggések.”

Az Ukrajnában zajló középfokú oktatás esetében, 11. osztályban az *Ukrajna története* című tantárgy tananyaga ismerteti meg a tanulókat az ország legújabb kori történetének a második világháborútól a XXI. sz. elejéig tartó szakaszával. A tankönyv (TURCSENKO – PANCSENKO – TIMCSENKO 2004) hat nagy témakörre bomlik, melyek közül az *Ukrajna a második világháború éveiben (1939–1945)* és *A Nagy Honvédő háború (1941–1945)* tárgyalja a holokausztot. A nemzeti történetoktatással párhuzamosan, heti egy órában tanulnak egyetemes történelmet az Ukrajna területén élő diákok, tankönyvük a Ladicsenko által írt *Világtörténelem* (LADICSENKO 2011). A tantárgy a legújabb kor történetének a XX. sz. második felében és a XXI. sz. elején végbe menő legfontosabb világtörténelmi eseményeivel és jelenségeivel ismerteti meg a tanulókat. A *Bevezetést* követő első témakör, *A második világháború. A világ a második világháború után* tartalmazza a holokauszt témát az egyébként 9 nagy fejezetből álló könyvben. Az alábbiakban két tankönyvet mutatunk be a vizsgálatunk fókuszában lévő tematikai egység, a holokauszt alapján. Az első a Ladicsenko által írt hivatalos egyetemes történet tankönyv tükörfordítással készült magyar nyelvű változata, míg a második Maha László által Ukrajna történetéhez készített magyar nyelvű oktatási segédanyag és szöveggyűjtemény (MAHA 2015). Ladicsenko *Világtörténelem* című, 11. osztályban használatos tankönyve az érvényben lévő ukrán tanterv követelményeihez igazodva forrásközpontú történelemoktatás koncepcióját képviseli. Történelmi okmányok, szövegek, az események szemtanúinak visszaemlékezései, történészek műveiből vett részletek segítik benne a tananyag feldolgozását. A könyv hangsúlyosan célozza az ok-okozati összefüggések feltárását, a történelmi fogalmak, szakkifejezések megismertetését, a forrásértelmezés kompetenciáinak fejlesztését, a kommunikációs készségek fejlesztését, a fajgyűlölő és agresszióra ösztönző ideológiák elutasításának megalapozását. Mindkét könyv szerzője javasolja a diákoknak a történelmi témákban való további elmélyülést a könyvtárakban és az interneten. Külön kiemelik a nézetek sokszínűségének elfogadását és tolerancia fontosságát.

A tankönyv a második világháború történetét negyvenkilenc oldal terjedelemben öt leckében tárgyalja. A leckéket ismétlő kérdések vezetnek be. A szakkifejezések magyarzata lábjegyzetekben

¹⁵ 1941. szeptember 9-én a szlovák állam kormánya által, a zsidók jogállásáról kiadott rendelet (az úgynevezett Zsidó Kódex) megfosztotta a Szlovákia területén élő zsidókat állampolgári jogaiktól, választójoguktól, kötelezővé tette a hatágú sárga csillag viselését. <http://www.korkep.sk/cikkek/tortenelem/2016/09/09/75-evvel-ezelott-pecsetelodott-meg-a-szlovakiai-zsidosag-sorsa>. Hozzáférés: 2018. 06. 13.

jelenik meg. A történelmi események tárgyalását kiemelt színes háttérrel források színesítik. *A résztvevők véleménye* alcím és külön ikon jelzi ezt a kategóriát, amelyhez minden esetben a forrásfeldolgozást segítő kérdés tartozik. Hasonló megoldással irányítja a figyelmet a tankönyv a források egy másik típusára a történelmi dokumentumokra (pl. a 21. számú hadműveleti utasítás / Barbarossa-terv, vagy az 1942 januárjában Washingtonban aláírt nyilatkozat az agresszorok elleni harcról), ez a kategória a *Részlet a forrásműből* címet kapta és egy nagyító ikonnal jelölt. A tankönyvben megjelenő állampolgári kompetenciák és véleménynyilvánítási kompetenciák és a vitakultúra fejlesztése nem alkot koherens egységet. *A náci új rend Európában* című lecke egy fejezete két oldalon mutatja be a polgári lakosság ellen elkövetett atrocitásokat, háborús bűnöket. A német munkatáborokba hurcolt keleti munkások kiszolgáltatott helyzetét egy harmadoldalmi forrás illusztrálja. A fentebb jelzett két oldalból egy tárgyalja a holokauszt tényeit, kiemelve az áldozatok számát, valamint ukrán vonatkozásként a Babij-jari szurdokban elkövetett tömegmészárlást. A tankönyv megemlíti továbbá, hogy az ukrainai mészárlásoknak 248 helyszíne ismert. A meglehetősen szűkszavú, tényszerű tárgyalásmódot egy kivégzésről készült fénykép és egy pár soros visszaemlékezés árnyalja: Jankel Vernik volt treblinkai fogoly visszaemlékezése (LADICSENKO 2011. 27.). Szövegközi feladat nem kapcsolódik ezekhez a forrásokhoz. Digitális vagy multimédiás anyag megtekintését nem sarkallja a fejezet. Az egyes leckék hossza és feldolgozás módja azt jelzi, hogy a szerző egyszerre kíván megfelelni az ismeretcentrikus és a forrásközpontú szemléletmódnak is. Összehasonlításképp megjegyzendő, hogy pl. a magyar *Történelem IV* (SZÁRAY – KAPOS) a „kevesebb néha több” elvét követve képesek voltak a forrásközpontú szemlélet érvényesítése kedvéért redukálni az ismeretanyagot (SÁVOLY 2006.). A vizsgált ukrainai tankönyv ugyanakkor lehetőséget ad a tanulói tevékenységközpontú oktatásra, és inspirálja a frontális óravezetés felváltását modernebb tanulói munkaformákkal. Bár a tankönyv relatíve friss – 2011-ben látott napvilágot – nem jelennek meg benne a kultúraazonos pedagógia elemei: a szerző kevéssé számol a net-generáció életvilágának jellemzőivel, nem igazán használja ki az abban rejlő motivációs és ismeretszerzési lehetőségeket. A *Bevezető* ugyan utal néhány történelmi honlapra, de digitális információszerzéssel kapcsolatos feladatok nem jelennek meg a tananyag tárgyalása során. Nincs hivatkozás filmekre, videókra, hanganyagokra, vagy esetleg oktatással foglalkozó civil szervezetek anyagaira. Nem találhatóak benne a kutatásalapú történelemtanításra utaló konkrét feladatok. A Maha László által írt *Ukrajna története* egy segédtankönyv (Maha 2015), mely választható órakeretben a magyar nemzeti történelem tanítását szolgálja. A 11. évfolyamnak szóló könyv a második világháborúval kezdődik és a Szovjetunió felbomlása utáni független Ukrajna berendezkedésének tárgyalásával végződik. Összesen 252 oldal terjedelmű. A második világháború és a benne a holokauszt témáját a tankönyv első nagyobb témaköre tárgyalja a következő cím alatt: *Ukrajna a második világháború (1939–1945) és a nagy honvédő háború (1941–1945) idején*. A téma feldolgozása ötvenkilenc oldalon, hat fejezetre osztva történik, amelybe beletartozik a háború kitörése, Ukrajna megszállása, a megszállók berendezkedése, az ukrán ellenállási mozgalom és csoportjai, a megszállók feletti győzelem és annak következményei. A tankönyvi fejezetek alfejezetekre oszlanak, mindegyik fő fejezet után ellenőrző kérdések, több esetben térképvázlatok, illetve a legfontosabb dátumok szedetei állnak. A tankönyv a vizsgált tankönyvektől eltérően, lábjegyzetes formában magyaráz néhány kulcsfogalmat, közöttük a holokauszt fogalmát is. A döntően eseménytörténeti megközelítésbeli koncepción alapuló tárgyalásmód

egyik fókuszja a lakosság háborús szenvedéseinek bemutatásán van. A *Megszállási rendszer Ukrajnában* címet viselő, a polgári lakosság helyzetét, szenvedéseit bemutató fejezet kilenc oldal terjedelmű, ebből képekkel együtt három és fél oldal tárgyalja a holokausztot, a többi az ukrán nép megszállókhoz való viszonyát, a háborús győzelemhez való hozzájárulását és szenvedéseit mutatja be. A holokauszt tárgyalására a tankönyv nem javasol külön forráselemző órát. Megemlíti, hogy Ukrajna területén 180 haláltábor működött, nevesíti a legnagyobbakat és az ott meggyilkoltak számát. Az antiszemitizmus szó nem fordul elő a szövegben. A holokauszt téma tárgyalásának összterjedelméhez képest, viszonylag részletesen bemutatja a Babij Jar-i szurdokban 1941. szeptember 29–30-án elkövetett tömeggyilkosság körülményeit, ahol 33 771 ukrán zsidó személy vesztette életét. Az alfejezetet három vizuális forrás egészíti ki. 1. kép a Zsitomiri kivégzésekről. 2. A németek felhívása a kijevi zsidókhoz.¹⁶ 3. A Babij Jar-i népiirtást elrendelő Paul Blobel SS-Standartenführer Nürnbergben készült fényképe. Noha az „Ukrajna birodalmi biztossága” néven nevezett német megszállási körzetben található Kamenyec-Podolszkij neve szerepel a tankönyvben,¹⁷ de az 1941. augusztus 27–28-i tömegmészárlást, melynek során 23 600, nagyjából Magyarországról kitoloncolt zsidót gyilkoltak meg a német SS alakulatok, nem említi a tankönyv. Az arányokat és a hangsúlyokat jelzi az is, hogy a fejezet végén található tizennégy ellenőrző kérdés közül három vonatkozik a holokausztra. A tankönyvfejezet szemléletmódját a politika- és eseménycentrikus megközelítés jellemzi, amit a téma csak részben indokol. A gazdaság, a társadalom, a kultúra, az életmódtörténet egy-egy szegmensének felvillantása nemcsak változatosabbá, hanem személyesebbé is képes tenni az ismeretanyagot, amit maga a tankönyv – ha nem is hanyagol el teljes mértékben, de – nem aknáz ki kellőképpen. A politikai elit centrikus megközelítés egyúttal – látens üzenetként – zárójelbe teszi a tömegek és személyek politikaformáló szerepét, nem támogatja a cselekvő állampolgárság kompetenciáinak fejlesztését. Ezt az is jelzi, hogy teljes mértékben hiányzik belőle a mikrotörténet, helytörténet, az oral history szemlélete, amely személyessé tudná tenni a tanultakat. A témafeldolgozás száraz, tárgyilagos, kevés bennük a segédanyagként felhasználható illusztráció, képanyag, térképészlet. A tanulókat passzív befogadói szerepre kárhoztatja. A tankönyv a benne foglalt információk reprodukálását támogatja a főbb kronológiai események kiemelésével és a kulcsfogalmak meghatározásával. A fejezetek végén található ellenőrző kérdések is az ismeretanyag elsajátítását hivatottak inspirálni, csak kevésbé alkalmasak az összefüggések megértésére. Hiányoznak belőle a gyakorlatorientált munkaformák, a tanulói érdeklődést felkeltő módszerek, feladatok, az információk, ismeretek kezelésének technikáit fejlesztő gyakorlatok. A tankönyv nem javasol modern kompetenciafejlesztő módszerek (kooperatív tanulás, projekt módszer, drámapedagógia) segítségével elvégzendő feladatokat, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a tényleges tanórákon – pedagógusi aktivitás eredményeként – ne fordulhatnának elő ilyenek. Az írott és képi források értelmezéséhez a tankönyv nem nyújt érdemi támogatást. A vizsgált ötvenkilenc oldalon mindössze egy szöveges forráselemzési gyakorlat található: Volodimir Hilesevszkij (a felszabadító háborúban résztvevő 18 éves katona) emlékirataiból közöl egy részt, amelyhez viszont feladatokat is megfogalmaz:

¹⁶ A magyar nyelvű tankönyvben ez egy nehezen olvasható fotókópia ukrán nyelven, ami az amúgy is szűk terjedelmű anyagból fél oldalt elfoglal.

¹⁷ Kamjanec-Pogyilszkij néven megszállási övezeteket felsoroló táblázatban a 24. és térképábrás feladatban a 33. oldalakon.

„Ismerkedj meg az alábbi visszaemlékezéssel, majd válaszolj az alábbi kérdésekre! 1. Ki a dokumentum szerzője; miről szól az írás, és mikor történtek a benne vázolt események? 2. Hogyan viszonyul a szerző a leírt eseményekhez és a történelmi személyiségekhez? 3. Miért értékes ez a forrásmű? Neked mi a véleményed a benne szereplő személyekről?” További szöveges forrás a háborús évek kultúráját bemutató fejezetben Szimonov *Várj reám* című verse.¹⁸ A vizuális források többsége kis méretű, jellegtelen politikus portré, illetve háborús plakátok, amelyekhez nem kapcsolódik feladat. A térszemlélet fejlesztését térkép-vázlatok segítik, amelyek egyúttal a hadi események memorizálását is támogatják. Összességében elmondható, hogy a könyvnek nem célja a kritikai gondolkodás fejlesztése, olyan statikus történelmi tudást közvetít, amit várhatóan a hétköznapi élethelyzetekben nem tudnak majd hasznosítani a fiatalok, amikor egyes történelmi témákkal, információkkal kapcsolatban a passzív információbefogadás veszélyt jelent, mert tévképzeteken alapuló vagy szándékosan hamis tartalommal találkoznak.

Nehézségek a holokauszt oktatásában

Minden, általunk vizsgált kelet-közép-európai országban akadnak nehézségek a holokauszt oktatására vonatkozóan. Több esetben áll rendelkezésre korszerű tankönyv és munkafüzet, de a tanárok döntő többsége módszertanilag sincs a téma oktatásához megfelelően felkészítve. A tankönyveket jellemzően az ismeretcentrikus szemlélet jellemzi, nem sarkallja a modern „inquiry based learning”, IKT és multimédiás digitális tartalmak átadását.

A végbement tantervi és tankönyvi változásokat nem kíséri szisztematikus pedagógusképzés és továbbképzés, így szemlélet és módszerek hiányában bő tananyag-tartalom, a tények, adatok, a lexikális tudás továbbadása jellemző, és kevésbé az érzékenyítés és értéktranszfer folyamatok, illetve a történelmi gondolkodás támogatása. Mindez nem hozza közel a diákokhoz a témát és néhány alapismeret megőrzésén túl nem ad a mindennapi életben is hasznosítható tudást, nem fejleszti a történelmi beleérzőképességet, empátiát, nem eredményez attitűdváltást, nincs hatással a diákok meglévő előítéleteire, kritikai gondolkodásuk fejlődésére.

Az iskolával kapcsolatos társadalmi szerepelvárásoknak, fejlesztési követelményeknek ez a fajta oktatás nem tesz eleget, ha csak a tananyag-tartalmakra koncentrálna.

Magyarországon a holokausztról való tanítás háttérrel kapcsolatban érdemes hangsúlyozni, hogy a történelemtanárok ugyan – kisebb-nagyobb terjedelemben – foglalkoznak a holokauszttal és a hozzá kapcsolódó etikai-morális kérdésekkel a tanórán, de a tantervi túlszabályozottság, a feszített tanterv és az ebből adódó időhiány nehezíti, hogy megfelelő mennyiségű időt és módszereket alkalmazzanak a tanárok a téma tanításakor. A Zachor Alapítvány által Magyarországon 2015-ben végzett kutatásból¹⁹ kiderült, hogy „sok tanár inkább bizonytalan abban, hogyan

¹⁸ Konsztantín Szimonov (1915–1979) szovjet haditudósító, író, költő. A Pravdában 1942. január 14-én *Жди меня* (*Várj reám*) címmel megjelent költemény az egyik legismertebb háborús (szerelmes) vers. A mű a „keleti blokk”-ba tartozó kommunista diktatúrákban a szovjet hős-mítosz egyik ikonikus darabja volt. A magyarországi közoktatásban az 1990-ig kötelező orosz nyelv és irodalom tanítás tananyagában hangsúlyos szereppel bírt. Ld. még: <http://www.litera.ru/stixiya/authors/simonov.html>, <http://www.simonov.co.uk>. Hozzáférés: 2018. 03. 20.

¹⁹ A kutatás során közel 1300 intézményvezető, 2500 tanár és 1400 diák válaszolt a kérdőíves megkeresésre, valamint több mint 100 tanárral készült félig strukturált interjú.

közelítsen a témához, ugyanakkor igénylik a segítséget, és sokan változtatni is szeretnének” (VIDA 2016. 49). Ezt megerősítő és árnyaló kép rajzolódott ki a 2017-ben történt, magyarországi történelemtanárok vélekedéseinek mélyebb megértését célzó kutatásunk eredményeiben. Kutatásunk kvalitatív pólusában azt²⁰ konstatálhattuk, hogy a holokauszt tematikájában a pedagógusok a felsőoktatásban formált szaktárgyi és az e témához specifikált tantárgypedagógiai megalapozottságukat bizonytalannak és hiányosnak értékelik. A kvantitatív vizsgálat²¹ során pedig azt találtuk, hogy a pedagógusok észlelik az új generációk (digitális bennszülöttek) megváltozott információ-szerzési és értelmezési sajátosságait (az internet elsődleges befolyásoló tényezői szerepét), de ugyanakkor nem érzik magukat felkészültnek az új generációk új típusú oktatására (pl. online webes tartalmak, vagy okoseszközök alkalmazása a történelemtanításban).

ÖSSZEZÉS

A vizsgált országokról összességében elmondható, hogy az oktatás egészére vonatkozó problémák gátolják a 21. század kihívásainak megfelelő minőségi oktatást, holokauszt témakörének oktatását. Ha tananyag nincs összehangolva a diákok életvilágával, ezért nem reflektál a szocializációjuk során megtett úton szerzett társadalmi tapasztalatokra, és nem valósítja meg a tantárgyi külső koncentráció követelményeit, életidegen tudás közvetítőjévé válik. Ennek következtében csak nehezen teljesülhet a forrásközpontú történelemoktatási szemléletnek az a követelménye, hogy a tanuló képes legyen ne csak a tanultak reprodukálására, de analízisre, szintézisre és a belátások saját életében történő alkalmazására is. A holokauszt eseményei, melyekre immár több mint hetven év távlatából tekintünk vissza, tantárgypedagógiailag megalapozott új módszerek alkalmazása és napjaink digitális forradalmának bővületében élő „screenager” nemzedék számára megfelelő technikai eszközök (IKT eszközök és tartalmak) használata nélkül nem lesz több tárgyilagos adatközlésnél. Ilyen módon a történelemtanítás kevésbé járulhat hozzá értéktranszfer folyamatokhoz és a kollektív emlékezet megőrzéséhez. Melyet – úgy véljük – a 21. század egyik legnagyobb nevelésszociológiai és tantárgy-pedagógiai kihívásának tekinthetünk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BAGE, GRANT (1999): *Narrative Matters – Teaching and Learning History through Story*. London, Falmer Press.

BARRETT, MARTYN – OPPENHEIMER, LOUIS (2011): Findings, theories and methods in the study of children’s national identifications and national attitudes. *European Journal of Developmental Psychology* vol. 8. no. 1. 5–24. DOI 10.1080/17405629.2010.533955.

²⁰ MTA–SZTE ETTK A történelemtanítás értékvilága (2017-A) (történelemtanárok fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat, 4 fókuszcsoporthoz tartozó: Hódmezővásárhely, Szeged, Pustaszer helyszíneken, N = 43) Kutatásvezető: Jancsák Csaba.

²¹ MTA–SZTE ETTK A történelemtanítás értékvilága (2017-B) (történelemtanárok, online kérdőíves adatfelvétel, N = 113) Kutatásvezető: Jancsák Csaba.

BARRETT, MARTYN (ed.) (2007): *Children's knowledge, beliefs and feelings about nations and national groups*. Hove, Psychology Press. DOI 10.4324/9780203493618.

BARTLOVÁ, ALENA – LETZ, ROBERT (2008): *Dejepis – Slovenské dejiny pre 3. Ročník gymnázií – Slovenské pedagogické nakladateľstvo*. Bratislava, Mladé Letá.

BECK, ULRICH (2005): *Mi a globalizáció?* Szeged, Belvedere Meridionale.

BUDA ANDRÁS (2017): *IKT és oktatás*. Szeged, Belvedere Meridionale.

CARRIER, PETER – FUCHS, ECKHARDT – ECKERT, GEORG (2015): *The International Status of Education about the Holocaust – a Global Mapping of Textbook and Curricula*. GE Institute for International Textbook Research, UNESCO. Interneten itt: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002287/228776e.pdf>. Hozzáférés: 2018. 03. 14.

CRAWFORD, KATHERINE: *Learning about the Holocaust: a comparative analysis of German and UK History Textbooks*. Unpublished Paper.

CZIRJÁK PÁL (2007): Elbeszéléskényszer, dokumentumfilm és történeti emlékezet konstruálása – Adatok a történelmi dokumentumfilm és az oral history módszertani összevetéséhez. *Replika* 58. sz. 2007. szeptember. 91–119.

CSAPÓ BENŐ (2002): Az új tudás képződésének eszközei: az induktív gondolkodás. In CSAPÓ, B. (szerk.): *Az iskolai tudás*. Budapest, Osiris Kiadó. 261–290.

CSAPÓ BENŐ (2003): Oktatás az információs társadalom számára. *Magyar Tudomány* 49. évf. 12. sz. 1478–1485.

CSEPELI GYÖRGY (2006): *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.

DANCS KATINKA (2016): Kultúra – iskola – azonosságtudat. A nemzeti identitás értelmezése és vizsgálatának lehetőségei általános iskolások körében. *Magyar Pedagógia* 116. évf. 4. sz. 403–425.

DÁRDAI, ÁGNES (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

DÁRDAI ÁGNES – DÉVÉNYI ANNA – MÁRHOFFER NIKOLETT – MOLNÁR-KOVÁCS ZSÓFIA (2015): Tankönyvkutatás, tankönyvfejlesztés külföldön II. *Történelemtanítás*. On-line történelemdidaktikai folyóirat. (50. évf.) Új folyam 6. 1–2. sz. (hivatkozási azonosító: 06-01-02) Interneten itt: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2015/07/dardai-agnes-devenyi-anna-marhoffer-nikolett-molnar-kovacs-zsofia-tankonyvkutatas-tankonyvfejlesztes-kulfoldon-ii-06-01-02/>. Hozzáférés: 2018. 07. 20.

DÁRDAI ÁGNES – DÉVÉNYI ANNA (2015): A tankönyvkutatás trendjei 2000 után a nemzetközi és magyar szakirodalom tükrében. In BÁNKUTI ZS. – LUKÁCS J. (szerk.): *Tanterv, Tankönyv, Vizsga*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. 57–84.

DÉVÉNYI ANNA – GÖZSY ZOLTÁN (2014): Szempontok a történelemtankönyvek dekódolásához. In CSÓKA-JAKSA H. – SCHMELCZER-POHÁNKA É. – SZEBERÉNYI G. (szerk.): *Pedagógia – oktatás – könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár. 145–166.

DOLL, JÖRG – REHFINGER, ANNA (2012): Historische Forschungsstränge der Schulbuchforschung und aktuelle Beispiele empirischer Schulbuchwirkungsforschung. In DOLL, J – FRANK, K. – FICKERMANN, D. – SCHWIPPERT, K. (hrsg.): *Schulbücher im Fokus. Nutzungen, Wirkungen und Evaluation*. Waxmann, Münster – New York – München – Berlin. 19–42.

EGRI LÁSZLÓ: Tizenkettedik évfolyamos történelemtankönyvek összehasonlító elemzése. *Történelemtanítás*. On-line történelemdidaktikai folyóirat. (48. évf.) Új folyam 4. 1. sz. (hivatkozási azonosító: 04-01-05) <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/04/egri-laszlo-tizenkettedik-efolyamos-tortenelemtankonyvek-osszehasonlito-elemzese-04-01-05/>. Hozzáférés: 2018. 06. 02.

FARMER, ALLAN – COOPER, CHRISTINE (1998): Storytelling in History. In HOODLESS, P. (ed.): *History and English in the Primary School*. London, Routledge.

FORRÁS-BÍRÓ ALETTA (2016): *A holokauszt, az iskola és a tanár. A holokauszt téma iskolai oktatása: helyzetelemzés és képzésfejlesztés*. Budapest, OFI.

FOSTER, STUART – KARAYIANNI, ELENI (2017): Portrayals of the Holocaust in English history textbooks, 1991–2016: continuities, challenges and concerns. *Holocaust Studies. A Journal of Culture and History* vol. 23. no. 3. 314–344.

FOSTER, STUART – KARAYIANNI, ELENI (2018): Research into Textbook Portrayals of National Socialism and the Holocaust. In FUCHS, E. – BOOK, A. (eds.): *The Palgrave Handbook of Textbook Studies*. New York, Palgrave Macmillan. 267–280.

FUCHS, ECKHARDT – BOOK, ANNEKATRIN (eds.) (2018): *The Palgrave Handbook of Textbook Studies*. New York, Palgrave Macmillan.

GALÁN ANITA (2014): Az internetfüggőség kialakulása és prevalenciája: A hazai és nemzetközi kutatási eredmények összefoglalása. *Metszetek* 3. évf. 1. sz. 316–327.

GONZALEZ-DELAGO, MARIANO (2017): The treatment of the Holocaust in high school history textbooks: a case study from Spain. *Journal of the History of Education Society* vol. 46. no.6. 810–825.

GRECH, LEONARD (2000): *Teaching about the Holocaust*. European Seminar for Educational Staff. Vilnius, Lithuania, 1–6 April 2000. Report. Strasbourg.

GYERTYÁNFY ANDRÁS (2014): Gondolatok a történelemtanításunk helyzetéről. *Történelemtanítás*. On-line történelemdidaktikai folyóirat. (49. évf.) Új folyam 5. 2–4. szám (hivatkozási azonosító: 05-02-13) Interneten itt: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2014/12/gyertyanfy-andras-gondolatok-tortenelemtanitasunk-helyzeterol-05-02-03/>. Hozzáférés: 2018. 06. 02.

HUSBANDS, CHRIS (1996): *What is History Teaching?* Maidenhead, Open University Press.

IHRA Country Report (Hungary) (2014) <https://www.holocaustremembrance.com/member-countries/hungary>. Hozzáférés: 2018. 04. 04.

IHRA Country Report (Poland) (2014) <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>. Hozzáférés: 2018. 04. 04.

JANCSÁK CSABA (2003): *Iffjúsági korosztályok korszakváltásban*. Szeged, Belvedere Meridionale.

JOHNSEN, EMIL B. (1993): *Textbooks in the Kaleidoscop*. Oslo, Scandinavian University Press.

KABAI IMRE – GÁBOR KÁLMÁN – MATISCSÁK ATTILA (2003): *Információs társadalom és ifjúság*. Szeged, Belvedere Meridionale.

KAGAN, SPENCER – KAGAN, MIGUEL (2009): *Kooperatív tanulás*. Budapest, Önkonet.

KAPOSI JÓZSEF (2010): Az új történelemvizsga fejlesztésének hazai és nemzetközi kutatási kontextusa. *Történelemtanítás*. On-line történelemdidaktikai folyóirat. (45. évf.) Új folyam 1. 1. próbaszám. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/02/kaposi-jozsef-az-uj-tortenelemvizsga-fejlesztesenek-hazai-es-nemzetkozi-kutatasi-kontextusa/>. Hozzáférés: 2018. 06. 02.

KASIK LÁSZLÓ (2015): *Személyközi problémák és megoldásuk*. Budapest, Gondolat Kiadó.

KASIK LÁSZLÓ (2010): A szociálisprobléma-megoldó gondolkodás és képesség jellemzői. In ZSOLNAI, A. – KASIK, L. (szerk.): *A szociális kompetencia fejlesztésének elméleti és gyakorlati alapjai*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 97–114.

KATONA ANDRÁS (2014): Történelemtanítás a „végeken” egy világhatalom árnyékában – és ami utána következett. *Történelemtanítás*. On-line történelemdidaktikai folyóirat. (49. évf.) Új folyam 5. 2–4. szám (hivatkozási azonosító: 05-02-13) http://epa.oszk.hu/01900/01954/00015/pdf/EPA01954_tortenelemtanitas_05_02_13_Katona.pdf. Hozzáférés: 2018. 04. 02.

KEATING, JENNY – SHELDON, NICOLA (2011): *History in Education: Trends and Themes in History Teaching*. In DAVIES, I. (ed.): *Debates in History Teaching*. London, Routledge.

KOJANITZ LÁSZLÓ (2005): A tankönyvkutatás szerepe és feladatai. *Új Pedagógiai Szemle* 55. évf. 3. sz. 53–68. Interneten itt: <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00090/2005-03-ko-Kojanitz-Tankonyvkutatas.html>; <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00090/>. Hozzáférés: 2018. 08. 08.

KOJANITZ LÁSZLÓ (2011): A forrásfeldolgozástól a kutatásalapú tanuláshoz. *Történelemtanítás*. On-line történelemdidaktikai folyóirat. (47. évf.) Új folyam 2. 4. szám <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2012/01/kojanitz-laszlo-a-forrasfeldolgozastol-a-kutatasalapu-tanulasig-02-04-05/> (hivatkozási azonosító: 02-04-05). Hozzáférés: 2018. 06. 02.

LADICSENKO, T. V. (2011): *Vszesvijnja isztorija*. Lviv, Szvit.

LEVSTIK, LINDA S. – BARTON, KEITH C. (2011): *Doing History: Investigating with Children in Elementary and Middle School*. London, Routledge.

MAHA LÁSZLÓ (2015): *Ukrajna története. Tankönyvszerű szöveggűjtemény Ukrajna magyar tanyelvű iskoláinak 11. osztálya számára*. Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. Interneten itt: [http://kmksz.com.ua/tankonyvek/11-oszt/Ukrajna%20tortene%2011.%20oszt.%202015%20\(Maha%20Laszlo\).pdf](http://kmksz.com.ua/tankonyvek/11-oszt/Ukrajna%20tortene%2011.%20oszt.%202015%20(Maha%20Laszlo).pdf). Hozzáférés: 2018. 06. 07.

MEZEI MÓNIKA (2016): Holokausztoktatás online. Közművelődési intézmények, közgyűjtemények és civil szervezetek online oktatási anyagai. In FORRÁS-BIRÓ ALETTA (szerk.): *A holokauszt, az iskola és a tanár*. Budapest, OFI. 69–83.

MOLNÁR GYÖNGYVÉR – KÁRPÁTI ANDREA (2012): Informatikai műveltség. In CSAPÓ, B. (szerk.): *Mérlegen a magyar iskola*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 441–476.

MOLNÁR GYÖNGYVÉR – TONGORI ÁGOTA – PLUHÁR ZSUZSA (2015): Az informatikai műveltség online mérése. In CSAPÓ, B. – ZSOLNAI, A. (szerk.): *Online diagnosztikus mérések az iskola kezdő szakaszában*. Budapest, OFI. 241–260.

NÉMETH ANDRÁS (1997): *Nevelés, gyermek, iskola*. Budapest, Eötvös Könyvkiadó.

NIKITSCHER PÉTER [szerk.] (2015): *Az iskola szocializációs szerepe és lehetőségei*. Budapest, OFI.

NIKOLIC, KOSTA – ZUTIC, NIKOLA – PAVLOVIC, MOMCILO – SPADIJER, ZORICA (2004): *Történelem a természettudományi és matematikai gimnáziumok III. osztálya és az általános, illetve társadalomtudományi és nyelvi gimnáziumok IV. osztálya számára*. Belgrád.

Oktatásfejlesztési stratégia 2010–2016. (Szerbia) http://www.eco-logic.hu/prof-turchany/documents/UIDD_hu_Vajdasagi_okt_fejl.pdf. Hozzáférés: 2018. 06. 14.

PÁSZKA IMRE (2007): *Narratív történetformák*. Szeged, Belvedere Meridionale.

PATAKI FERENC (1982): *Az én és a társadalmi azonosság tudat*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

PATAKI FERENC (1997): Identitás – személyiség – társadalom. In LENGYEL, Z. (szerk.): *Szociálpszichológia szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris Kiadó. 385–394.

PATAKI FERENC (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris Kiadó.

PUSZTAI GABRIELLA (2009): *A társadalmi tőke és az iskola: Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

PUSZTAI GABRIELLA (2015): Tőkeelméletek az oktatáskutatásban. In VARGA ARANKA (szerk.): *A nevelésszociológia alapjai*. Pécs, PTE Romológia Kutatóközpont. 137–161.

RADNÓTI KATALIN (é. n.): A szociális kompetencia fejlesztési lehetőségei a mai magyar iskolában a tanórákon. In KERBER ZOLTÁN (szerk.): *Hidak a tantárgyak között*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet. 105–120.

REZSOHAZY, RUDOLPH (2006): *Sociologie des valeurs*. Paris, Armand Colin.

RILEY, MICHAEL (1997): Big Stories and Big Pictures. Making outlines and overviews interesting. *Teaching History* no. 88. 1997. July. 23–25.

SÁVOLY MÁRIA (2006): Kevesebb sokszor több. Forrásközpontú történelem. *Új Pedagógiai Szemle* 56. évf. 4. sz. 115–117. <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00102/2006-04-kf-Savoly-Kevesebb.html>; <http://ofi.hu/tudastar/kevesebb-sokszor-tobb>. Hozzáférés: 2018. 07. 23.

SCHWARTZ, SHALOM (2006): Basic human values: Theory, measurement, and applications. *Revue Francaise de Sociologie* vol. 47. no. 4. 929-968+977+981.

SOMLAI PÉTER (1997): *Szocializáció. A kulturális átörökítés és társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest, Corvina.

SOMLAI PÉTER (2013): *Család 2.0*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Stockholmi Nemzetközi Holokauszt Fórum Nyilatkozata <https://www.holocaustremembrance.com/index.php/hu/node/17>. Hozzáférés: 2018. 03. 14.

SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA (2001): Nemzeti történelemoktatás Kárpátalján. *Új Pedagógiai Szemle* 51. évf. 10. évf. 17–20. <http://folyoiratok.ofi.hu/uj-pedagogiai-szemle/nemzeti-tortenelemoktatás-karpataljan>. Hozzáférés: 2018. 04. 04.

SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA (2014): *Oktatáspolitikai és történelemtanítás a Szovjetunióban és Ukrajnában (1945–2010)*. Ungvár, Líra.

SZÁRAY MIKLÓS – KAPOSI JÓZSEF (2005): *Történelem IV*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

SZÁRAY MIKLÓS (2015): *Történelem 11. A négyosztályos gimnáziumok és a szakközépiskolák számára*. Budapest, OFI.

SZEBENYI PÉTER – VASS VILMOS (2002): Történelemtudás és nemzeti azonosságtudat. *Iskolakultúra* 12. évf. 2. sz. 30–50.

Szlovákia – Állami oktatási program (ISCED 3A) http://www.statpedu.sk/sites/default/files/dokumenty/statny-vzdelavaci-program/dejepis_isced3a.pdf. Hozzáférés: 2018. 03. 14.

SZUCHTA, ROBERT – TROJAŃSKI PIOTR (2003): *Holokaust. Zrozumieć dlaczego*. Warszawa, Oficyna Wydawnicza „Močwią wiekl”.

TAPISKA ÁGOTA (2014): *A vajdasági magyar kisebbség 12. osztályos tankönyvében megjelenő magyarsággép*. Pécs, PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék. Kézirat.

TURCSENKO, H. – PANCSSENKO, P. P. – TIMCSSENKO SZ. M. (2004): *Ukrajna legújabb kori története (1939–2001)*. Lviv, Szvit.

UDVARNOKY VIRÁG (2007): Szóbeszéd vagy történelem? – Az oral history értelmezési lehetőségei. *Replika* 58. évf. 2007. szeptember. 27–31.

UNESCO (2005): *A Comprehensive Strategy for Textbooks and Learning Materials*. Paris, UNESCO.

USC Shoah Foundation IWitness (tananyagok) <http://iwwitness.usc.edu/SFI/>. Hozzáférés: 2018. 05. 20.

VARGA KÁROLY (2003): *Az értékek fénykörében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

VIDA NÁRCISZ (2016) A holokaustot téma oktatása: a hazai gyakorlat és a nemzetközi irányelvek. In FORRÁS-BÍRÓ ALETTA (szerk.): *A holokaust, az iskola és a tanár*. Budapest, OFI. 49–67.

WENZELER, BARBARA M. (2003): The Presentation of the Holocaust in German and English Scholl History Textbooks – A Comparative Study. *International Journal of Historical Learning Teaching and Research* 3, 2. 107–118.

WIATER, WERNER (2003): Das Schulbuch als Gegenstand pädagogischer Forschung. In WIATER, W. (Hrsg.): *Schulbuchforschung in Europa – Bestandsaufnahme und Zukunftsperspektive. beitrage zur historischen und systematischen Schulbuchforschung*. Bad Heilbrunn, Klinkhardt.

ZSOLNAI ANIKÓ (2013): *A szociális fejlődés segítése*. Budapest, Gondolat.

ZSOLNAI ANIKÓ (2017): A média hatása a szociális viselkedésre és a társas kapcsolatok alakulására serdülőkorban. *Educatio* 26. évf. 2. sz. 246–256.

ZSOLNAI ANIKÓ – RÁCZ ANNA – RÁCZ KATA (2015): Szociális és érzelmi tanulás az iskolában. *Iskolakultúra* 25. évf. 10. sz. 59–68.

A. GERGELY ANDRÁS DSc

andrasgergelya@gmail.com

címzetes egyetemi tanár ((Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudomány Kar)

Meg-emlékeztető

A Kecskeméti Lapok helytörténeti rangja és piaca

Remembering

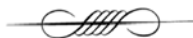
The ranks and market of ‘Kecskeméti Lapok’

Miklós Péter (2016):

A Kecskeméti Lapok története (1868–1956).

Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged, 132 old.

DOI 10.14232/belv.2018.2.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2018.2.7>

A. Gergely András (2018): Meg-emlékeztető. A Kecskeméti Lapok helytörténeti rangja és piaca. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 2. sz. 143–146. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Talán nem bizonyos, hogy épp nemzetközi vagy országos folyóirat-sajtóba való, s még izgalmasabb kérdés: mennyire hatja át a kor kutatóinak, múlt-keresőinek tudatát, érdeklődését egy éppen felszínre kerülő forrásanyag vagy több ilyen összegzése – de ennek mindenkori súlya valójában az időben dől el, s nem az egynapos érdeklődés táplálja majd, hanem a mértékadó kutatói, tudományos, vagy hogy épp le ne becsüljük: a helyi olvasói szándék és értékrend dönti el sokszor. Engedtessék Márkus István nagykőrösi monográfiájára utalni, Szabó Zoltán mezőkövesdi,

Erdei Ferenc makói, Tóth Zoltán szekszárdi, Bálint Sándor szegedi vagy Granasztói Péter kiskunhalasi monográfiáira utalni, melyek épp korukban (1930-as, 1970-80-as vagy 2000-es évek) szociográfiai, település- vagy városkutatási szakirodalmában jóval megjelenésük után érték csak el a korral együtt elmélyedő és értékrendi változásba is bekerült megbecsültségüket. Nem bizonyos, hogy analóg a példa, de mikor Novák László a mezővárosi, Tálasi István kiskunsági, Moldova György komlói, Őrszigethy Erzsébet vagy Barna Gábor nagyalföldi, Szakál Gyula győri és más alkotók további települési monográfiáit sorolhatjuk, vajon eszünkbe juthat-e a helytörténészek ama széles múltba vezető alkotói köre, mely nélkül ma egy-egy település története, önképe, szerepválasztása sem mondható érdeminek...?

Ekként lehet, sőt kell is „súlyba venni” azt az elszánt és elkötelezett gyűjtőmunkát, mely látszólag a „parciális kérdések”, „marginális problémák” nagyon is helyi világaiba vezet, de ott úgy hat, miként azt a helyi közösség, lakópolgárság, települési múlt-kép, önértzet és identitás igencsak megkívánja. Nyilvánvaló, hogy a veszélyesen sodró eseménytörténetek (őrségi egykezés, tiszazúgi gyilkosságok, székely faluszervezet intézményei, budapesti agglomeráció feltöltődése, ózdi kohászat felszámolása, és más korszakos históriák) egy-egy nagyobb monográfiában vagy összefoglaló alapmunkában könnyen hoznak könnyű elismerést a „népszerű könyvet” vadászók között, akkor ez elnagyolt „rá”látásra is alapot kínál szorgalom méltán kerül a szakmai figyelem bűvkörébe. Ám tudjuk azt is, hogy hosszú időtávon gondolkodó, vagy épp a múlt nagy feltárásait és adatbázisait már elérni képes érdeklődés számára mekkora nagy becsben áll az elődök megemlékező, adatgyűjtő, lajstromozó, mindezt elsődlegesen feldolgozó szerzők munkája. S mikor a helytörténeti kutatás bár sokkal kevésbé tündöklök a tudományterületi csúcokra jutás végeredményeként, mint az oda vezető út fontos mérföldköveként, nem ritkán csak akkor derül fényre, mennyi kutatási alapprogram, eseti elemzések egybefüggő vagy összefonódó tömege, szorgos részmunkák gyűjteményi szervezettsége kapcsolódhat össze, s válhat kiesebb jelentésterű üzenetté ezek révén. A korszakosnak értékelhető üzenetek mögött ezért is állnak sokszor olyan részmunkák, melyek önálló mivolta, egyedi eredményei a már megalkotott töredékek, beszállított építőanyag összehangos megmunkálására épülnek majdan..., s ezért alkalmi eredményeik is mély merítésű tudásfolyamba illeszkednek megkerülhetetlen szigetként.

Ilyesfajta részmunka, ám önálló mivoltában is értéket hordozó alapkutatás jelent meg a Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány kiadásában *A Kecskeméti Lapok története (1868–1956)* címen, Miklós Péter tollából. Azaz inkább szorgalmából..., ha pontosak akarunk lenni – hisz a történeti munkák, minél nagyobb időközt fognak át, minél tágasabb vagy mélyebb nyomvonalon követik az eseménytörténetet és a folytonos átalakulást, változást, annál esélyesebb, hogy hiányzó űrt töltenek be, sokféle más munkához adnak kiegészítést vagy alapozást, így hát saját mércéjük szerint is anyag- és forrásismeret bázisaivá válhatnak. Személyes, de egyben kutatástörténeti fontossággal bíró feltétel, hogy a pusztá érdeklődés melletti szorgosságot, kitartást, rendszerező kedvet, és a helytörténeti kutatások fontos feladattudatát is magukon viselő művelődéshistóriai elköteleződést feltételezzen a monográfus, akármely részkérdésnek ered is utána.

Miklós Péter szegedi szakember, teológus, főiskolai tanár, történész, aki hittudományi és politikatörténeti írásaiból, immár nyolc kötetéből és több száz más publikációjából ismert kutató, kinek a 16–20. századi magyar eszmetörténeti vizsgálódásai is megannyi forrásközleményben, ismeretterjesztő vagy publicisztikai műben, egyetemi előadásokon és konferenciákon megjelentek már. E kutatási területe, a kecskeméti sajtóvilágossághistóriája, mely az 1868 októbere óta megjelenő sajtótermék rangjának, művelődéstörténeti és helytörténeti jelentőségének, továbbá ideológiai, köztörténeti és városspolitikai hatásainak, no meg az újságírás, a támogatók, végül a befogadó olvasók szempontjából is fontos folyamatok áttekintésének lehetőségére fókuszál,

valójában nemcsak rövid vázlatot kínál egy hetilap néhány mutatószámából, hanem igen alapos, helyenként szinte túlbuzgánsággal is okadatolt (318 lábjegyzettel pontosított), tehát kismonografikus igényű a vállalt korszak szinte teljes kultúratörténeti rajzától sem távol álló munka. Könyvében így olyan izgalmas lokális térbe vezet bennünket, ahol az olvasói, lapfenntartói, szerkesztői, tudományos és közéleti piaci célcók szinte halmozódnak. A szerkesztői portrék, az előfizetők, a hirdetések, a közéleti felületen megjelenő hírek szereplői, a hétköznapi események, a nyomdai és szerkesztési történések, egyszóval lapindítók és lapolvasók, újságírók és akadémikusok, tollnokok és skriblerok, támogatók és terjesztők roppant széles körei vonulnak itt fel – s még korántsem biztos, hogy e kiadványra fókuszált érdeklődés nem lesz-e más rokon folyamatokkal párhuzamba állítható, közös hatás-együttes megfigyelésére alkalmas törekvés.

Különösen fontos a kecskeméti társadalmi térben a „nyertesek” és a „vesztesek”, a rang, presztízs vagy jövedelem alapján tagozódó, státusz-formáló folyamatokban elnyert pozícióinak elemzése, a pénzvagyon és az „emberi erőforrás-vagyon” eltéréseinek, konvertálódásainak megjelenítése a kecskeméti városlakók és nyilvánosság-formálók életrajzában és társas kapcsolataik között. Konok kunsági őszinteség, szociális igazságkeresés, szomszédsági segítség, szakmai harmónia, és még seregnyi szempont kerül itt egy-egy fejezetbe – puha, de mégoly fontos társadalmi-kapcsolati tőkeformák kerülnek itt szembe a zord hatékonysággal, a merev pénz-centrikussággal és az individuális küzdőképességgel, avagy politikai érdekekkel, haladás vagy maradás perspektíváival. Figyelemre méltó, hogy kissé irodalmias asszociációval „korunk hősei” kerültek az elemzés fókuszába, s rejtik vagy mutatják, vitatják vagy cselekvéseikkel igazolják, hogy a társadalmi tőke felépülése és „forgalmazási stratégiáinak” kérdésköre miképpen függ össze a vallási hovatartozással, az iskolázottsággal, a szülői és szocializációs (vagyis társadalmi környezeti) mintákkal, s végülis azzal a tudati (vagy tudatos) stratégia-választással, háttérrel és közléspiaci milióval is, amely a karrier-esélyek mentén rendeződik el, városközösségi érdektérbe jut, vagy ezt megelőzően mint kapcsolathálózati erőforrás szolgál egy-egy személyiség, család, rokonsági kör számára. Ez az emberi erőforrás, amit a helyi sajtó, s ezek között sem rangtalan helyen a *Kecskeméti Lapok* teaurál, s amely a politikai rangon, pártos hovatartozáson, mentális örökségen, ügyes befektetésen, praktikus vállalkozási ismereteken és pénzügyi szakértelmen túl még „egyéb” tényezőktől is függ, láthatóan nagymértékben épül a *társadalmi tőkére*, mellette (vagy inkább benne, részeként) a bizalmi tőkékre, az emberi megértés, együttműködés, belátás, segítségnyújtás számos formájára is. Igen fontos látni: az individualizálódó magyar társadalom – amely ma a piaci érvényesülésben nem a kooperációt tekinti lényegesebbnek, hanem a harácsolást, nem a megértést, hanem a kizárólagosságot vallja inkább a siker-esélyek alapjának, vagyis nem látja be a verseny többszereplős, de szükségképpen közös jellegét, a segítő-támogató vagy gátló közeg jelentőségét –, miként kezdi elveszíteni a nemzeti, családi, vallási és települési tagoltságban korábban meglévő szocialitást már akkoriban is. Ennek helyébe az önző altruizmus, a piaci cserealapon kalkulált segítségnyújtás, vagy a romló erkölcsi tőke-arányok rendszere lépett egykoron, melynek (talán kevésbé aprólékosan vizsgált, de nagyon eltérő társadalmi csoportokban is megjelenő) érvényesülésmódjai pompásan tükröződnek a Hírös Város futóhomok-hódította utcai közéletében is. Pedig ez a társas-társadalmi világ sem volt mentes a kiszorítósdítól, az irigykedéstől, a talmi látszatokra törekvéstől..., de ha nem veszünk mást, mint az ennek piaci termékeként stabilizálódott sajtó-nyilvánosságot, akkor már ez sem csekélyebb eredmény, mint minderre spot-fényt bocsátani.

Nehéz ugyanakkor a rész munkák részfeladatai és rész-eredményei fölött messziről „rátekintő” értékelést adni, midőn még ezek teljes jelentés-tere nem lehet világos... Emlékezhet az Olvasó, hogy a máig roppant tekintélyes rangú Fernand Braudel (Párizs „*magasából*”) az egész Mediterráneum történetét fogta össze egyetlen (háromkötetes) műbe, de abban a tuniszi régészeti lelet, kairói

okmány, levantei térkép, dubrovnikai levéltári anyag részlet-információinak tömegei éppúgy helyet kapnak, mint alexandriai hajóáratok lajstromai, brüggei hajótársaságok stratégiai, nápolyi hajóépítők faigényének jegyzéke, líbiai kalózok vagy szárazföldi fűszer-úton a tengert elkerülő kereskedelmi hálózatok helyrajzai és eseménytörténetei. Valami ilyesféle igény és remény állhat háttérben – no meg a „cédulázós” történetkövető szakmai szorgalom is –, hogy a szimplán sajtótörténetnek tetsző cím alatt Miklós Péter kirajzolja a helyi, térségi és nagypolitikai változások, a kis piaci eseményektől a trónörökös látogatásáig és nyelvhasználatáig, vagy a szerbiai frontok első dörrenéseig minden aprócska jel nagyobb egységbe illesztésének lehetőségeit, s ezzel nemcsak helytörténeti forrásmunkát alkot, hanem a nyilvánosságtörténet hazai időszakainak polgári trendjeit, a helyi pártpolitikák és „média”-tevékenységek érdekháttereinek, a döntéshozók és közölni kívánók városhistoria-építési szerepkörének fontosságát is ábrázolni képes összkepet formáz.

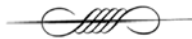
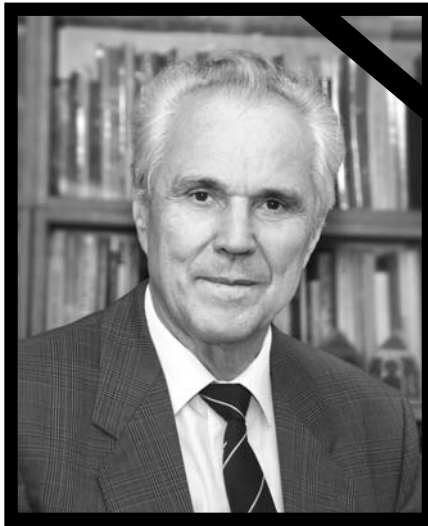
A kismonográfia tehát egy kisvárosi-megyeszékhelyi orgánium több mint nyolc évtizedes története, üregén kitér a cikkek tartalmaira, típusaira, és a fontosabb időszakok (pl. háborúk, válságok, vészek, teremtések és építkezések) történeteire, a jeles évfordulók, választások, politikai küzdelmek, népszámlálások, rendőrségi ügyek, színházi előadások, piacok, kereskedelmi reklámok, üzleti levelezések adat-gazdag tárházára, s végül az 1956-ban megjelent néhány szám anyagára is. Összegző áttekintésével (így a mellékletben közölt hivatalos dokumentumok, nyomdai-kiadói levelezés, igazgatótanácsi névsor, lapszerződések, kiadói mérleg-adatok, szerkesztők és szakírók portréi, előfizetési adatok és sajtótörténeti szakirodalom, stb. bemutatásával) és mindezek gazdasági-piaci jelentőségének szemléjével végül is a belső utakon fejlődő, autonóm ellenzéki-séget is részben fenntartó, egyre rangosabb státuszra érkező kertés-tanyás polgár város kulturális fogyasztásának, közgondolkodásának, nyilvánossági eseményeinek ismeret-igényét tükröző befogadói kör érzékelte felvillantásával, tehát a „Hírös Város” nyilvánossági, egyben gazdaság-, művelődés- és köztörténeti korrajzával megformálásával Miklós Péter egy fontos, eddig hiányzó tudásterületen tett asztalunkra alapozó, elemző, áttekintő horizontú munkát. Mindez az emlékezés, a megemlékező történeti reprezentáció, a korszak teljessé formálásának szándékával születő eredmény, vagyis alighanem alapja egy majdan ennél is komplexebb mikrokulturális vagy kistérségi-regionális összkép kialakításának.

HALMÁGYI MIKLÓS

miklos8012@gmail.com
történész (SZTE)

Emlékezés Makk Ferencre

In Memoriam Ferenc Makk

DOI 10.14232/belv.2018.2.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2018.2.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Halmágyi, Miklós (2018): Emlékezés Makk Ferencre. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 2. sz. 147–149. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Tanárok, támogatók, jötevők halálhírére fogadni mindig fájdalom. A szegedi középkorkutatásnak az utóbbi két évtizedben egymás után kellett szembenéznie neves professzorok elvesztésének szomorú tényével, hiszen Kristó Gyula (†2004), majd Koszta László (†2015) elhunytá után idén április 21-én Makk Ferenc professzor is távozott a földi életből.

Makk Ferenc 1940-ben született, Baján. Mi, akik a 2000-es évek legelején, 60 éves kora táján találkoztuk vele először a Szegedi Egyetemen, lendületes, erővel teli, határozott egyéniséget ismerhettünk meg benne. Mindez azzal is összefügghet, hogy fiatal korában élvonalbeli sportoló, sikeres labdarúgó volt. Munkabírását igazolja az elvégzett három egyetemi szak: az 1964-ben szerzett történelem és latin szakos diplomák után 1966-ban a görög az ógörög szakot is elvégezte Szegeden. Pályafutása elején tanított a Radnóti Miklós Gimnáziumban, majd hosszabb ideig a szegedi egyetem (akkor JATE) Klasszika-Filológiai Tanszékén oktatott. Ebben az időszakban adták ki Tar Ibolyával Sallustius művét Catilina összeesküvéséről (*De coniuratione Catilinae*), majd francia fordításban megjelentette a Theodoros Synkellosnak tulajdonított homíliát Konstantinápoly 626-os avar ostromáról. Munkásságában azonban egyre inkább a magyar közép-kor került előtérbe. 1978-ban védte meg kandidátusi, 1991-ben akadémiai doktori értekezését, mely hamarosan könyv formájában is megjelent *Magyar külpolitika: 896–1196* címen, sőt, németül is napvilágot látott (*Ungarische Aussenpolitik*).

Széleskörű érdeklődésének egyik súlypontját a magyar őstörténet jelentette, ebből a témából tartotta *Az Uráltól a Kárpátokig* c. előadássorozatát. Fontos kutatási területének számított a bizánci–magyar kapcsolatok feltárása: ennek során ógörög tudását is hasznosíthatta. Kiadványai közül kiemelendő *A turulmadártól a kettőskeresztig* c. tanulmánykötet, mely a magyar történelem 9. századi problémáitól a 12. századig – III. Béla koráig – vezet el olvasóját. Ez a kötet átdolgozott formában németül is megjelent (*Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz*). III. Bélával hosszabb tanulmánya is foglalkozik, – III. Béla és Bizánc – mely a Századok folyóiratban jelent meg 1982-ben. Egyik monográfiája, *A tizenkettő század története* a magyar történelem olyan korszakát tekinti át, mely összességében kevésbé ismert a széles közvélemény előtt, és bővelkedik a bizánci kapcsolatokban. A 12. századi magyar–bizánci kapcsolatokról angol nyelven is jelent meg könyve (*The Árpáds and the Comneni*).

Több mint 300 tudományos publikációja jelent meg: könyveken, szerkesztéseken, forráskiadványokon túl szaktanulmányokat közölt olyan rangos folyóiratokban, mint a *Századok*, vagy a szegedi *Acta Historica*, de ismeretterjesztő munkákat is írt.

Makk Ferencről emlékezve nem hagyhatjuk említés nélkül Kristó Gyulával való barátságát és szakmai együttműködését. Diákkorukban kollégiumi társak voltak és együtt gombfociztak, később mindketten a magyar középkorkutatás meghatározó egyéniségeivé váltak. Közös kiadott műveik közül említsük meg *A kilencedik és a tizedik század története* és *Az Árpád-házi uralkodók* c. könyveket, valamint a *III. Béla emlékezete és Károly Róbert emlékezete* c. szöveggyűjteményeket. Blazovich Lászlóval együtt hárman állították össze a *Szent Istvántól Mohácsig* c. forrásgyűjteményt. A hasznos forrásgyűjtemények kiadása Kristó Gyula halála után is folytatódott: Makk Ferenc Thoroczkay Gáborral együtt szerkesztette az *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről* c. kötetet, és a közeli jövőre várható a 12. századi forrásokat tartalmazó chrestomathia megjelenése is, Thoroczkay Gábor szerkesztésében.

Makk Professzort elsősorban középkorkutatóként tarthatjuk számon, érdeklődése azonban nem szorítkozott csupán a medievisztikára: forrástani ismeretekről szóló jegyzete a 20. századi magyar történelem problémáira is rávilágított. Segédtudományi témában később Kőfalvi Tamással együtt tankönyvet is adtak ki (*Forrástani ismeretek történelemből*).

Makk Ferenc számára különösen sokat jelentett a „szegediség” és a Szegedi Egyetem. Érthető, hogy foglalkozott a Tisza-parti universitas-nak és szellemi elődjének, a kolozsvári egyetemnek 16. századi visszanyúló történetével is.

Nagy energiát és lelkesedést fektetett a tanításba, a történelmi utánpótlás nevelésébe. Két nagy-előadását – *Az Uráltól a Kárpátokig* és *A turulmadártól a kettőskeresztig* címűeket – évtizedekig tartotta, még nyugdíjas korában is, és annyira élvezetesen adott elő, hogy olyanok is bejártak, akiknek nem kellett volna fölvenniük, mert híre volt, hogy milyen jók az előadások. Számomra különösen emlékezetes volt az a szeminárium, amelyen a Képes Krónika kéziratának másolatát olvastuk. Professzor Úr jókedvűen vezette az órát, és az ő életvidám lendülete bennem is oldotta a feszültséget. Nem szorítkozott pusztán az olvasandó szöveg értelmezésére, hanem egyes szavakból kiindulva asszociált, anekdotázott, mindezzel növelte az általános tájékozottságunkat, és a latin szavak bevésoédését is segítette. A tanári munkában hasznos útravalóként őrizhetjük pedagógiai elvét: „*inkább többször, mint egyszer se.*” Vagyis: jobb, ha egy fontos tudnivalót egymástól függetlenül több tanár is elmond, mintha a végén a fontos tudnivaló elmondatlan marad. Konzervatív ember volt, de olykor el is tudott szakadni a szigorú formáktól: elbeszélése szerint egy alkalommal a szabadban tartott meg tanítványaival egy görögórát, amikor szép volt az idő.

Makk Ferenc a tudományos és a tanári munkán kívül komoly szerepet vállalt a tudományos élet szervezésében. Alapítója és hosszú ideig vezetője volt a Történelmi Segédtudományok Tanszéknek, haláláig elnöke a Szegedi Középkorász Műhelynek, vezető beosztást töltött be a doktori iskolában, Kristó Gyula professzor halála után pedig évekig ő irányította a Magyar Tudományos Akadémiának a Szegedi Tudományegyetemhez kapcsolódó középkori kutatócsoportját. (A kutatócsoport munkájának látványos eredménye az *Anjou-kori oklevéltár* c. sorozat egyre gyarapodó kötet-állománya.) Makk Ferenc hűen ápolta pályatársa és barátja, Kristó Gyula emlékét: kuratóriumi elnöke és motorja volt a 2005-ben létrehozott Kristó Gyula Alapítványnak, mely fiatal történészek eredményes munkáját díjazza, támogatja.

Munkásságának elismerését mutatják az egymást követő díjak is: Szent-Györgyi Albert-díj (2004), Klebelsberg Kunó-díj (2005), Trefort Ágoston díj (2007). A tisztelet és szeretet, mellyel kollégái, tanítványai körülvették, abban is megnyilvánult, hogy 60., majd 70. születésnapjára tanulmánykötetek készültek a tiszteletére („*Magyaroknak eleiről*”, szerkesztette Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György; „*Fons, skepsis, lex*”, szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György). 2010-ben, a 70. születésnapján az öt ünneplők megtöltötték a Szegedi Akadémiai Bizottság épületének dísztermét. Nyugdíjazása után az SZTE BTK emeritus professor-a lett. Kollégái a legutóbbi időkben is számítottak szakmai tekintélyére és véleményére. Halála előtt alig egy évvel akadémiai doktori dolgozat bírálójaként vett részt a tudományos életben. Idén márciusban habilitációs előadáson elnökölt volna, de az egybegyűlteknél arról kellett értesülniük, hogy kórházba került. Alig több, mint egy hónap múlva állapotának súlyosságát, majd halálhírét kellett fogadnunk. Felesége iránti szeretetét mutatja, hogy nem sokkal élte túl házastársa elvesztését.

A *Belvedere Meridionale* folyóirat két ízben is beszélgetést közölt Makk Tanár Úrral: 2009-ben abból az alkalomból, hogy akkor volt 10 éves a már említett, általa 2004–2010 között vezetett akadémiai-egyetemi kutatócsoport. (Az interjút Makó Gergő készítette.) A 2011-es év 4. számában pedig – mely a magyar őstörténettel foglalkozott –, a lapszám szerkesztője, Kovács Attila kérdéseire válaszolva Makk Ferenc nagyhatású tanáraitól, barátaitól, az egyetemi életről és a kutatói munka helyzetéről beszélt. A *Belvedere Meridionale* munkatársai közül a szintén bajai születésű Szegfű László Tanár Úr elmondhatja, hogy kollégája és szerzőtársa volt, hiszen Kristó Gyulával együtt hármásban írták az *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez* c. könyvterjedelmű munkát az Acta Historicába. A *Belvedere Meridionale* fiatalabb nemzedéke tanárát, professzorát tisztelhetette Makk Ferencben. A földi pálya lezárultával kollégák, tanítványok őrzik emlékét, és imádkoznak érte.

Isten nyugosztalja, Tanár Úr!

MEGJELENT! KAPHATÓ A KIADÓNÁL.

Társadalmi integráció

Szerkesztette
Kovách Imre

Az egyenlőtlenségek,
az együttműködés,
az újraelosztás
és a hatalom szerkezete
a magyar társadalomban